Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Zeventiende Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken

Gedemobiliseerde

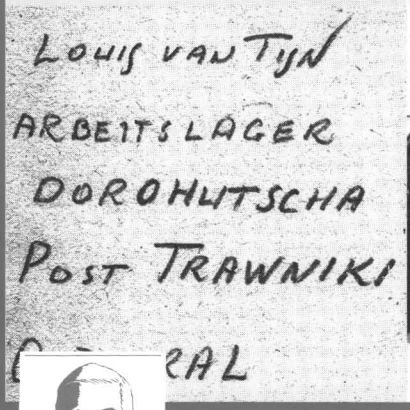
den Algemeenen Bond van Gedemobiliseerden en Verlofgangers

Prijs per Nummer 3 Cent

DINSDAG 18 FEBRUARI 1919

E REVEILLE

VAN DEN BOND VAN NEDERLANDSCHE DIENSTPLICHTIGEN

Jaarboek 2005

Zeventiende Jaarboek der

sociale en economische geschiedenis

van Leiden en omstreken

2005

Dirk van Eck-Stichting
opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Jaco van Rijn, *voorzitter a.i.*
Annerije van der Vliet, *secretaris*
Jaco van Rijn, *penningmeester*
J. Arts
Drs. J.J.A. Groos
A. Honkoop
Drs. D.H.J. Maats
Drs. A.H. Netiv
Dr. D.J. Noordam
Drs. G.J. van Rijn
Drs. J. Slangen
Drs. C.B.A. Smit
Drs. E.T. van der Vlist
C. Walle
Drs. M.H.A.C. Weevers

Redactie Jaarboek 2005

P.J.M. de Baar
Dr. B. Dolfing
Dr. D.J. Noordam
Drs. C.B.A. Smit
Drs. A. van Steen
H.J. van der Veer
Drs. A.J. van Vliet, *eindredactie*
Drs. E.T. van der Vlist, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2006 dient in het bezit van de redactie te zijn voor 31 oktober 2006.

Dirk van Eck-Stichting

Zeventiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2005

Leiden 2006

ISBN 10: 90-73279-25-9
ISBN 13: 978-90-73279-25-4
ISSN 1387-8123

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: info@dirkvaneck.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden

Druk:
Offsetdrukkerij Nautilus, Leiden

© Copyright Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze
uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.
De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Inhoud

7 Voorwoord

9 Jaarverslag 2005

17 AGNES VAN STEEN
Geen armenpenningen voor Ary van Steenen! De katholieke familie Van Steen in en om Leiden, 1739-1905

63 THEUNIS STELLING en RON BLOM
De Leidse beweging van gedemobiliseerden na de Eerste Wereldoorlog

91 THIMO DE NIJS
De Leidse middenstand in het Interbellum

119 RENÉ TASELAAR
Ter herinnering aan twee joodse gezinnen uit de Tiboel Siegenbeekstraat in Leiden (1943)

141 Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2004

143 Boekbesprekingen

Voorwoord

Tien jaar geleden interviewde ik in Leiden een man die groenteboer was geweest. Hij had zijn zaak jaren eerder overgedaan aan twee zonen, maar hij was met zijn vrouw blijven wonen in het huis boven de winkel aan de Hoge Rijndijk. Hij vertelde me dat zijn vader rond 1900 een boerderij had gehad, als ik het goed heb onthouden in Zoeterwoude. Toen door een veeziekte alle koeien stierven, moest hij de boerderij opgeven. Zijn vader trok toen noodgedwongen naar Leiden en werd koopman. Aan dit verhaal moest ik denken toen ik het artikel las van Thimo de Nijs in dit Jaarboek. Het gaat over de geschiedenis van de middenstand in Leiden tijdens het Interbellum. Hij beschrijft onder meer hoeveel werklozen tijdens de crisisjaren een winkel of handeltje begonnen.

Dit Jaarboek, het zeventiende op rij alweer, bevat vier artikelen die persoonlijke of lokale geschiedenis in groter historisch verband plaatsen. René Taselaar schreef een artikel over twee joodse families uit Leiden. Deze families woonden aan het begin van de Tweede Wereldoorlog in de Tiboel Siegenbeekstraat. René Taselaar woonde als kind in dezelfde straat in de Professorenwijk en herinnert zich deze mannen, vrouwen en kinderen nog goed. Opeens waren ze verdwenen. Weggevoerd, besefte hij toen hij wat ouder was. René Taselaar heeft de afgelopen jaren onderzoek gedaan om uit te zoeken wat er van hen is geworden. Ze blijken allemaal te zijn vermoord in concentratiekampen.

U kent Agnes van Steen als redacteur van dit Jaarboek en als auteur. Ze neemt u ditmaal mee in haar eigen familiegeschiedenis. Ze heeft deze nagezocht tot in de vroege achttiende eeuw en plaatst het wedervaren van de katholieke Van Steens in een breder sociaal-economisch kader. Onder welke

omstandigheden leefden zij en welke invloed had de achterstelling van de katholieken ten opzichte van de protestanten?

Het artikel van Ron Blom en Theunis Stelling richt zich op de Eerste Wereldoorlog. Nederland kon in de jaren 1914-1918 neutraal blijven. Toch was de invloed op de Nederlandse samenleving groter dan lange tijd werd aangenomen. Zo ving Nederland in 1914 één miljoen Belgen op – vooral uit Antwerpen en omgeving – die op de vlucht waren geslagen voor de Duitse troepen en het oorlogsgeweld. Natuurlijk zorgde dit voor spanningen, net als de toenemende schaarste en de mobilisatie van alle dienstplichtige mannen. Ron Blom en Theunis Stelling schreven een proefschrift over het soldatenverzet in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zij merkten bij hun onderzoek dat ook de terugkeer van de militairen na 1918 niet zonder problemen verliep. Ze werkten dit gegeven uit in een artikel over de Leidse organisaties die opkwamen voor de gedemobiliseerden na de Eerste Wereldoorlog.

Achterin het Jaarboek vindt u zoals gewoonlijk de boekbesprekingen en een overzicht van de archiefaanwinsten van het Regionaal Archief Leiden. Dank aan allen die aan dit Jaarboek hebben meegewerkt. Gerard en Ria de Graaff van Grafaria maakten de teksten drukklaar en kamden de tekst liefdevol door op kleine foutjes. Bert van der Veer ontwierp weer een prachtige omslag. De druk was in handen van Bert en Betty Lever van drukkerij Nautilus. Ik wens u veel genoegen bij het lezen.

Dit is mijn laatste voorwoord als voorzitter. Ik treed terug uit het dagelijks bestuur. Ik heb genoten van de levendige donateursavonden met lezingen en interviews en de drukbezochte filmmiddagen. De Dirk van Eck-Stichting blijkt steeds weer een podium te bieden voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken.

GERT-JAN VAN RIJN
voorzitter

Jaarverslag 2005

Bestuur

Afgelopen zomer heeft Gert-Jan van Rijn het voorzitterschap van de Dirk van Eck-Stichting neergelegd. Gert-Jan was van 1997 tot 2001 een van de twee eindredacteuren van het Jaarboek. Daarnaast kwam hij in het dagelijks bestuur en in 2002 nam hij het voorzitterschap op zich. Hij blijft nog wel betrokken bij de Dirk van Eck-Stichting, onder andere door plaats te nemen in het Algemeen Bestuur. Momenteel is de positie van voorzitter nog vacant. Jaco van Rijn neemt voorlopig de taken van de voorzitter waar.

Donateurs

Het aantal donateurs is opnieuw licht gestegen. Op 1 januari 2006 waren er 332 donateurs.

Activiteiten

Dit jaar stond de jaarlijkse donateursmiddag, gehouden op donderdag 26 mei, geheel in het teken van het bekende Leidse bedrijf Nederlandse Rotogravure Maatschappij NV (NRM). In 2004 ontving de Dirk van Eck-Stichting een ruime hoeveelheid interessant en divers archiefmateriaal van de heer W.A.B. van der Pluijm. De schenking omvatte onder andere foto's, films en jubileumboeken. Alvorens dit materiaal aan het Regionaal Archief Leiden (voorheen het Gemeentearchief Leiden) over te dragen was er op de donateursmiddag een minitentoonstelling van de mooiste stukken te zien.

Amateur-historicus en oud-medewerker Emiel van der Hoeven vertelde zeer beeldend over de geschiedenis van 'de Roto'. Het bedrijf werd in 1913

opgericht en was gespecialiseerd in het toen nieuwe procédé van de diepdruk. Bij de NRM werden veel bekende titels gedrukt, zoals *Panorama*, *de Kampioen* van de ANWB en de *(Tele)vizier*. In het bedrijf heerste ook een goede sfeer. Wim van der Pluijm, die na de sluiting van het bedrijf de prachtige foto's en jubileumboeken heeft gered, bewaart dan ook goede herinneringen aan zijn tijd bij de NRM. In 1955 ging hij als hulpje aan de slag en hij werkte nadien op verschillende afdelingen van het bedrijf. In 1968 werd de Rotogravure Maatschappij overgenomen door het VNU-concern uit Haarlem. Vanaf dat moment werden steeds meer onderdelen naar Haarlem overgebracht. De sluiting van de drukkerij in 1973 wordt door veel oud-medewerkers, die met een behoorlijk aantal naar de donateursmiddag gekomen waren, nog steeds betreurd.

Na de lezingen en de vertoning van stukken film van de personeelsvereniging van de NRM werd het eerste exemplaar van het Jaarboek 2004, met dit jaar als thema vrouwengeschiedenis, officieel overhandigd aan Ariëla Netiv van het Regionaal Archief Leiden. Zij nam ook namens het archief het geschonken materiaal van de NRM in ontvangst.

Op zaterdag 10 september presenteerde de Dirk van Eck-Stichting zich weer op de informatiemarkt in het stadhuis ter gelegenheid van de Open Monumentendagen. Dit jaar was er, behalve de informatiestand, opnieuw een doorlopende filmvoorstelling. De werkgroep LAVA had een film weten te bemachtigen over de bouw van de Petruskerk aan de Lammenschansweg in 1935. Deze film is tijdens de Open Monumentendagen door enkele honderden mensen bekeken.

Op 17 december hield Kees Walle in sociëteit De Burcht een lezing over zijn boek *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14^{e}-19^{e} eeuw)*. Voor dit boek heeft Kees Walle jarenlang onderzoek gedaan naar de kleinste administratieve eenheden in de stad: de gebuurten. De gebuurten bestonden vaak uit maar een of twee straten en waren in de late middeleeuwen ontstaan als georganiseerde en gereglementeerde vormen van burenhulp. Later werden de gebuurten ingeschakeld door het stadsbestuur. Pas in de loop van de negentiende eeuw verdwenen de gebuurten en over de geschiedenis ervan was tot voor kort weinig bekend. Kees Walle wist de

geschiedenis van de gebuurten aan de hand van vele afbeeldingen boeiend tot leven te brengen.

LAVA

Dit jaar is gekozen voor een afzonderlijk verslag van de werkgroep LAVA. U treft dit aan achter het jaarverslag van de secretaris.

Website

In 2004 onderging de website een algehele transformatie, het afgelopen jaar werd gestaag gewerkt aan het uitbreiden van de site. Op de website staan onder meer de agenda en de 'signaleringen'. U kunt oude foto's bekijken en daarop reageren, u kunt de inhoudsopgaven en indices van oude Jaarboeken doorzoeken en er komen ook steeds meer Jaarboekartikelen op de site te staan. Ook kunt u zich abonneren op onze digitale nieuwsbrief. Het is dus zeer zeker de moeite waard om regelmatig te kijken op www.dirkvaneck.nl.

Schenkingen archiefmateriaal

Via de Dirk van Eck-Stichting schonk Kees Walle een couponboek van de Stichting Clubhuizen op gereformeerde grondslag (later Stichting clubhuizen 'De Mirt') aan het Regionaal Archief Leiden. Het uitgeven van coupons was een manier voor stichtingen om geld te lenen van sympathisanten. Zij kochten coupons, kregen daar rente over en elk jaar werd er een aantal coupons uitgeloot. De eigenaars konden dan hun geld laten terugbetalen. Een stichting kon zo relatief makkelijk veel geld bijeenbrengen. Dit couponboek bevat de administratie en de originele uitgelote coupons over de jaren 1950-1979.

ANNERIJE VAN DER VLIET,
secretaris

Jaarverslag van de werkgroep Leids Audiovisueel Archief (LAVA)

Bij het maken van het jaarverslag, met de agenda ernaast, blijkt dat er ook in 2005 weer volop LAVA-activiteiten waren.

Op vrijdag 4 maart werd in Centrum 'De Regenboog' in de Merenwijk de eerste Leidse Seniorendag georganiseerd door de Ouderenbonden in samenwerking met de LWO. De aandacht was niet alleen gericht op zorg en welzijn, maar ook op recreatie en vrijetijdsbesteding. Als vertegenwoordigers van het thema 'geschiedenis' waren de Dirk van Eck-Stichting en de werkgroep LAVA op deze dag aanwezig met een selectie Jaarboeken en een minibioscoop. Het bleek achteraf de koudste dag van het jaar te zijn geweest, met veel sneeuw en harde wind, maar het was erg druk. De Seniorendag was een succes en de Dirk van Eck-Stichting heeft er een prima visitekaartje achtergelaten.

Het is inmiddels een traditie dat er in het begin van het jaar twee filmvoorstellingen worden georganiseerd in de Openbare Bibliotheek. Dit jaar waren deze verschoven naar 6 maart, om ze binnen de boekenweek te laten vallen. Het thema van de boekenweek was in 2005 namelijk: 'Spiegel van de Lage landen, boeken over onze geschiedenis'. De beide voorstellingen van elk anderhalf uur werden redelijk bezocht. Een zorg is wel dat de Koolzaal van de bibliotheek in de toekomst niet meer beschikbaar is voor voorstellingen en dat er nu gezocht moet worden naar een alternatieve locatie.

Op 10 maart 2005 werd in de voormalige universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg de tentoonstelling 'De universiteit in oorlogstijd' geopend. De studentenverzetfilm *Strijd*, afkomstig van *Stadsbeeld in Beweging III*, is hier gedurende de gehele tentoonstelling vertoond.

In de loop van 2004 kregen wij van Peter Krijgsman, van de afdeling Groenonderhoud van de Zijlbedrijven, een tip dat er in een afgesloten ruim-

te in de voormalige matrassenfabriek 'Olga' aan de Evertsenstraat een grote hoeveelheid films lag. Deze films bleken eigendom van de heer J. van der Meyden, voormalige hoofd van de Zijlbedrijven. Het was de filmverzameling van zijn overleden vader, en wat er op de films stond was hem niet bekend. Hij schonk de gehele collectie aan de Dirk van Eck-Stichting en LAVA. Toen we de sleutel van de ruimte uiteindelijk in bezit kregen, bleek het te gaan om een groot pallet met meer dan 300 spoelen en filmblikken met professionele 35 mm-film. Het waren bijna allemaal Russische bioscoopfilms van de toenmalige distributeur Sov-export uit Amsterdam. Op 16 maart 2005 zijn de films in de vorm van een schenking overgedragen aan het filmmuseum in Amsterdam, waar al een ruimte collectie van Sov-export aanwezig was.

Het mooiste succes van LAVA in 2005 was het naar Leiden terughalen van een onbekende Leidse film. Door een vraag van het Vlaams Filmmuseum uit Leuven in België kwam LAVA op het spoor van een film over de bouw van een kerk in Leiden in de jaren dertig van de vorige eeuw. Het was een 16 mm-zwartwitfilm, zonder geluid en met een projectieduur van 20 minuten. Al snel bleek dat deze ging over de bouw van de Petruskerk aan de Lam-

menschansweg. De film was in het bezit van een Vlaamse filmverzamelaar, Jos Hoeyberghs. Hij had de film in de jaren zeventig gekregen van een mevrouw Van Gilsen die toen in een bejaardenhuis vlak bij Leuven woonde. Hoe zij precies aan de Leidse film kwam is niet bekend, maar waarschijnlijk is het gegaan via een van de rooms-katholieke organisaties 'Vrouwen van Nazareth' of 'De Graal' waarbij zij betrokken was geweest. Het is LAVA gelukt om de rechten en de originele film te kopen van Jos Hoeyberghs. Hij was van mening dat de film in Leiden het best op zijn plek was. Op 10 september was het voor het eerst in jaren weer mogelijk om de film te zien. In het kader van de Open Monumentendagen draaide de film op de informatiemarkt op het stadhuis en natuurlijk in de Petruskerk zelf. Mede dankzij de publiciteit in de kranten was de belangstelling groot. De film zal worden opgenomen in deel VI van de serie *Stadsbeeld in Beweging*.

ARJAN HONKOOP,
namens de werkgroep LAVA

Financieel overzicht 2005

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2005	10.905,03	Jaarboek 2004	4.030,91
Donaties 2004	1.210,15	Verzending Jaarboek 2004	496,66
Donaties 2005	3.681,55	Donateursmiddag	413,46
Bijdrage verzending Jaarboek '04	341,80	Lezing	155,39
Publicaties	162,00	Donatieverzoek	395,82
Rente	102,67	Administratie	203,55
		Website	46,41
		Overige kosten	141,03
		Saldi 31 december 2005	10.519,97
Totaal	16.403,20	Totaal	16.403,20

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2005	7.883,33	*Stadsbeeld in Beweging*	1.265,75
Stadsbeeld in Beweging	1.834,00	Audiovisuele collectie	260,00
Prins Bernhard Cultuurfonds	450,00	Vergoeding bibliotheek	208,80
Rente	82,32	Première SBB V	107,10
		Open Monumentendagen	22,37
		Promotie	80,98
		Reparatie projector	120,25
		Overige kosten	5,75
		Saldi 31 december 2005	8.178,65
Totaal	10.249,65	Totaal	10.249,65

TOELICHTING

Bovenstaande overzichten tonen de inkomsten, uitgaven en resulterende banksaldi van de Dirk van Eck-Stichting en het Leids Audiovisueel Archief (LAVA) in het kalenderjaar 2005.

In 2005 ontving de Dirk van Eck-Stichting aan donaties in totaal € 4.892. Ongeveer een kwart hiervan had betrekking op het jaar 2004. De productiekosten van het Jaarboek 2004 bedroegen ongeveer € 4.000. Dit betekent dat, als de trend in de productiekosten zich doorzet, het huidige niveau van donaties net voldoende is om het Jaarboek te kunnen produceren maar dat er niet veel geld overblijft voor andere grote activiteiten.

Het Leids Audiovisueel Archief investeerde in 2005 € 1.266 in het overzetten van *Stadsbeeld in Beweging* op DVD. Van het Prins Bernhard Cultuurfonds werd een subsidie van € 450 ontvangen voor de, in 2004 ter hand genomen, productie van *Stadsbeeld in Beweging V*. De verkoop van SBB V en eerdere delen van *Stadsbeeld in Beweging* in de Gemeentebibliotheek, tijdens filmvoorstellingen en op de Open Monumentendagen leverde LAVA € 1.834 op. Voor instandhouding, registratie, uitbreiding en ontsluiting van de audiovisuele collectie gaf LAVA € 260 uit.

JACO VAN RIJN,
penningmeester

Rectificatie

Door een misverstand stond in het vorige Jaarboek de naam van de schenkster van foto's van het Leids wiskundig genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix (MSG) verkeerd vermeld. Het was mevrouw Van Lambalgen-van Meeteren die deze fotocollectie geschonken heeft.

Geen armenpenningen voor Ary van Steenen!

De katholieke familie Van Steen in en om Leiden, 1739-1905[1]

AGNES VAN STEEN

In de tijd dat ik nog studeerde in Leiden, kreeg ik een keer hoog bezoek. Mijn oom Han, missionaris in Indonesië, wilde tijdens zijn zesweekse verlofperiode een keer langskomen – hij verbleef bij zijn zussen in Den Haag – om met mij door Leiden te wandelen. Leiden is de stad waar zijn ouders – mijn grootouders van vaders kant – waren geboren en getogen. Hijzelf was, net als zijn tien broers en zussen, geboren in Den Haag. Op onze wandeling vertelde hij dat zijn vader jarenlange ervaring met paarden had opgedaan in de stalhouderij van diens vader, die was gevestigd aan de Haven op de hoek van de Oude Herengracht. Deze stalhouderij, waar paarden en rijtuigen konden worden gehuurd, was tevens een koffiehuis, een rustplaats voor de reiziger, waar niet alleen koffie, maar ook drank werd geschonken.

Vond ik het verhaal over de stalhouderij al aardig, intrigerender nog vond ik wat mijn oom vertelde over mijn oma, zijn moeder. Zij bleek de dochter te zijn van een ongehuwde dienstbode, een 'onecht' kind dus. Mijn oom vertelde dit een tikje schalks, maar sprak er zeker geen schande van, al had dit best gekund, gezien onze katholieke opvoeding. Dit roomse was in mijn generatie verloren gegaan maar niet in de zijne. Hij was opgeleid tot priester, waarna hij als missionaris was uitgezonden. En zoals het een goed – groot – katholiek gezin betaamde, werd niet alleen een zoon geroepen voor het priesterschap maar ook een dochter voor het klooster. Zo stelde mijn tante Ans haar leven in dienst van God en het geloof en trad zij als zuster Aimona in de orde der Dominicanessen te Nijmegen in.

Na het bezoek van mijn oom wilde ik wel wat meer te weten komen over mijn Leidse familieachtergrond maar het onderzoek in het archief stokte en ik raakte de gegevens kwijt.

Oom Han en zuster Aimona in Nijmegen, omstreeks 1960.

Een paar jaar geleden besloot ik het familieonderzoek weer eens op te pakken, vooral omdat ik nog steeds zo dicht 'bij mijn voorouders' woon, in Leiden. Mijn onderzoek bleef echter niet binnen Leidse grenzen. Naarmate ik verder terugging in de tijd bleek mijn familie in allerlei plaatsen rond Leiden te hebben gewoond, vooral in Sassenheim en Warmond. De mobiliteit van menig familielid was groot. Standvastiger waren ze wat betreft hun geloof. Vanaf het punt waar mijn onderzoek stokte in 1739 en dit verhaal begint, waren zij katholiek geweest, een enkele uitzondering daargelaten. Dit geloof is zeker voor het eerste deel – tot de katholieken uit hun achterstandspositie worden bevrijd – de leidraad van dit verhaal. Verder heb ik mij laten leiden door de bronnen zoals die voorhanden zijn voor genealogisch onderzoek en heb ik mij verdiept in de literatuur, om de familiegegevens tegen een historische achtergrond te plaatsen. Het spreekt voor zich dat de bronnen – en trouwens ook de literatuur – per tijd en plaats behoorlijk kunnen ver-

schillen, zodat het verhaal door de jaren heen niet helemaal gelijkvormig is. Toch is de rode draad wel duidelijk: dat is de familie Van Steen, zoveel mogelijk beperkt tot mijn familietak in mannelijke afstammingslijn. Ik treed in hun voetspoor en volg hen in woonplaats, werk, huwelijk en kinderen.

In 1870 komt mijn overgrootvader in Leiden wonen, omdat hij trouwt met een Leidse en daar wordt mijn opa geboren. Na diens huwelijk in 1905 neemt hij zijn Leidse bruid, mijn oma, mee naar Den Haag, waar hij koetsier wordt. In Den Haag wordt de familiegeschiedenis voortgezet.

Hendrik en Grietje van Rijnsburg naar Warmond

Met het onderzoek naar mijn familie ben ik vooralsnog gekomen tot 1739. Het is in dat jaar dat in het gaarderboek van Rijnsburg, het boek waarin de belasting (impost) op de huwelijken staat vermeld, het huwelijk van Hendrik Hannisz. van Steen en Grietje Arijsdr. van Egmond te vinden is.[2] Het huwelijk van Hendrik en Grietje levert geen impost op want het wordt pro Deo gesloten. Zij zijn onvermogend. In het trouwboek van de Sassenheimse Sint Pancratiusparochie heet dit stel iets anders, namelijk Hendrik Hannesse van Stenen en Grietje Aris van Egmond. Dergelijke variaties in namen zijn niet vreemd voor de tijd waarin de Burgerlijke Stand nog niet bestond. Andere variaties, naast Van Steen en Van Stenen, zijn Van Steene, Van Steenen, of zelfs Van Steijn en soms wordt na van *der* toegevoegd.[3] In de verschillende bronnen krijgt dezelfde persoon soms verschillende namen en soms ondertekent dezelfde persoon met verschillende varianten op zijn naam.

De naam Van Steen (of de varianten daarop) komt hier rond 1739 weinig voor. Van Egmond daarentegen, de naam van Hendriks vrouw, is hier wel vertrouwd. Ik stel me daarom voor dat Hendrik van elders kwam, waarschijnlijk vanwege werk, hier zijn vrouw heeft leren kennen en zodoende is blijven hangen. Misschien was hij wel een van de vele trekarbeiders, die hier in Holland seizoensgebonden arbeid kwamen verrichten, zoals het maaien van gras (als voedsel voor het vee) of het steken van turf, de belangrijkste brandstof in die tijd. De grote vraag naar arbeiders en het hogere loonpeil trok velen uit het oosten van het land en van vlak over de grens uit Duitsland tijdelijk hierheen.[4] Misschien was Hendrik niet eens katholiek, maar is hij dat voor zijn vrouw geworden. In ieder geval vormden zij als katholiek stel een

minderheid in hun huwelijksplaats Rijnsburg. Daar woonden naar schatting 1.100 mensen, waarvan ongeveer vijftien procent katholiek was.[5] Deze minderheid kerkte in Oegstgeest.

Na hun huwelijk trokken Hendrik en Grietje naar Warmond, misschien omdat het klimaat voor roomsen daar gunstiger was. In Warmond was namelijk rond de vijftig procent van de ongeveer 800 inwoners katholiek.[6] De katholieken bevonden zich in deze tijd immers nog steeds in een achtergestelde positie.

De begraafdatum van Hendrik van Steen heb ik niet gevonden. Waarschijnlijk is hij eerder overleden dan Grietje en ligt hij gewoon in Warmond begraven, maar is de registratie niet bewaard.[7] Mogelijk is Grietje na zijn dood naar een zoon in Sassenheim gegaan. Volgens de registers van de Sint Pancratiuskerk is zij daar in 1784 begraven. De kennis over het overlijden van Hendrik is ook niet overgeleverd, want in de trouwakte van zijn kleinzoon Jan Pieterszoon in 1832 staat vermeld dat datum en plaats van overlijden van zijn grootmoeder wel, maar van zijn grootvader niet bekend zijn.

Katholieken als tweederangsburgers

De katholieken bevonden zich – ook in de achttiende eeuw nog – in een achtergestelde positie vergeleken bij de 'overwinnaars' van de Tachtigjarige Oorlog, de protestanten, die behoorden tot de toen zo genoemde gereformeerde kerk. Deze kerk was de heersende kerk geworden en de katholieken mochten tot 1795 hun geloof niet meer in het openbaar belijden. De onderdrukking van de katholieken begon in de Noordelijke Nederlanden ruim voordat in 1648 de vrede met Spanje werd gesloten. Al tijdens de beeldenstorm in 1566 hadden kerken en kloosters in Leiden en omgeving het moeten ontgelden. Het krijgsgewoel van de Spanjaarden en de soldaten van Oranje tijdens de belegeringen van Haarlem en Leiden in de periode 1572 tot 1574 had hier nog een verwoestend schepje bovenop gedaan. Zo waren de kerk en de abdij van Rijnsburg grotendeels met de grond gelijk gemaakt, was het kerkgebouw van Sint Matthiaskerk in Warmond tot een ruïne verworden en was in Sassenheim niet alleen de Sint Pancratiuskerk zwaar beschadigd, maar was ook slot Teylingen verwoest. Weliswaar werden de meeste kerken zoals de Sint Pancratiuskerk weer hersteld maar in het vervolg

deden zij dienst voor de protestanten. Voor de katholieken bleef er niets anders over dan 'onder te duiken' en voor de Heilige Mis hun toevlucht te zoeken in schuilkerken, verstopt in schuren, in kamers of op zolders van grote huizen of boerderijen. Als deze papisten betrapt werden bij het openlijk belijden van hun geloof konden zij forse boetes krijgen of verbannen worden. Een beduidend minder zware straf overigens dan de brandstapel, waar menig hervormer op was beland. Wellicht het vervelendst, voor met name de katholieken uit de hogere kringen, was dat het voor hen voortaan was verboden om openbare ambten te bekleden. Toch was het niet doenlijk om al de voormalige gezagsdragers onmiddellijk door mensen van het nieuwe geloof te vervangen zodat hier en daar een of meer katholieken in functie bleven, zoals in Warmond of in Lisse waar het katholieke Huis Dever nog lang bleef 'regeren'. Ongetwijfeld zullen in deze tijd veel hooggeplaatste katholieken om pragmatische redenen tot de gereformeerde kerk zijn toegetreden, als ze dit tenminste niet al uit volle overtuiging hadden gedaan. Maar toch bleven overal nog wel de nodige katholieken over, al kon dit aantal per plaats variëren van vijftien tot meer dan vijftig procent.[8] Zij gingen, in deze regio dus vanaf 1574, een periode tegemoet die mij als leerling op een katholieke lagere school – waar ik nog voor een belangrijk deel les kreeg van nonnen – werd voorgespiegeld als een spannende tijd vol dapper verzet tegen de protestantse onderdrukker.[9]

Na een strenge eerste periode van onderdrukking die kracht werd bijgezet door de uitvaardiging van vele plakkaten, waarop bijvoorbeeld de samenkomsten van katholieken werden verboden, volgde in de achttiende eeuw een periode van gedogen. Zo werd in 1737 kerkelijk bezit voor de rooms-katholieken weer toegestaan, zodat daar weer onroerendgoedbelasting op kon worden geheven[10] en konden de roomsen een bepaalde mate van bewegingsvrijheid kopen. Voor een nieuwe pastoor in Sassenheim bijvoorbeeld werd 432 gulden betaald aan de baljuw en een kapelaan 'kostte' 300 gulden.[11] En al was het voor een priester nog steeds verboden om in het openbaar als priester herkenbaar te zijn, hij hoefde zich niet meer als marskramer te vermommen als hij over straat ging. Hij deed zelfs, tegen een kerkelijk verbod in, mee aan de mode voor heren om zich te tooien met een pruik.[12]

Voor vrouwen die hun leven in dienst wilden stellen van het roomse geloof was er bij gebrek aan kloosters de mogelijkheid om als zogenoemde 'klopjes'

de priesters te helpen.[13] Zij waren meestal niet onbemiddeld en kwamen vooral in de stad voor. Hiervandaan trokken zij, veelal in het zwart gekleed, naar de dorpen om zieken en armen op het platteland te helpen en eventueel onderwijs te verzorgen. Het risico dat zij namen om dan ook godsdienstonderwijs te geven, maakte dat zij regelmatig in de beklaagdenbank terechtkwamen.[14]

De kinderen van Hendrik en Grietje

Wat mijn voorouders bewoog om katholiek te blijven zal ik nooit te weten komen. Misschien maakte het voor hen weinig uit welk geloof ze hadden. Ik kan me voorstellen dat zij als onvermogenden en ongetwijfeld ook ongeschoolden, wonend en werkend op het platteland, niet al te kritisch nadachten over het geloof en geen direct belang hadden bij verandering daarvan. Misschien is mijn familie vóór 1739 ook wel eens van geloof veranderd. In ieder geval waren Hendrik en Grietje in 1740 wel zo principieel dat zij hun kinderen rooms lieten dopen. Dit gebeurde in de Sint Pancratiusparochie van Sassenheim, al woonden zij in Warmond. Warmond behoorde namelijk, samen met Voorhout, tot deze parochie, al mocht dat niet meer zo heten en sprak men van een statie. De mis konden zij tot 1764 wel volgen in de kapel van Huis te Warmond, waar permanent een priester aanwezig was. Maar na het vertrek van de eigenares, de weduwe Van Wassenaer, in dat jaar, verdween hier ook de priester. In het vervolg moesten de 375 Warmondse katholieken[15] helemaal naar Sassenheim lopen – tenzij zij de beschikking hadden over een paard en wagen of een rijtuig – om de kerk te bezoeken. Deze rond 1700 tot kerk omgebouwde schuur was echter niet groot genoeg voor deze nieuwe toeloop.[16] Vele gelovigen die de mis wilden bijwonen stonden buiten en gaven op die manier aanstoot – de aanhangers van de gereformeerde kerk in Sassenheim hadden het niet zo op die andersgelovigen. Andere roomsen weken uit naar een andere statie en leverden op die manier geen financiële bijdrage meer, die nodig was om de eigen armen te ondersteunen. Dit was van belang omdat anders de katholieken in de verleiding konden komen om vanwege de steun alsnog naar de protestanten 'over te lopen'. Vanwege die aanstootgevendheid en het gemis aan inkomsten voor de armen kreeg pastoor Heyendael – na een verzoek daartoe – toestemming van de Staten van

Holland en de baljuw om het gebouw te vergroten. Hij had hen verzekerd dat er vanaf de Heereweg niets van het kerkgebouw te zien zou zijn.[17]

De kinderen van Hendrik en Grietje hebben de mis nog kunnen volgen in de kapel van Huis te Warmond, voor zover zij althans niet jong zijn overleden. Het feit dat twee van de acht namen dubbel voorkomen doet vermoeden dat in ieder geval twee kinderen jong zijn gestorven. Van de vijf zonen die overbleven ben ik van drie meer te weten gekomen. Er bevond zich onder de kinderen slechts één dochter, waar ik niets meer van weet dan dat zij Anna heette. Mogelijk is zij, net als de mij onbekend gebleven broers, uit de regio vertrokken.[18] De zonen die in de buurt van Leiden bleven zijn: Adrianus (Ary), de oudste, gedoopt in 1740, Cornelis (Kees), gedoopt in 1741, van wie ik afstam, en Petrus (Pieter), gedoopt in 1751. Deze drie trekken vanuit hun geboorteplaats Warmond naar een andere gemeente, al is niet duidelijk op welke leeftijd. Ary komen we in de archieven twee keer tegen als hij trouwt en Kees trekt naar Sassenheim en blijft daar tot zijn dood wonen. Ary en Kees komen we hieronder nog tegen. Pieter trouwt in 1781 in Voorhout met Aaltje van den Berg, die is geboren in Noordwijk. Daar woont zij nog bij haar huwelijk. Samen gaan ze naar Lisse, waar hun kinderen worden geboren, waaronder in 1784 een tweeling, Jan en Grietje.[19] Deze worden gedoopt in de schuilkerk in 't Mallegat, die ter vervanging diende van de voorheen katholieke Sint Agathakerk in Lisse. Jantje is waarschijnlijk snel na de geboorte overleden, want de volgende zoon heet ook weer Jan, die wordt gedoopt in 1785 en die we hierboven al even tegenkwamen als Jan Pieterszoon. Moeder Aaltje wordt begraven in Lisse in 1805. Vader Pieter is daarna waarschijnlijk naar zijn zoon Jan of zijn broer Kees gegaan, die beiden in Sassenheim woonden en overlijdt daar in 1820. Hij is bijna zeventig jaar geworden.

Beroepsmogelijkheden

Omdat mijn familie in deze tijd op het platteland woonde is de kans groot dat zij in deze streek in de akkerbouw, veeteelt of tuinbouw werkten, zoals het overgrote deel van de bevolking. Deze land- en tuinbouw was kleinschalig in die tijd en produceerde hoofdzakelijk voor de plaatselijke markt. In de achttiende eeuw was de aardappelteelt op gang gekomen en deze had veelal de

teelt van vlas en hennep vervangen. Het vee dat werd gehouden leverde niet alleen vlees maar zorgde ook voor handel in zuivelproducten. Verder werden in deze streek naast graan, aardappelen, groente en fruit, ook bomen gekweekt in met name Lisse en Warmond, die werden gebruikt voor de houtwallen, de afbakening van percelen. De bollenteelt begon pas na 1850 een grote vlucht te nemen.[20]

Naast deze plattelandsarbeid waren er niet veel andere beroepsmogelijkheden. Een enkele man kon asman,[21] klapwaker, kleermaker, smid, chirurgijn, korenmolenaar of koopman worden, al lagen er ook mogelijkheden in het vervoer – dit kon zijn van mensen of goederen – dat voor een belangrijk deel over water plaatsvond. Zoals met de trekschuit over de Haarlemmertrekvaart van Leiden naar Haarlem, of op de beurtvaart met goederen naar Leiden en omliggende dorpen of zelfs helemaal naar Amsterdam.[22] Voor vrouwen was er naast de landarbeid de mogelijkheid om dienstbode te worden in dorp of stad en daarbij was zij meestal inwonend. Een enkele – geschoolde – vrouw werd vroedvrouw of iets speciaals als turftonster, al kon dit ook een turftonner zijn.[23]

Dan was er voor mannen en vrouwen ongetwijfeld nog emplooi als huishoudelijk personeel of als tuinman, koetsier of verzorger van paarden op de vele buitenhuizen. Rijke Leidenaren, regenten of renteniers, lieten deze in de zeventiende en achttiende eeuw bouwen in de omgeving van Leiden. Van bestuursfuncties was mijn katholieke familie verder uitgesloten, niet alleen vanwege het geloof, maar ook omdat zij niet tot de elite behoorde.

Mijn directe voorvader Kees, geboren in 1741, werkte zeker in de landbouw, want ik kom hem tot op hoge leeftijd in de bronnen als 'bouwman' tegen, als boer.[24] Maar had hij een eigen stukje grond, pachtte hij of was hij als knecht of dagloner in dienst bij een andere boer? In ieder geval zal hij voor zijn inkomen afhankelijk zijn geweest van de fluctuaties in deze beroepssector. Hij zal zeker de laatste periode van veepest van 1768 tot 1786 bewust hebben meegemaakt, die in de achttiende eeuw driemaal zijn dodelijke kop opstak. Bij de eerste periode was Kees nog niet geboren en bij de tweede was hij misschien nog te jong. Het dode vee werd begraven in het weiland en rond de begraafplaats werden bomen geplant. Zo ontstonden de zogenaamde pestbosjes zoals tussen Sassenheim en Warmond.[25] Ondanks de pest schijnt het in de periode vanaf het midden van de achttiende tot in de jaren

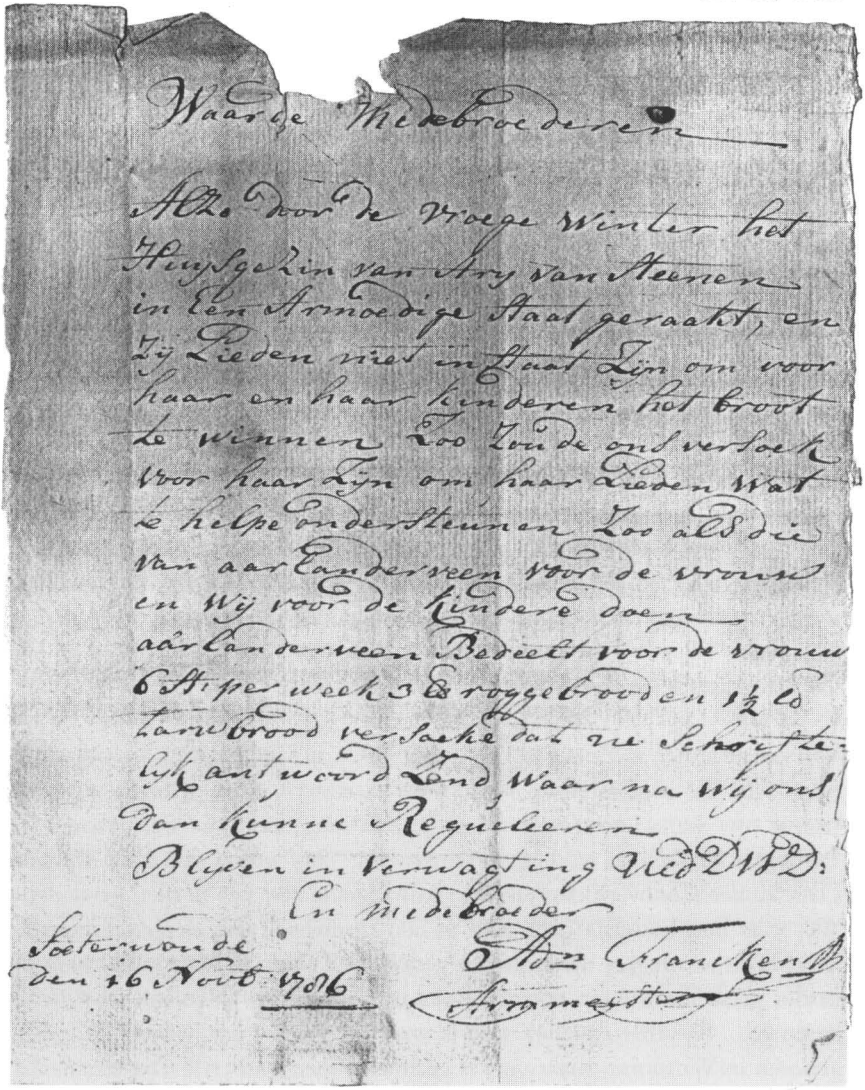
zeventig van de negentiende eeuw niet slecht te zijn gegaan met de landbouw; de prijzen van de agrarische producten stegen.[26] Maar al ging het doorgaans goed, toch was het niet moeilijk om tot armoede te vervallen, zeker in geval van oorlog[27] of misoogst, zoals in 1845 en 1846 door de aardappelziekte. Vooral dagloners en hun gezinnen zullen hier de gevolgen van hebben ondervonden, naast natuurlijk de mensen in de steden, omdat de voedselprijzen stegen. Maar ook de boeren zelf zullen onder een misoogst hebben geleden – zij hadden niets te verkopen – al hadden zij met hun gezin misschien altijd wel wat te eten, net als inwonende meiden en knechts.

Als mensen tot armoede vervielen was er bedeling mogelijk door de overheid in samenwerking met de heersende kerk. Ook katholieken konden hier een beroep op doen, al probeerde de katholieke kerk in deze ook nog wat te betekenen. Waarom klaagde anders de pastoor van Sassenheim in de tweede helft van de achttiende eeuw over een vermindering van giften van de katholieken die bij zijn kerk hoorden? En dat terwijl de verbouwing van de kerk nog moest worden afbetaald en het aantal armen toenam.[28] Ook in Zoeterwoude werd een toenemend aantal armen gesignaleerd in 1782. Het werd toegeschreven aan toenemende moeilijkheden van de economie.[29]

Geen armenpenningen voor Ary van Steenen

Eén van de armen in Zoeterwoude is Ary, de oudste broer van mijn voorvader Kees. Ary, die is geboren in 1740, kom ik eerst in Alphen tegen waar hij trouwt met Anna Leendertse van Dijk, een jongedame die was geboren in 't Moordsche Veen en woonde te Waverveen.[30] Ary woont dan al in Alphen. Over kinderen of overlijden van deze Anna Leendertse heb ik niets gevonden. Wel staat hun huwelijk genoteerd in een trouwboek van de gereformeerde kerk! Is dit wel de Ary die katholiek gedoopt is? Maar in Warmond kwam ik verder geen Van Stenen tegen. Alleen de nazaten van Hendrik en Grietje heten zo... Bij verder speuren stuit ik weer op een Ary van Stenen, wederom geboren in Warmond, maar deze is getrouwd met Huibertje Gravestein. Zij komt van Aarlanderveen en ze trouwen in Zoeterwoude in 1783. En weer wordt dit huwelijk gesloten in de gereformeerde kerk. Samen krijgen zij in ieder geval drie kinderen, waarvan de oudste al twee maanden na het huwelijk wordt geboren. Maar hoe valt dat trouwen in de gereformeerde kerk nu

Verzoek tot ondersteuning van Ary van Steenen, 1786.

Waarde Medebroederen

Alzo door de Vroege Winter het Huysgesin van Ary van Steenen in een Armoedige Staat geraakt, en Zij Leden niet en staat Zijn om voor haar en haar kinderen het brood te winnen Zoo Zende ondersoek voor haar Zijn om haar Leden Wat te helpe ondersteunen Zoo als die van aarlanderveen voor de vrouw en Wij voor de kindere doen aarlanderveen Bedieet voor de vrouw 6 Stuyver week 3 ℔ roggebrooden en 1½ ℔ tarwbrood versoeke dat uw Schrifteliyk antwoord Zend Waar na Wij ons dan kunne Reguleeren Blyven in Verwagting Uw DW:

En Medebroeder

Soeterwonde den 16 Novb 1786

Ary van Steenen
Armmeester

te rijmen met Ary van Stenen, de katholieke dopeling? Het boek van het Heilige Geest armbestuur van Warmond biedt uitkomst.[31] Daarin staat namelijk een verzoek dat afkomstig is van H. Francken, armmeester te Zoeterwoude. Het is een verzoek tot ondersteuning van Ary van Steenen, gedateerd op 16 november 1786. Het verzoek is gericht aan Warmond omdat Ary daar is geboren. De reden voor het verzoek tot ondersteuning is dat Ary door het vroeg invallen van de winter niet in staat is de kost te winnen. Voor zijn vrouw is een verzoek gericht aan de armenzorg te Aarlanderveen, haar geboorteplaats, en die geeft haar zes stuivers per week, drie pond roggebrood en anderhalve pond tarwebrood. Voor de kinderen draagt Zoeterwoude zelf zorg, want die zijn in Zoeterwoude geboren. Ary en zijn vrouw zijn echter 'immigranten' en voor hen gold dat de plaats van geboorte voor ondersteuning verantwoordelijk bleef als zij tot armoede zouden vervallen.

Vóór Warmond beslist of zij wel of geen ondersteuning geeft, wil zij deze Ary van Stenen eerst zelf wel eens spreken. Hij verschijnt op 21 november voor de schout en het armbestuur en doet zijn verhaal. Maar blijkbaar komt hij niet overtuigend over, want Ary krijgt nul op rekest. In het verslag van deze zitting, waarin de afwijzing wordt gemotiveerd, komt Ary's geloofsovertuiging ter sprake en daarin wordt onthuld wat ik over Ary wilde weten. In dit document staat namelijk dat deze Ary weliswaar in de Roomse kerk is gedoopt maar daar maar tot zijn zeventiende jaar bij is gebleven! Daarna is hij naar de gereformeerde kerk overgestapt, maar zonder dat hij lidmaat is geworden. Er staat nog iets over ouders die weliswaar het gereformeerde geloof zijn toegedaan, zonder lidmaat te zijn, maar dit lijkt niet te slaan op Hendrik en Grietje. In ieder geval wordt naast het lidmaat zijn van de juiste kerk in de afwijzing meegewogen, dat Ary zélf heeft beweerd, wel voor zichzelf te kunnen zorgen. Waar deze Ary verder is gebleven is mij niet bekend. In Zoeterwoude heb ik verder niets over hem gevonden, noch over zijn vrouw en kinderen. De slechte economische situatie in Zoeterwoude heeft hem mogelijk naar een andere streek gedreven.[32]

Kees met eerste vrouw Aaltje en kinderen in Sassenheim

Ary's broer Kees woont bij zijn huwelijk al in Sassenheim, een dorp met ongeveer 570 inwoners, waarvan waarschijnlijk meer dan de helft katholiek

was.[33] Hij trouwt in 1777 met Aaltje Duindam. Aaltje is geboren in Oegstgeest en woont 'onder' Lisse. Ook nu weer gebeurt de huwelijksvoltrekking pro Deo, omdat Aaltje in dit geval onvermogend is. Alleen haar handtekening staat onder de verklaring van onvermogendheid in het gaarderboek van Lisse. Beide partners betaalden blijkbaar afzonderlijk. Na hun huwelijk blijven zij in Sassenheim wonen en daar worden hun kinderen gedoopt. De eerste is Antje in 1778 en vervolgens Joannes in 1779. Waarschijnlijk is dit het kind dat in februari 1782 wordt begraven in Warmond.[34] Het volgende kind krijgt weer de naam Joannes (Jan) en wordt eind december 1782 geboren. In mei 1786 komt nog een meisje ter wereld, Grietje.

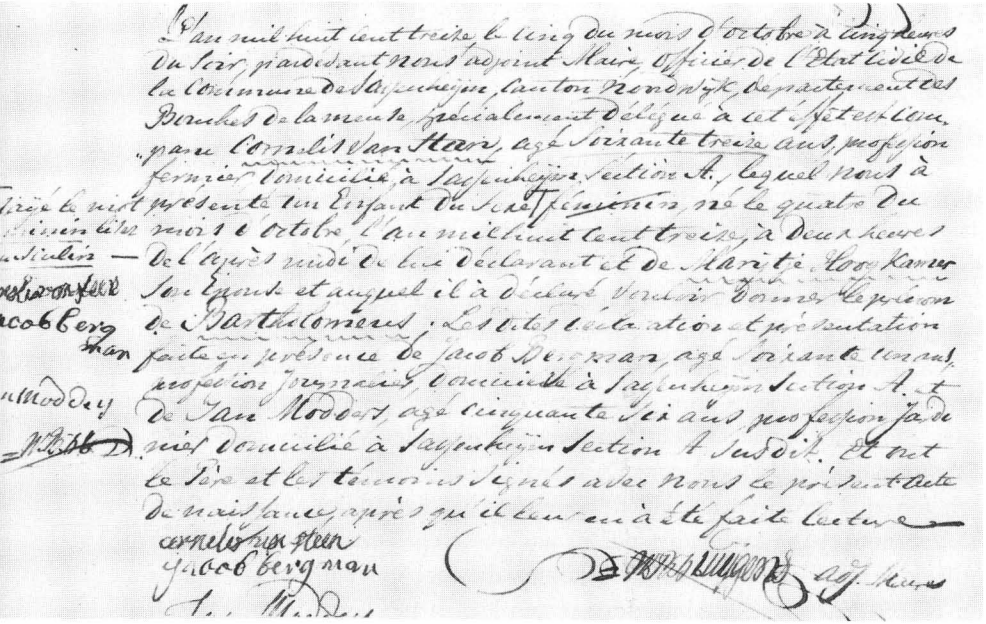
Deze kinderen worden geboren in een onrustige tijd van oorlog op zee met de Engelsen. Op het vasteland woedt de strijd tussen de patriotten, die ook wel kezen worden genoemd, en de prinsgezinden of orangisten. De katholieken kiezen hierbij soms de patriotse zijde in de hoop op meer vrijheid. Nu zal dit vooral hebben gegolden voor de katholieke elite met de nodige scholing aan wie de patriotten hun ideeën over het breken van de macht van de heersende regenten kwijt konden. Zoals aan pastoor Leonardus van Reyne in Zoeterwoude of aan pastoor Heyendael uit Sassenheim.[35]

De partijstrijd leidde vrijwel overal tot wederzijdse pesterijen, waarbij de patriotten provoceerden met een geüniformeerd en bewapend vrijkorps en de orangisten 'Hoezee' roepend door de straten paradeerden, getooid met oranje linten. In Rijnsburg kwam het zover dat de prinsgezinden een oranjevlag op de kerktoren wisten te plaatsen en zij patriotten zoals dominee Van der Bell lastig vielen.[36] In 1787 werd de prins van Oranje, stadhouder Willem V, met behulp van familie van zijn vrouw Wilhelmina van Pruisen weer in zijn macht hersteld maar dat duurde slechts tot de komst der Fransen in 1795. De patriotten zijn blij met hun komst en dansen rond de meiboom.

Kees met tweede vrouw Marijtje en kinderen

In deze roerige periode woont mijn voorvader Kees nog steeds in Sassenheim. Mogelijk al op de boerderij in het hartje van Sassenheim, op de plek waar nu de vijver aan de Charbonlaan ligt.[37] In 1802 begraaft Kees zijn vrouw Aaltje. Hij is dan al bijna tweeënzestig jaar maar dit weerhoudt hem er niet van om binnen een aantal jaren weer in het huwelijk te treden en wel met Marijtje

Geboorteakte van Bartholomeus van Steen, 1813.

Hoogkamer. Zij is in 1778 in Noordwijkerhout geboren en is dus bij het huwelijk in 1804 meer dan de helft jonger dan haar aanstaande. Een jaar later trouwt Kees' dochter Antje, uit zijn eerste huwelijk, in Sassenheim met Willem Oostveen, geboren in Voorhout. Weer een jaar later, in 1806, wordt het eerste kind uit Kees' tweede huwelijk geboren, Arie.

In dat jaar stelt de Franse keizer Napoleon zijn katholieke broer Lodewijk aan als koning over dit deel van zijn rijk en onder dit bewind wordt in 1808 Cornelia geboren. Maar de soepele Lodewijk mag niet lang blijven; in 1810 doet hij troonsafstand en zijn bestuursgebied wordt een 'provincie' van het Franse Rijk. In 1811 maakt Napoleon een rijtoer door deze streek waar mijn voorvader Kees getuige van moet zijn geweest, want ook Sassenheim wordt aangedaan. Misschien moest hij – op zijn oude dag – wel meewerken aan de opstelling van maar liefst vijf erebogen, ter ere van dit vorstelijke bezoek. Andere plaatsen hadden volstaan met één of twee.[38]

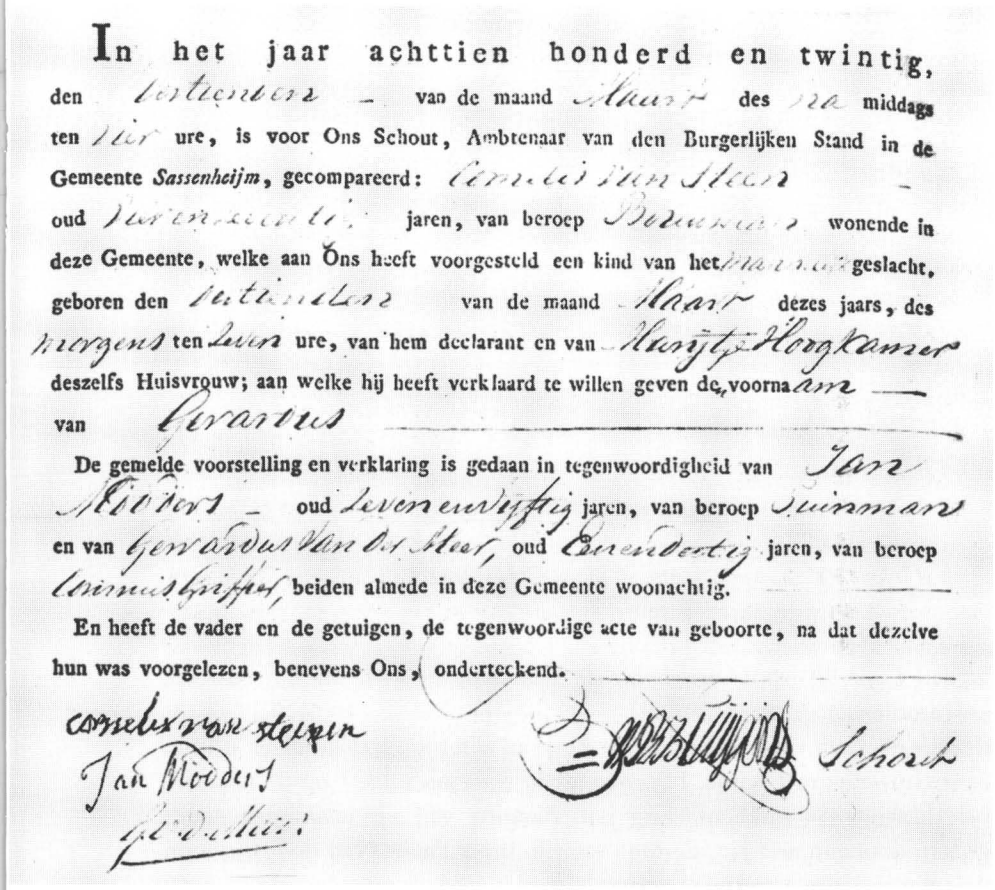
In 1813 wordt Napoleon verslagen en Nederland verrijst als zelfstandig koninkrijk.[39] In oktober van dat jaar wordt mijn voorvader Bartolomeus (Bart) geboren. Zijn geboorteakte is nog in het Frans gesteld en is dit keer een aangifte van geboorte en niet van zijn doop; de Burgerlijke Stand is een feit. Overigens brachten de Fransen niet alleen de Burgerlijke Stand. Zij maakten ook een einde aan de geloofsonderdrukking. De katholieken mochten voortaan hun geloof openlijk belijden, al duurde het nog wel een hele tijd en een emancipatiestrijd voor zij uit hun achterstandspositie waren bevrijd. In ieder geval verschenen er weer overal katholieke kerken en kloosters.

Kees is waarschijnlijk zijn hele leven een trouwe kerkganger gebleven, want in 1813 zijn de parochianen van de Sint Pancratiusparochie geïnventariseerd en Kees van Steen staat erbij, als een van de negentig gezinshoofden. Samen met zijn schoonzoon Willem Oostveen en de vader van zijn aanstaande schoonzoon Gerrit Hogervorst. De inventarisatie was gemaakt om te weten wie mogelijk een bijdrage konden leveren aan het 'kwaad slot' van de bijkerk te Voorhout.[40] Die kerk was – net als andere kerkgebouwen – na de komst van de Fransen aan de gemeente gekomen die deze in Voorhout vervolgens in tweeën had gedeeld; de gereformeerden kregen het koor, de katholieken het schip.[41] De verbouwing die daarop volgde was voor een deel ten laste gekomen van de Sint Pancratiusparochie, waar ook Warmond toe had behoord. Maar de Warmondse katholieken hadden met de komst van de Fransen hun kans schoon gezien om een eerder uitgesproken wens ten uitvoer te brengen, namelijk om over een eigen kerkgebouw te kunnen beschikken. Zij kochten een kerkgebouw van de vrijwel verdwenen Remonstranten, zodat zij de tocht naar Sassenheim niet meer hoefden te ondernemen. Sassenheim vatte deze afscheiding op als een scheuring.[42] Overigens was de naam van de gereformeerde kerk in deze nieuwe eeuw de hervormde kerk geworden.

Een paar jaar na het vertrek van de Fransen trouwt Jan, de zoon uit het huwelijk van Kees en Aaltje, in 1817 met Maria Meijer, geboren in Bloemendaal. De jongste dochter Grietje verdwijnt – voor zover ik kan overzien – uit Sassenheim. Om elders dienstbode te worden?

Al is Kees al drieënzeventig bij de geboorte van zijn zoon Bart in 1813, hij laat het er niet bij. Als klap op de vuurpijl komt er in 1820 nóg een zoon Gerardus (Gerrit). Vader Kees is dan al bijna tachtig en zijn handtekening is

Geboorteakte van Gerardus van Steen, 1820.

In het jaar achttien honderd en twintig,
den [illegible] van de maand Maart des [illegible] middags
ten [illegible] ure, is voor Ons Schout, Ambtenaar van den Burgerlijken Stand in de
Gemeente *Sassenheijm*, gecompareerd: Cornelis van Steen
oud [illegible] jaren, van beroep Bouwman, wonende in
deze Gemeente, welke aan Ons heeft voorgesteld een kind van het [illegible] geslacht,
geboren den [illegible] van de maand Maart dezes jaars, des
morgens ten [illegible] ure, van hem declarant en van Aartje Hoogkamer
deszelfs Huisvrouw; aan welke hij heeft verklaard te willen geven de voornaam
van Gerardus

De gemelde voorstelling en verklaring is gedaan in tegenwoordigheid van Jan
Moolhoek oud Zevenentwintig jaren, van beroep Zuiveman
en van Gerardus van der Meer, oud Dertig jaren, van beroep
Timmermansknecht, beiden almede in deze Gemeente woonachtig.

En heeft de vader en de getuigen, de tegenwoordige acte van geboorte, na dat dezelve
hun was voorgelezen, benevens Ons, onderteekend.

Cornelis van Steijn
Jan Moolhoek
[illegible]
[illegible] Schout

al behoorlijk beverig; hij kon in ieder geval wel zijn naam schrijven, al ondertekent hij de ene keer met Cornelis van Steen (onder de geboorteakte van Bart), de andere keer met Van Steenen (onder de trouwakte van zijn zoon Jan en onder de geboorteakte van Gerardus). Overigens staat in de geboorteakte van Gerardus abusievelijk vermeld dat de vader in 1820 'slechts' vierenzeventig is, in plaats van negenenzeventig. Was de leeftijd verkeerd verstaan of was Cornelis inmiddels de tel een beetje kwijt? Deze zoon Gerrit trouwt later (in 1847) in Leiden met Johanna Tibboel. Hun zoon Cornelis komen we in

Overlijdensakte van Cornelis van Steen, 1827.

In het jaar een duizend acht honderd zeven en twintig, den 26sten — van de maand September des Vm middags, ten elf- ure, zijn voor Ons Burgemeester, Ambtenaar van den Burgerlijken Stand, in de Gemeente van Sassenheijm, gecompareerd: Jan Van Steen Gerritszoon — oud twee en Veertig - jaren, van beroep Landbouwer en Jacob Van der Splinter oud Achtenveertig jaren, van beroep Kleedermaker - beiden in deze Gemeente woonachtig; welke aan Ons hebben verklaard, dat op den Vijfden — van de maand September dezes jaars, des namiddags ten drie ure, in deze Gemeente, in het huis geteekend met n°. 99, overleden is Cornelis Van Steen — geboren te Warmond — oud Zeven entwintig jaren, gewoond hebbende te Sassenheijm Van beroep Bouwman, gehuwd geweest met Aaltje Duindam en laatst met Maartje Herskamer Zoon Van Thijs Van Steen en Van Grietje Thijs, beide de Heer overleden - En hebben de comparanten deze acte, na gedane voorlezing, benevens Ons, onderteekend

Jan Van Steen
Jacob Van der Splinter

Burgemeester

Leiden tegen als tapper en als bleker. Zelf is deze Gerrit bij zijn huwelijk korenmolenaar.

Kees overleeft zijn oudste dochter Antje en zijn zoon Jan, kinderen uit zijn eerste huwelijk met Aaltje. Hij overlijdt in september 1827 op de respectabele leeftijd van zevenentachtig jaar. Aangifte van zijn overlijden wordt gedaan door zijn neef Jan, de zoon van zijn broer Pieter. Niet door zijn zoon Arie die met zijn eenentwintig jaren nog niet gold als meerderjarig en daarom geen aangifte mocht doen? Of was Arie misschien ingeloot voor dienst? Na zijn dood wordt de boerderij van Kees gekocht door de heer Charbon, die de buitenplaats 'Rusthof' bewoonde. Omdat hij vrij uitzicht wil op de duinen laat Charbon de boerderij in 1830 afbreken.[43] Waarom zijn Kees' kinderen niet in die boerderij gaan wonen? Was er geen land bij?

Migratie rond Warmond

Na de dood van Kees gaan zijn familieleden voor kortere of langere tijd naar

Warmond. De tocht wordt eerst gemaakt door zijn weduwe, Marijtje Hoogkamer. Zij hertrouwt in 1831 op haar drieënvijftigste met een zevenenvijftigjarige weduwnaar uit Warmond, Arie van der Zon. Dit is waarschijnlijk dezelfde Arie van der Zon die volgens het Kadaster in 1832 tot de grotere landbezitters (achtste in rangorde) in Warmond behoort met achtendertig hectare land en daarbij in het bezit is van één schuur, wat water, één watermolen en één huis.[44] In de huwelijksakte staat vermeld dat Marijtje de 'landbouwerij uitoefende', dus misschien had ze tot die tijd gewerkt op het land van haar overleden man en hadden zij en Arie elkaar leren kennen op bijvoorbeeld de veemarkt. Zij zal haar jongste zoon Gerrit mee naar Warmond hebben genomen en ook dochter Cornelia gaat mee, om te werken op het bedrijf van haar moeder en stiefvader. Deze dochter trouwt in 1835 met de Sassemer Petrus Hogervorst. Mogelijk dat ook Bart, die bij het huwelijk van zijn moeder achttien jaar is, werk vindt op dit landbouwbedrijf in Warmond. Gezien haar leeftijd zal Marijtje deze Arie geen kinderen meer hebben geschonken. Zij overleeft hem met vijf jaar. Hij overlijdt in 1845 en zij keert op een gegeven moment weer naar Sassenheim terug – mogelijk omdat haar dochter Cornelia daar weer woont – en wordt daar in 1850 begraven.

Hoe mobiel een gezin kon zijn toont wel het voorbeeld van Kees' zoon Arie, die in 1832 in Sassenheim trouwt met Johanna van Leeuwen. Beiden zijn in Sassenheim geboren. Dit stel vertrekt snel uit hun geboorteplaats naar Voorschoten, waar hun twee eerste kinderen worden geboren. De volgende drie komen in Alkemade ter wereld, de volgende in Lisse en de laatste zoon – het is inmiddels het jaar 1848 geworden – wordt in Warmond geboren. Dit is Leonardus van Steen die over muzikale kwaliteiten beschikt, want er speelt in 1872 een L. van Steen klarinet in de "Muzijkvereeniging Harmonie van Warmond".[45]

Verschillende van Arie's kinderen blijven in Warmond om te trouwen, krijgen daar kinderen en overlijden er. Arie overlijdt hier ook net als zijn vrouw, alleen sterft zij bijna dertig jaar eerder, zij in 1862, hij in 1893. Hij is zesentachtig jaar geworden, slechts één jaartje jonger dan zijn vader Kees! Ook neef Jan Pieterszoon trouwt in Warmond, in hetzelfde jaar 1832 als zijn oom Arie. Hij doet dat met Catharina van Noort, geboren in Wassenaar. Zij gaan een droevige tijd tegemoet, want twee van hun kinderen sterven bijzonder jong en het derde kind, een jongetje, wordt dood geboren. Ze zijn waar-

schijnlijk niet aan de cholera gestorven, want de epidemie die in 1832 verwacht wordt, gaat aan Warmond voorbij. In 1849 raken er echter wel mensen besmet en daarom wordt de jaarlijkse kermis afgelast.[46] Niet alleen de cholera is een gevaar, ook de pokken en tuberculose zijn ziektes die in de negentiende eeuw hun slachtoffers eisen. Misschien wel onder de kinderen van Bart, mijn voorvader, die net als zijn broer Arie een omzwerving begint met zijn gezin. Hij eindigt in Leiden, waar zijn zoon Maarten vóór hem naartoe is vertrokken.

Bart, Leentje en kinderen van Warmond uiteindelijk naar Leiden

Bart, die is geboren in 1813, staat bij zijn huwelijk in 1840 geregistreerd als bouwman en woont in Warmond. Hij trouwt met Helena (Leentje) van Warmerdam, die in april 1814 in Alkemade ter wereld is gekomen. Leentje staat in de trouwakte vermeld als bouwmansdienstbode, dus dienstbode in dienst bij een boer. Werkte zij ook bij de grote boer Van der Zon? In de trouwakte staat verder dat Bart heeft voldaan aan zijn verplichtingen ten aanzien van de nationale militie, een soort dienstplicht met loting. Ook dit gezin blijft niet lang op dezelfde plek wonen. Zo trekt het pasgehuwde stel eerst van Warmond naar Barts geboortedorp Sassenheim. Daar wordt in 1841 hun dochter Marijtje geboren. Hun tweede kind heet Martinus (Maarten), geboren in juni 1842. Hij is mijn voorvader. Iets meer dan een jaar later volgt Cornelis. De volgende twee dochters, die allebei Hendrica worden genoemd, sterven heel jong. De eerste al na een maand, in 1844, de tweede Hendrica na nog geen acht maanden, in 1846. Is hun dood de reden voor de verhuizing naar Warmond of viel er voor Bart in Sassenheim niet goed te verdienen? In ieder geval worden in Warmond Adrianus (Arie, 1847), Hendrik (1849), Joannes (Jan, 1851) en Willem (1852) geboren, wat het totale kindertal op zeven brengt. Willem overlijdt echter nog geen half jaar na zijn geboorte.

Vader Bart is in Warmond niet langer bouwman, maar staat geregistreerd als tapper, dat wil zeggen dat hij alcoholische dranken verkoopt. Bij de geboorte van zijn zoon Willem wordt hij zelfs herbergier genoemd. Werkte hij misschien in herberg De Stad Rome, aan de Dorpsstraat? Hoe het ook zij, in 1853 vertrekt het gezin weer naar een andere gemeente in de buurt, Oegstgeest.

Daar beginnen de oudsten uit te vliegen, want op een adres dat vanaf 1862 wordt bewoond, is Marijtje, de oudste en enige dochter, inmiddels naar Zoeterwoude vertrokken om als dienstbode aan de slag te gaan en wonen nog slechts de drie jongsten thuis. Bart is dan niet langer tapper, maar boerenarbeider, en de drie kinderen staan alle drie als 'schoolleerling' vermeld al is Arie, geboren in 1847, dan toch al veertien of vijftien jaar. Dit is bijzonder omdat er nog geen sprake was van leerplicht, zelfs nog geen leerplicht tot twaalf jaar! Niet dat een langere schooltijd direct een garantie bood voor een maatschappelijke carrière. In ieder geval komen we Arie later tegen als bouwknecht en weer later als schipper.

Wat de reden ook weer moge zijn, in 1864 verlaat het 'restgezin' Oegstgeest en vertrekt het naar Leiderdorp, waar het terechtkomt in de Zijlwijk. Eerst wonen daar alleen Bart, Leentje en zoon Jan, de jongste, maar in 1866 voegt Cornelis zich bij het drietal. Hij komt uit Haarlem. Is hij naar huis gekomen omdat zijn zus Marijtje ernstig ziek is? Zij overlijdt eind november van dat jaar op vijfentwintigjarige leeftijd en wordt in Leiderdorp begraven. Zij was ongehuwd gebleven. Nu rest het gezin alleen nog vijf zonen.

Als een ander huis in de Zijlwijk is betrokken in 1869, voegt zoon Arie zich daarbij. Hij komt uit Warmond en is bouwknecht. Bart staat dan overigens te boek als arbeider maar een jaartje later op een ander adres is hij baardscheerder, een vroege versie van een herenkapper. Op dit laatste Leiderdorpse adres lijken alle kinderen zich weer even bij hun ouders te voegen, voor zij definitief uitvliegen. Het ouderlijk huis diende blijkbaar als een vertrouwde 'aanlegplaats' voor de ongehuwde zonen, die van plaats naar plaats migreerden. Jan vertrekt twee keer vanuit het huis van zijn ouders, in 1872 en in 1873, beide keren naar Warmond, de eerste keer als timmerman en de tweede keer als bouwknecht. Hendrik komt in 1873 en vertrekt in 1874 naar Den Haag, als veehoudersknecht. Arie vertrekt in 1873 als schipper naar Noordwijk. Wanneer Maarten zich bij zijn ouders heeft gevoegd is niet duidelijk, maar hij vertrekt in 1870 naar Leiden, het jaar van zijn huwelijk met Maria de Smit. Bij dit huwelijk staat vader Bart weer met een ander beroep geregistreerd; hij is van baardscheerder timmerman geworden.

Als de kinderen het huis uit zijn, besluiten Bart en Leentje in de loop van de jaren zeventig weer naar elders te verhuizen, weg uit Leiderdorp waar ze vanaf 1876 niet meer staan vermeld. Waarschijnlijk gaan ze dan al naar

Leiden. Daar wonen ze in ieder geval in 1883 als zoon Cornelis trouwt met de weduwe Rietbergen. Over deze Cornelis hieronder meer, voor we bij zijn broer Maarten, mijn voorvader, komen. Bart en Leentje zijn bij de huwelijksvoltrekking van Cornelis aanwezig en staan beiden genoteerd als 'zonder beroep'. Bart is dan zeventig. Waar en wanneer Leentje uiteindelijk is overleden is mij onbekend. Zij leefde waarschijnlijk nog toen haar man Bart stierf in 1889 op zevenenzeventig jarige leeftijd. In zijn overlijdensakte staat hij niet als weduwnaar aangemerkt. Wel was hij op hogere leeftijd blijkbaar nog actief als tuinman.

Overigens zitten we nu in deze tweede helft van de negentiende eeuw al in de tijd van de industrialisatie, de tijd dat stoommachines worden ingezet bij de productie zoals van textiel, en fabrieken de grond uit rijzen, ook in Leiden. Als mijn familie naar Leiden verhuist, komt die fabrieksarbeid echter voorlopig niet in zicht.

Van veehandelaar naar gescheiden bierslijter

In oktober 1869 huwt Cornelis van Steen in Leiderdorp als zesentwintigjarige de dertig jaar oudere weduwe Margaretha Helena de Hoog. Zij is geboren in Rotterdam en woont te Schiedam, waar zij stalhoudster is. Hij is dan koopman, misschien dan al handelaar in vee, en is mogelijk op zijn trektocht door de streek met koopwaar bij haar aanbeland. Hoe dit huwelijk is verlopen, is niet bekend. Is zij overleden of zijn ze gescheiden? In 1879 woont hij in ieder geval een jaartje als veehandelaar op het adres van zijn broer Maarten aan de Haven. In de periode van 1880 tot en met 1883 staat hij niet in de Leidse adresboekjes genoteerd. Dit is wel het geval na zijn tweede huwelijk in 1883 met de weduwe met twee kinderen Johanna Jacoba Catharina Rietbergen. Zij gaan wonen in Herengracht 47, waar hij als kastelein en zij als kasteleinesse staan vermeld. Uit deze verbintenis wordt een dochter geboren in 1887, die later in Leiden trouwt met ene Friesema. Aan de Herengracht is Cornelis volgens de adresboekjes van 1888 tot 1892 veehandelaar. De drankvergunning, die sinds 1881 verplicht is om sterke drank te mogen verkopen, staat op naam van zijn vrouw. De afgifte ervan staat vermeld in de gemeenteverslagen. Veel drankvergunningen blijken in deze tijd op naam te staan van een getrouwde vrouw, waarbij de man dan blijkbaar (ook nog) op

een andere manier de kost verdient, zoals Cornelis als veehandelaar. Van de Herengracht gaat het gezin naar een bierhal om de hoek in de Groenesteeg.[47] Hier loopt het huwelijk stuk. Bij de trouwakte is aangetekend dat het stel in 1894 is gescheiden. Toch wel bijzonder voor die tijd! Cornelis verhuist in zijn eentje naar de Clarensteeg en vervolgens naar de Verwerstraat, naar een huis dat niet veel meer kan zijn geweest dan een pakhuis. Hij staat op die adressen als bierslijter vermeld en gaat van de Verwerstraat naar het "R.C. Weeshuis". Maar dit is toch niet zijn eindstation. Volgens de boeken van het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis Sint Maarten, dat is gevestigd aan de Sint Jacobsgracht, is Cornelis als drieënzestigjarige in november 1906 in dit tehuis opgenomen. Op 10 april 1907 staat hij alweer buiten. Hij wordt het huis uitgezet "ten gevolge van het weigeren van werkzaamheden".[48]

Mogelijk is hij daarna naar Rotterdam gegaan, want daar wordt een Van Steen op hogere leeftijd aangetroffen, als een lucifers verkopende zwerver. Hij wordt opgemerkt door een neef, die hem toevallig passeert en die vindt dat deze zwerver zo ontzettend op zijn vader lijkt.[49] Hij spreekt hem aan en inderdaad, het is zijn oom. Samen hebben ze toen een opvanghuis voor hem gezocht.

Het moet geen makkelijke man zijn geweest, deze Cornelis. Was hij het die volgens de overlevering niet zonder drank kon en daarom altijd met een fles jenever onder zijn bed sliep?

Maarten en zijn eerste vrouw Maria trouwen in Leiden

In april van het jaar 1870 trouwt Cornelis' broer Maarten in Leiden met Maria Margaretha de Smit. Zij is geboren in Leiden in 1836. Maarten is dan schipper, net als zijn broer Arie, die samen met broer Henricus optreedt als getuige. Ook hun ouders uit Leiderdorp zijn erbij. Waarschijnlijk beschikken de broers over een eigen boot, maar die hebben zij nog niet kunnen kopen bij de Leiderdorpse gebroeders Boot. Deze broers beginnen pas in 1877 een scheepswerf, die 'De Waard' gaat heten.[50] In Leiden is voor die tijd wel een scheepswerf aan de Houtmarkt waar de familie Kerkvliet resideert, die we later nog tegen zullen komen. Mogelijk vaart Maarten met groente en fruit uit Leiderdorp naar de markten in Leiden, die aan het water liggen, of misschien wel met vee of met aardappelen, die worden verkocht op de Oude

De nog ongedempte Volmolengracht, richting Oude Singel. RAL, PV 7514.7.

Singel, de (ongedempte) Volmolengracht en op de nog ongedempte Langegracht.[51] Het kan ook zijn dat hij grondstoffen aanvoerde voor de distilleerderij van Hartevelt aan de Langegracht. In ieder geval woont Maria aan die gracht op nummer 108 en zij drijft daar een winkeltje. Zij is weduwe en zeven jaar ouder dan Maarten, met één zoontje dat in Rotterdam is geboren in 1858, uit haar huwelijk met Johannes Petrus Taverne. Deze Taverne is de zoon van een slager in de Donkersteeg en zelf is hij ook spekslager. De naam Taverne zullen we later nog eens tegen komen. Maria is de dochter van de slijter Adrianus de Smit, die in 1834 als weduwnaar voor de tweede maal in het huwelijk treedt en wel met Johanna Antonia Koekoek, een dienstbode uit Zwolle. Ze heeft in ieder geval één oudere zus, Dorothea Theresia, die in 1857 is getrouwd met de weduwnaar Cornelis Jacobus Verhoeven, die dan melkverkoper is. Bij het huwelijk van Maria met Maarten zijn haar beide

ouders overleden. Het stel gaat wonen aan de Nieuwe Volmolengracht (de kleine aardappelmarkt) en daar wordt hun zoon geboren, in mei 1871, met de naam Cornelis Jacobus (weer een Kees). Getuige bij de aangifte van geboorte is Verhoeven, de man van Maria's zus. Deze Verhoeven is dan geen melkverkoper meer, maar slijter aan de Oude Singel 200, waar eerder de ouders van zijn vrouw De Smit woonden en een slijterij hadden.

Het huwelijk van Maarten en Maria is geen lang leven beschoren, want weliswaar niet direct in het kraambed, maar wel al een half jaar na de geboorte van kleine Kees, overlijdt de moeder. Maarten zit nu met een zuigeling en eerst ook nog met Maria's zoontje, maar deze vertrekt in december 1871 naar Heythuizen.[52] Waar brengt Maarten de baby onder als hij gaat varen? De ouders van Maria zijn al overleden. Misschien bij Maria's zus Dorothea, die om de hoek aan de Oude Singel woont?

De tweede vrouw van Maarten: Anna Maria van der Voort

Eveneens aan de Oude Singel, maar dan op nummer 224, woont in 1870 het echtpaar Van der Voort, waarvan de vrouw in dat jaar overlijdt.[53] Zij hebben vier volwassen dochters en een zoon. Een van hen is Anna Maria, die in 1840 is geboren, net nadat het echtpaar vanuit Leiderdorp naar Leiden is gekomen. De vader was toen 'agent van justitie' wat zou staan voor gevangenbewaarder. Verder staat hij te boek als Nederlands-hervormd, terwijl zijn vrouw katholiek is. De kinderen worden rooms gedoopt. Uit de overlevering is bekend dat deze Nederlands-hervormde vader woest werd op zijn zoon Jacobus toen deze het waagde met een niet-roomse te trouwen. Hij dreigde hem zelfs te onterven. En dat terwijl hijzelf... Het is later wel weer goed gekomen, mogelijk doordat de zoon het gemengde huwelijk – na de ondertrouw – heeft afgeblazen. In ieder geval is de voltrekking ervan niet in Leiden te vinden. Het feit dat hier iets te erven valt, geeft wel aan dat dit gezin Van der Voort niet onbemiddeld is. De dochters trouwen ook niet slecht, zoals Alida, die in 1877 trouwt met Bernardus Petrus Roest, die dan nog landbouwer is, maar die het in Sassenheim tot raadslid en wethouder schopt. Deze wethouder is tevens loco-burgemeester. In 1917 trad hij af, maar zijn portret valt nog te bezichtigen in het Bernardushuis aldaar, waar hijzelf op zijn oude dag ook nog heeft gewoond. Ook Anna trouwt uiteindelijk niet slecht, zoals we zullen zien.

Anna Maria van der Voort, geboren in 1840.

Bij de geboorte van Anna woont het gezin in de Kerksteeg en getuigen bij de aangifte zijn nog twee agenten van justitie. Maar dat blijft de vader van Anna niet. Hij wordt winkelier en wel in de Beschuitsteeg 9, de steeg waar het gezin zich in 1855 heeft gevestigd.[54] Hij staat vanaf 1866 als winkelier genoteerd in de adresboekjes. In 1868 is dat winkelier op de Oude Singel geworden. In oktober 1867 trouwt dochter Anna met Martinus van Dijk. Hij is een melkslijter aan de Oude Vest 121. Ze krijgt met hem een dochtertje Johanna dat al na drie maanden overlijdt. De vader sterft in mei 1869, nog voor de geboorte van zijn zoontje, dat op de elfde van de elfde dat jaar ter wereld komt. Het kind heet Martinus Wilhelmus (Tinus) van Dijk. In 1870 neemt Anna nog even de melkslijterij van haar overleden man over en misschien dat ze daar Maarten van kent, dat hij melk komt kopen. Of misschien lopen ze elkaar tegen het lijf als zij weer bij haar vader en moeder is ingetrokken aan de Oude Singel. Maarten woont immers op de Volmolengracht, een zijgracht van de Oude Singel. In ieder geval trouwen ze met elkaar. Hij een weduwnaar met een baby van een jaar en een zoontje uit het eerste huwelijk van zijn overleden vrouw, zij een weduwe met een zoontje van tweeëneenhalf. Bij hun huwelijk staat vermeld dat Maarten aan de Oude Singel woont. Gaan zij in het huis van Anna's vader wonen? Misschien dat Maarten daarom tot 1876 niet in de adresboekjes te vinden is: hij is niet de hoofdbewoner.[55]

Maarten, Anna, hun kinderen en een stalhouderij aan de Haven

Bij het huwelijk van Maarten van Steen en Anna Maria van der Voort in mei 1872 wonen zijn ouders Bart en Leentje nog in Leiderdorp. Anna's moeder is overleden, haar vader is dan "zonder beroep". Mijn oom Han vertelde dat dit tweede huwelijk voor Maarten reden is om zijn boot te verkopen en aan wal te gaan op verzoek van zijn vrouw. Zijn de werktijden te onregelmatig, bijvoorbeeld bij het krieken van de dag naar de boeren of naar een veiling of is hij soms dagen van huis? En wanneer stopt hij met varen? Doet hij dat meteen bij zijn trouwen of na een paar jaar, in 1876, als hun zoon Wilhelmus Leonardus (Willem), mijn opa, wordt geboren? In dat jaar gaat het gezin wonen aan de Haven 2, een pand op de hoek van de Haven met de Oude Herengracht. Daar is een stalhouderij annex koffiehuis gevestigd, waar tevens

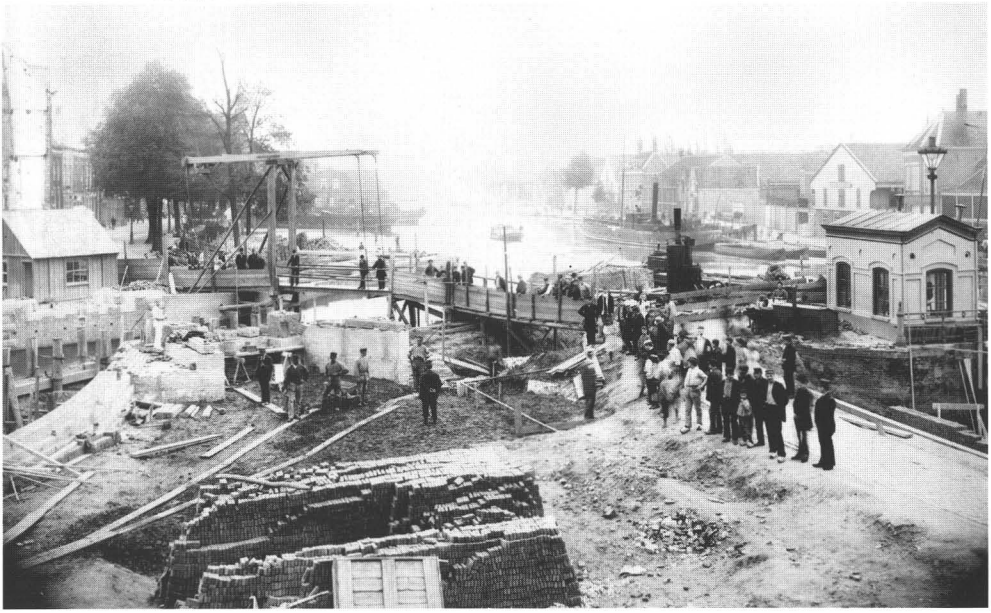
Het hoekpand Haven/Oude Herengracht
rond 1890, met stalhouderij.
RAL, PV 4582.24.

sterke drank mag worden geschonken. Maartens vergunning staat, net als die van andere drankverkopers, vanaf 1881 vermeld in de gemeenteverslagen. En al diende het vergunningenstelsel ervoor om het drankmisbruik te bestrijden, toch worden er dat eerste jaar 1881 dat de Drankwet in werking treedt, maar liefst 253 vergunningen verstrekt![56] Naast Maarten van Steen beschikt dat jaar Dorothea de Smit, inmiddels weduwe van Verhoeven, over dit document. Zij heeft de tapperij aan de Oude Singel 200 van haar man overgenomen. Een paar jaar later zit daar een Van Steen in. Het is Cornelis, een neef van Maarten, de zoon van zijn vaders broer Gerrit. Deze Cornelis blijft daar tot hij in 1891 naar Leiderdorp vertrekt. In 1896 wordt 'zijn' stukje Leiderdorp, de Herensingel, echter bij Leiden gevoegd en woont hij weer in Leiden. Hij is dan bleker geworden. Ook Jacobus van der Voort, de broer van Maartens vrouw, heeft een drankvergunning en wel voor Beschuitsteeg 9, waar eerder zijn ouders hebben gewoond.

Maarten heeft de zaak in Haven 2 zeker tot in 1892 en daarvoor heeft hij niet genoeg aan een vergunning voor drank alleen! Zo heeft hij er bijvoor-

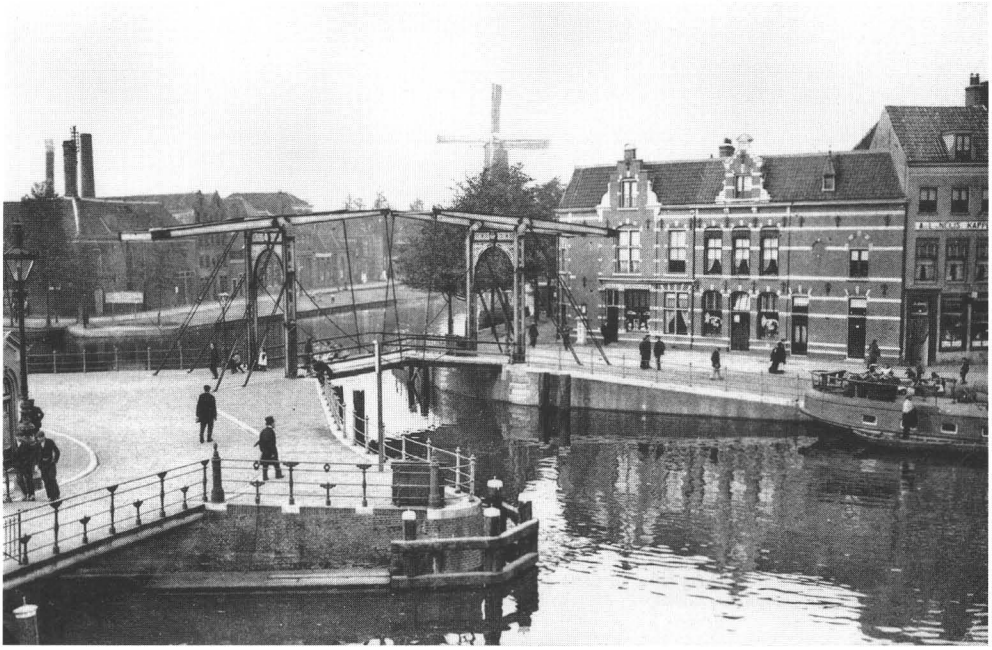
Werkzaamheden tot vernieuwing van de Grote Havenbrug, 1894. Links het afgebroken hoekpand.
RAL, PV 8320.14.

beeld ook een nodig om kippen los te laten lopen zoals in 1876 op de Haven en de Oude Herengracht. Om de paardenmest uit de stal af te voeren krijgt hij in 1877 een vergunning om – tot wederopzegging – in de Singelsloot aan de Heerenweg (de Lage Rijndijk) bij de Zijlpoort een overgang te maken naar de 'paardenmeststaal', een soort paardenmesthoop. Die overgang wordt gemaakt door het plaatsen van twee jukken aan weerszijden van een sloot en het leggen van een plank, die ook weer rechtop gezet kan worden. Maar al heeft Maarten dan jaren een stalhouderij met paarden, toch heeft hij ook iets met kippen, want in 1895 vraagt hij nog een keer een vergunning aan om kippen los te laten lopen. Dit keer in de West Havenstraat.[57]

In 1893 moet de Grote Havenbrug die pal voor Haven 2 ligt vanwege het drukke vaarverkeer worden verbreed en dat betekent dat Maarten met zijn gezin moet verhuizen; het pand gaat neer. Het gezin, dat inmiddels is uitgebreid met een dochter Alida Maria (Ali), die in 1882 ter wereld kwam, verhuist naar Haven 14a. Het gaat goed met de zaak, ongetwijfeld dankzij de gunstige ligging op een kruispunt van drukke vaarwegen. Bovendien lag het

Zicht op de vernieuwde Grote Havenbrug, met rechts het verdwenen hoekpand. Op de achtergrond Molen de Stier. RAL, PV 4760.1.

ook nog eens aan een uitvalsweg naar Leiderdorp, dat voor 1896 nog even buiten de Zijlpoort begon.

Dat Maarten goede zaken doet blijkt uit de belastingkohieren. Hij valt al snel in belastingklasse negen, met inkomsten van gemiddeld 1.625 gulden per jaar. Doordat hij belasting betaalt heeft hij ook kiesrecht gekregen, wat nog een voorrecht is van een beperkte groep mannen. Hij mag zowel stemmen voor de Tweede Kamer, voor de Provinciale Staten als voor de gemeenteraad. Een echte rooms-katholieke partij is er nog niet maar mogelijk stemt hij wel op een kandidaat van katholieke huize. De katholieken mogen nu immers alweer een tijd vrijelijk meebesturen. In deze tijd is rond een kwart van de Leidse bevolking katholiek.[58]

Maarten wordt in de stalhouderij geholpen door zijn stiefzoon Tinus, die werkt als koetsier en mogelijk ook helpt in het koffiehuis, tot hij in 1893 trouwt met Cornelia Koper uit Zoeterwoude. Hij begint dan een eigen koffiehuis in de Haarlemmerstraat 270,[59] mét drankvergunning, maar is zelf de

grootste drankafnemer.[60] In 1900 verhuist Tinus naar Den Haag, zijn vrouw achterna, om koetsier te worden bij Van Gend & Loos, het bedrijf dat toen nog met paard en wagen werkte. Het gemotoriseerde vervoer laat nog even op zich wachten.

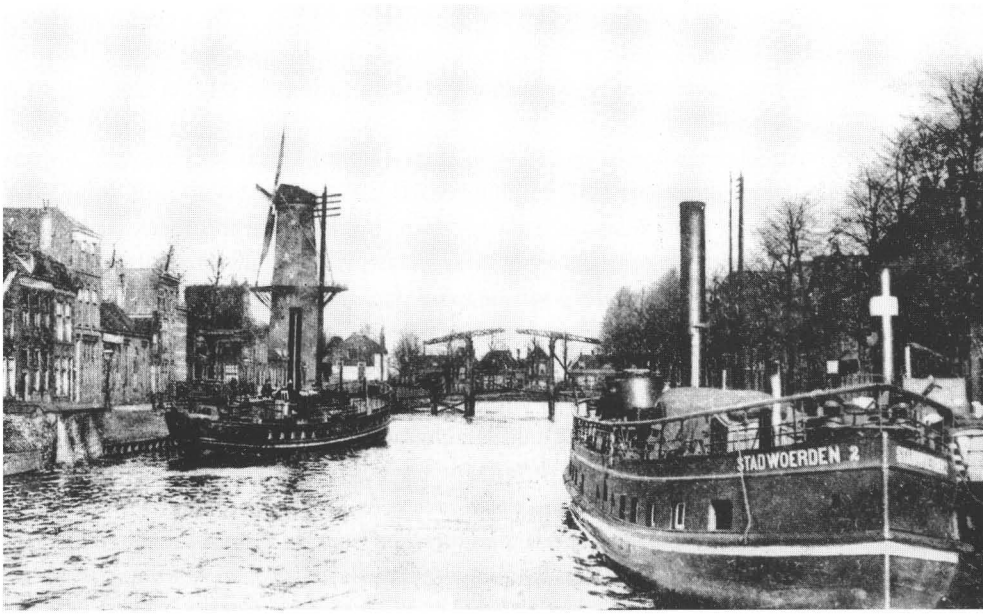
Als Maartens gezin in 1893 van Haven 2 naar Haven 14a verhuist, blijven de zaken goed gaan; hij blijft in dezelfde belastingklasse. Toch is hij hier alleen nog stalhouder en heeft hij geen drankvergunning meer. In het jaar 1898 schiet hij eenmaal door naar belastingklasse elf. Heeft hij toen zijn goedlopende stalhouderij van de hand gedaan? Op het volgende adres is hij namelijk veehouder geworden. Hij oefent dit beroep uit op Oude Herengracht 10, al woont hij daarvoor nog bijna een jaar in Haarlemmerstraat 239a.[61]

Als veehouder op de Oude Herengracht begint hij in inkomen terug te lopen. Van 1900 tot 1905 verdient hij nog 1.100 gulden (klasse acht), in 1905 en 1906 950 gulden (klasse zeven). Maar de echte daling vindt plaats als hij zijn veehouderij heeft afgestoten en naar de Haarlemmerstraat is verhuisd in 1907. Hij is dan landbouwer en valt in 1907 en 1908 nog in klasse vier met 650 gulden. Maar in 1909 is dit klasse één geworden. Het jaar daarna is Maarten uit de belastingkohieren verdwenen. Dit betekent dat hij minder verdient dan 400 gulden op jaarbasis.

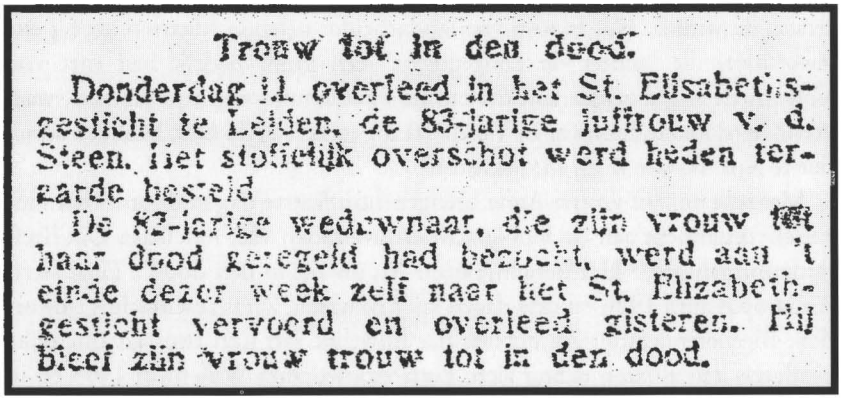
Maarten, zijn vrouw en dochter Ali wonen eerst in de Haarlemmerstraat op nummer 172a en vanaf 1911, zonder dochter Ali die dan getrouwd is, op nummer 213b. Maarten is dan landarbeider en ze wonen daar boven Knegtel, die een likeurstokerij had achter en vóór, uitkomend op de Haarlemmerstraat, de winkel. Het beroep van landarbeider oefende Maarten uit bij ene Zwetsloot, die "achter de Langegracht" een groot bedrijf had met vee. Volgens de adresboekjes kan dit aan de Haarlemmerweg zijn geweest, waar een Zwetsloot landbouwer is. Van 1920 tot en met 1924 heet Maarten arbeider te zijn. Bij wie is hij nu in dienst?

Maarten en zijn vrouw Anna brengen hun laatste dagen door in het Sint Elisabethsgesticht aan de Hooigracht en overlijden vlak na elkaar. Dat heeft de krant gehaald.[62] Het berichtje heet: "trouw tot in den dood". Eerst sterft Anna op 8 april 1926 en drie dagen later Maarten. Zij is zesentachtig geworden, hij vierentachtig! Zij hebben het huwelijk van hun twee gezamenlijke kinderen dan al jaren achter zich. Eerst trouwt zoon Willem in 1905 en in

Stoomschepen in het water van de Oude Herengracht. Molen de Stier in de verte. RAL, PV PBK 0732.

Berichtje in een van de Leidse kranten in 1926. De leeftijden kloppen niet en de vrouw van Maarten heet per abuis "v. *d.* Steen".

Trouw tot in den dood.

Donderdag l.l. overleed in het St. Elisabethsgesticht te Leiden, de 83-jarige juffrouw v. d. Steen. Het stoffelijk overschot werd heden teraarde besteld.

De 82-jarige wedr.wnaar, die zijn vrouw tot haar dood gezegeld had bezocht, werd aan 't einde dezer week zelf naar het St. Elizabethgesticht vervoerd en overleed gisteren. Hij bleef zijn vrouw trouw tot in den dood.

De Houtmarkt met scheepshelling. Links op de achtergrond de Grote Havenbrug. RAL, PV 4760.3.

1908 is het de beurt aan zijn zusje Ali. Zij trouwt met Antonius Jacobus (Antoon) Kerkvliet. Hij komt uit een groot gezin van elf kinderen met daarbij ongetwijfeld nog een aantal dat voortijdig is gestorven. Zijn vader is scheepmaker aan de Houtmarkt en die ligt tegenover de Oude Herengracht, dus misschien dat Ali en Antoon wel eens samen in een bootje hebben gezeten. Volgens overlevering werd de scheepswerf op een gegeven moment opgedoekt, omdat de overgang van houten op ijzeren schepen niet betaalbaar was voor de familie Kerkvliet. Het pand waar het grote gezin in had gewoond, Houtmarkt 3, werd eind 1908 afgebroken. Op oude foto's van de Houtmarkt is nog wel iets van een scheepswerf te zien; de Houtmarkt heeft aan de waterkant een glooiende helling in plaats van een kademuur, zodat daar de schuiten zo het water in konden glijden.

De man van Ali is bij zijn huwelijk zesentwintig jaar en werkt al bij de spoorwegen in Rotterdam als machinist, maar hij trouwt dus wel in Leiden en neemt na het huwelijk zijn bruid mee naar Rotterdam.

Deel van een blad uit het bevolkingsregister, Langebrug 101, met de dienstbode Maria Geertruida van Dieren, die niet in 1859, maar in 1858 is geboren.

Willem en Maria, een 'onecht' kind en Maria's moeder

Willem van Steen trouwt in 1905 in Leiden met Maria Catharina van Dieren, die is geboren in Leiden in 1882. Hij is voor die tijd een beetje heen en weer gereisd, zoals in 1894 als smidsknecht naar Alkemade en in 1899 als koetsiersknecht naar Warmond. In 1900 heeft hij overwogen om naar Duitsland te gaan maar hij besluit het niet te doen. Bij de gezinsgegevens op het adres Oude Herengracht 10 staat bij Willem: "blijft". Heeft hij misschien

Maria ontmoet en blijft hij vanwege haar? Zij zouden elkaar via de parochie hebben leren kennen. Door zijn huwelijk met Maria schijnt mijn opa een aardiger mens te zijn geworden, want in zijn jeugd was hij tamelijk onhandelbaar geweest.[63]

Zijn vrouw Maria is ook speciaal in een ander opzicht. Haar moeder is bij haar geboorte niet getrouwd! Deze vrouw Maria Johanna Geertruida van Dieren, die is geboren in Leiden in 1858, is voor de geboorte van haar dochter een dienstbode. Zij woont in bij haar werkgeefster, Maria Anna Blanken, weduwe van G. Japikse. Deze vrouw heeft vier kinderen en woont in het pand Langebrug 101. Langebrug 101 – het staat er niet meer – moet een groot huis zijn geweest, want op hetzelfde adres wonen nog een stuk of vier ongehuwde mannen, die student of hulponderwijzer zijn, waarschijnlijk 'op kamers'. Ze zijn rond 1880 niet onbemiddeld, want ze betalen allen belasting. Best kans dat een van deze mannen mijn overgrootmoeder heeft verleid (of erger), haar zwanger heeft gemaakt maar haar niet wilde trouwen. Ze bevalt in het Academisch Ziekenhuis, waar het gratis is, en de aangifte van de geboorte wordt gedaan door de directeur, de heer Loncq, met als getuigen twee wieldraaiers van drieënzeventig en negenenvijftig jaar.[64]

Overigens was het verschijnsel 'onecht kind' in die tijd geen zeldzaamheid. In het jaar dat mijn oma wordt geboren, 1882, is ongeveer één op de tien kinderen bij geboorte niet wettig. Ook in andere jaren ligt het percentage onwettige kinderen in Leiden rond de tien procent. In de meeste gevallen zal de vader bekend zijn geweest. Maar als de man zijn inbreng niet ruiterlijk wilde erkennen en de vrouw financieel wilde bijstaan (in het belang van het kind), of wilde trouwen (bijvoorbeeld omdat hij al getrouwd was of de zwangere vrouw in kwestie beneden zijn stand was), had de vrouw geen poot om op te staan. Het onderzoek naar het vaderschap, dat toen voor een belangrijk deel had moeten vertrouwen op het woord van de vrouw, was niet toegestaan. Zo werd de man in bescherming genomen door de wet en was de vrouw rechteloos. Dit was een onrechtvaardigheid die al snel werd gesignaleerd door de vrouwenbeweging, die in die tijd aan kracht won. Het 'verbod op het onderzoek naar het vaderschap' werd een van hun strijdpunten, naast ondermeer de strijd om het vrouwenkiesrecht. In 1909 kwam uiteindelijk een wet tot stand die in ieder geval meer aandacht had voor de noden van het onwettige kind.[65]

Misschien was er ergens wel een man die – vrijwillig – bijdroeg in de kosten van de opvoeding van mijn oma, misschien ook niet. In ieder geval werd zij ondergebracht bij een ongetrouwde zus van haar moeder. Zij gaat ook niet bij haar moeder wonen als deze een paar jaar na haar geboorte, in 1884, trouwt met de Nederlands-hervormde stadswerker Elias Abraham Thomas Vogelenzang. In 1890 is Vogelenzang smid en in 1912 staat hij geregistreerd als koopman. Zij krijgen samen in ieder geval negen kinderen, waarvan een zoontje op vijfjarige leeftijd overlijdt. Later overlijdt nog een dochter als zij vijftien of zestien is. Dat zij gemengd trouwen leidt ertoe dat op de verschillende adressen bij de jongetjes telkens "N.H." staat vermeld en bij de meisjes "R.K.", een aardige verdeling. Tot op een gegeven moment (in 1909)

Maria en Willem van Steen bij hun verloving. Zij trouwden in 1905.

alle kinderen – net als de moeder – opeens katholiek zijn 'geworden'. Het geloof zal voor de vader minder belangrijk zijn geweest, want bij hem staat bij geloof dan: "geen". Veel van deze kinderen komen in de fabriek te werken, bijvoorbeeld als strijker in de katoenfabriek.[66]

Volgens het verhaal had geen van deze kinderen Vogelenzang veel gevoel voor hun moeder toen zij – oud en hulpbehoevend – in een gesticht beland-de, waar zij het helemaal niet naar haar zin had. Misschien was dit ook wel het RK Wees- en Oudeliedenhuis Sint Maarten, waar Cornelis van Steen het niet lang had volgehouden, al heb ik haar naam niet in het bewonersbestand gevonden.[67] 'Opoetje' is door twee van haar Haagse kleinkinderen, de kinde-ren van haar 'voorkind', naar de Rijswijkseweg in Den Haag gehaald. In de

rolstoel met de Blauwe tram. Zo heeft zij nog een paar jaar ingewoond bij haar schoonzoon – haar dochter was in 1932 al overleden – voor zij in juli 1944 overleed op zesentachtigjarige leeftijd.

Na haar geboorte is het 'voorkind' Maria van deze voormalige dienstbode waarschijnlijk meteen naar haar tante gegaan, de ongetrouwde zus van haar moeder, Jacoba Johanna van Dieren. Ze blijft daarbij wonen tot ze trouwt en naar Den Haag verhuist. Eerst woont ze aan de Oranjegracht 33, waar niet alleen haar tante Jacoba woont, die naaister is, maar ook haar oma met haar tweede echtgenoot. Deze oma heet Maria Catharina van der Linden en zij is eveneens naaister. Haar eerste man, Hermanus Jacobus van Dieren, was tabakskerver bij hun huwelijk in 1848, wat voor hem het tweede was. Zij is bij dit huwelijk analfabete en het stel woonde toen in de Janvossensteeg.[68] Bij de geboorte van zijn dochter in 1858 is Hermanus van Dieren geen tabakskerver meer maar baardscheerder. Hij overlijdt in 1861, na de geboorte van acht kinderen, waarvan er alweer drie vóór hem zijn gestorven.

Zijn weduwe Maria van der Linden hertrouwt vier jaar later met de weduwnaar Pieter Cornelissen. De weduwe en weduwnaar woonden beiden met hun kinderen voor hun trouwen allemaal aan de Marendorpsche Achtergracht[69] in één huis. Het moet behoorlijk krap zijn geweest, al zijn ze zo wel tot elkaar gekomen. Later verhuisden zij naar Oranjegracht 33, waar dan drie generaties Van Dieren wonen. Oma overlijdt in 1895, haar tweede man Cornelissen in 1898.

In 1899 verhuizen Jacoba en haar nichtje Maria naar de Nieuwe Rijn 119, in 1902 naar Groenesteeg 90 en in 1904 terug naar de Oranjegracht, nu naar nummer 91. Dit is het adres van waaruit Maria trouwt met Willem van Steen.[70] Op dit en het vorige adres staat als haar beroep vermeld: "inpakster op de zeepfabriek". Dit moet haast wel bij de zeepfabriek van Sanders zijn geweest aan het Levendaal. Koos ze voor de fabriek omdat ze niet hetzelfde risico wilde lopen als haar moeder als dienstbode? In ieder geval werd ze ook geen naaister zoals haar tante. Waarschijnlijk bood de fabriek betere verdiensten. Als zij na haar huwelijk met Van Steen naar Den Haag verhuist, gaat tante Jacoba, nog steeds naaister, mee en woont zij bij het jonggehuwde stel in tot zij overlijdt in september 1914. Willem komt in Den Haag te werken bij Van Gend & Loos als koetsier, misschien wel aanbevolen door zijn stief-

Willem van Steen op de postkoets in Den Haag.

broer Tinus, die daar al werkt. Beiden hebben in ieder geval genoeg ervaring opgedaan met paarden in de stalhouderij van hun (stief)vader Maarten van Steen.

Slot

Zo eindigt dit verhaal als we in Den Haag zijn aanbeland. Als ik het terug-lees valt me op hoeveel weduwen en weduwnaars er in voorkomen, die vrij-wel allemaal weer opnieuw trouwen. Het kindertal is doorgaans groot, maar er sterven ook veel kinderen vaak nog voor de ouders overlijden. Opvallend is ook de hoge leeftijd die veel mannen en een enkele vrouw in de familie weet te bereiken. Wat betreft het geloof valt te concluderen dat mijn familie

Van Steen gedurende de hele periode – achterstelling of niet – tamelijk standvastig bleef en trouwde met roomse partners. Behalve dan de afvallige Ary van Steenen en de moeders van Anna van der Voort (mijn overgrootmoeder) en van Maria van Dieren (mijn oma). Deze moeders trouwden gemengd, al overwon in beide gezinnen het katholieke geloof. Wat de werkzaamheden van mijn familieleden betreft, speelde de boerenarbeid een grote rol zelfs als zij in de stad wonen. Een andere belangrijke bron van inkomsten is de drankverkoop, waarbij de eigen inname soms leidde tot huwelijksproblemen. Veel familieleden trokken van plaats naar plaats, met waarschijnlijk werk als voornaamste reden. Kees van Steen woonde wel bijna zijn hele leven in één plaats, Sassenheim. Na een omzwerving rond en een tussenstop in Leiden, verhuizen mijn voorouders naar Den Haag. Daar zijn inmiddels drie generaties Van Steen geboren.

Noten

1 Met dank aan Annie Houterman-Kerkvliet. Zij is geboren in 1909 en is de dochter van de zus (Ali) van mijn opa. Zij wist nog veel te vertellen over mijn opa en andere familieleden, verhalen die ik heb verwerkt als 'volgens overlevering'.

2 De 'z.' na Hannis en de 'dr.' na Arijs staan respectievelijk voor zoon en dochter, dus de zoon van Johannes (elders staat hij als Jansz), en de dochter van Arie. Voor de gaarderboeken en de doop-, trouw- en begraafgegevens die niet aanwezig zijn op het Regionaal Archief Leiden (RAL) ging ik naar het Nationaal Archief in Den Haag. In het RAL zijn de archieven van Leiden, Leiderdorp, Rijnsburg, Warmond en Zoeterwoude bijeengebracht. Dank aan Heiltje van Houten van de gemeente Sassenheim die mij op weg hielp, door verschillende aktes met betrekking tot mijn familieleden in die plaats op te sporen en te kopiëren.

3 Dit gebeurt tot op heden. Dat is niet zo vreemd, want Van *der* Steen komt hier, boven de grote rivieren, veel meer voor dan Van Steen. Die naam Van Steen is vooral te vinden in het katholieke Brabant en degenen die hier in het noorden Van Steen heten, zijn meestal ook katholiek. Dit in tegenstelling tot de families Van *der* Steen, die doorgaans protestant zijn. Toch heb ik (nog) geen aanwijzingen gevonden dat mijn voorvader Hendrik van Steen afstamt van een Brabantse familie, die dus op gegeven moment uit het zuiden naar het noorden is gekomen. Degenen die wel naar het noorden kwamen, waren doorgaans de protestantse godsdienst toegedaan en vluchtten om geloofsredenen; het zuiden bleef langer trouw aan de katholieke Spaanse koning. Maar dit was al rond het jaar 1600. Toch komt Hendrik waarschijnlijk wel van 'elders', omdat ik zijn ouders en geboorteplaats hier in de regio niet heb gevonden. Zie noot 4 voor een andere optie.

4 De grasmaaiers werden 'hannekemaaiers' genoemd. Zie: Thimo de Nijs en Eelco Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland* II: *1575-1795* (Hilversum 2002) 192 en 196. Niet zozeer de achternaam Van Steen(en), als wel de vernoeming Hannes/Hannis (Hans) zou op een Duitse oorsprong kunnen wijzen. Als Hendrik uit die streek afkomstig is, ligt het meer voor de hand dat hij het protestantse geloof was toegedaan.

5 Deze cijfers zijn schattingen. Het aantal inwoners (1.100) is de schatting op basis van

het kohier van de verponding in 1737. In 1747 zijn dit er op basis van de opgave van het aantal weerbare mannen circa 1.000. Volgens de volkstelling in 1795 zijn er 1.063 inwoners. In 1809 wonen er, inclusief Vrouwevenne, een plaatsje dat hoorde bij Rijnsburg, 1.159 personen waaronder 212 katholieken. Zonder de ongeveer 50 inwoners van Vrouwevenne, die allen katholiek zouden zijn, blijven er 160 over van de 1.100 en dat is ongeveer 15 procent. Zie: J.B. Glasbergen en S.C.H. Leenheer, *Duizend jaar Rijnsburg* (Leiden 1974) 75 en 97.

6 In 1796 heeft Warmond ongeveer 790 inwoners, zie: Jan Beenakker en Reinout Rutte (eds.), *De Duin- en Bollenstreek in vogelvlucht. Landschap, leven en werken omstreeks 1800* (Leiden 2003) 16. Vanaf 1764 zouden 375 katholieken voortaan in Sassenheim naar de kerk moeten volgens A.M. Vlaming, *Geschiedenis der parochie van St. Pancratius te Sassenheim* (Sassenheim 1950) 28. Dat is dus bijna de helft van het aantal inwoners, als dat tenminste vóór 1796 niet al te veel meer of minder was. Volgens J. A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964) 322, zijn er in de Franse tijd bij een telling van 1809: 489 katholieken op een bevolking van 804. Het is dan een ruime meerderheid geworden.

7 Vooral in de beginperiode van de onderdrukking van de katholieken, had dit gevolgen voor de registratie van dopen, trouwen en begraven. Dit moest vaak stiekem gebeuren, waardoor de registratie niet altijd even nauwkeurig plaatsvond, al werden de huwelijken wel bijgehouden, omdat deze door de schout en schepenen werden voltrokken. In de achttiende eeuw was de registratie een minder groot probleem. Maar als dit zonder problemen kon gebeuren, waarom is de begraafplaats en -datum van Hendrik dan niet bekend? Was hij misschien toch uit de streek vertrokken, misschien wel met de noorderzon?

8 Rond 1740 wordt voor Zoeterwoude het percentage katholieken op 25 procent geschat. Zie: *Kroniek van Zoeterwoude* op de website van de Stichting Oud-Zoeterwoude www.oudzoeterwoude.nl; zie ook noot 5 en 6 voor Rijnsburg en Warmond en noot 33 voor Sassenheim. Leiden telde in de achttiende eeuw circa twintig procent katholieken, zie: Dirk Jaap Noordam, 'Demografische Ontwikkelingen' in: S. Groenveld (ed.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* II: *1574-1795* (Leiden 2003) 46. Algemeen wordt beweerd dat de reformatie (of de protestantisering van de bevolking) op het platteland in Holland trager verliep dan in de steden. Zie bijvoorbeeld: De Kok, *Breuklijn*, 182 en verder.

9 Dit stuk vaderlandse geschiedenis zal de schrijvers van katholieke geschiedenisboekjes uit mijn jeugd mogelijk voor een dilemma hebben geplaatst. Zij konden als vaderlandslievend deel van de natie moeilijk de leider van de opstand en toch min of meer de stichter van Nederland, Willem van Oranje, presenteren als slechterik, terwijl hij welbeschouwd – ondanks zijn tolerante geloofsopvatting – de vijand van de katholieken was. De strijd tegen Spanje was weliswaar niet louter een godsdienstoorlog maar mede dankzij Willems strijd kwamen de katholieken wel in de verdrukte positie terecht!

10 De Nijs en Beukers, *Holland* II, 323.
11 Vlaming, *St. Pancratius*, 27.
12 P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* II: *De Hollandse zending 1727-1795* (Hilversum 1968) 95 en 96.
13 In het zuiden werden zij kwezels genoemd. Zij hadden de naam klopje te danken aan hun werk om langs de deuren te gaan en de mensen zo te waarschuwen wanneer er weer stiekem een mis werd opgedragen. In deze tijd, vóór de elektrische deurbel, klopten zij op de deuren of gebruikten de klopper die er mogelijk hing.
14 Polman, *Katholiek Nederland* II, 114, 115 en 145-147 en Vlaming, *St. Pancratius*, 20.
15 Vlaming, *St. Pancratius*, 27. Zie ook noot 6.
16 Deze schuilkerk lag schuin achter het huidige Bernardushuis (dit is nu het Bernardus Verpleeghuis en Woonzorgcentrum in Sassenheim, dat ligt aan de Hoofdstraat), maar er waren er meer zoals in een boerderij aan de Wasbeeklaan. Zie: J.G. Schrage, A.C.L. van Noort en W.H. Slingerland (eds.), *Matthias te kijk* (Warmond 1997) 12 en 13.
17 Vlaming, *St. Pancratius*, 27.
18 Ik heb mij voor dit verhaal niet alleen zoveel mogelijk beperkt tot mijn directe tak, maar ook tot Leiden en de regio.
19 Grietje trouwt in 1809 in Zoeterwoude, waar zij dan woont, met een weduwnaar uit Edam.
20 Beenakker, *Duin- en Bollenstreek*, 31, 32 en 40.
21 Ieder dorp had wel zijn asman, de ophaler van de as van de verbrande turf, dé brandstof voor de komst van steenkool. Voor Sassenheim, Hillegom en Lisse was er lange tijd één asophaler die uit Sassenheim kwam. Hier hebben de Sassemers hun naam 'aspotters' aan te danken. De as werd gebruikt in de Leidse zeepziederijen. Vaak nam de asman tegelijk het huisvuil mee. In Den Haag bleef – tussen twee haakjes – de vuilnisman asman heten, en hier zette men ook niet de vuilnisbak buiten, maar de asbak. Een klapwaker was een soort nachtwacht, die met een ratel liep om burgers zonodig te waarschuwen in geval van brand bijvoorbeeld, een chirurgijn was vaak naast een soort wonderdokter een barbier, een kapper/scheerder.
22 Groenveld, *Leiden* II, 107.
23 Een turftonster of turftonner was een beëdigde turfdrager, die ervoor moest zorgen dat er niet werd gesjoemeld met het gewicht van de turf bij aflevering, waardoor de belasting kon worden ontdoken. Desondanks gebeurde dit sjoemelen toch, waardoor bijvoorbeeld in 1740 in Rijnsburg de vrouw van Jacobus Buijtenom werd ontslagen. Er werd aangetekend dat men deze functie nooit meer aan een vrouw zou geven, maar in 1761 is men dat alweer vergeten, want dan wordt Jannetje van Alfen benoemd. Glasbergen, *Rijnsburg*, 67.
24 Aldus het *Woordenboek der Nederlandsche Taal.*
25 Zie voor de periodes van veepest: De Nijs en Beukers, *Holland* II, 105 en voor de pestbosjes: Beenakker, *Duin- en Bollenstreek*, 35.
26 De Nijs en Beukers, *Holland* II, 105 en Beenakker, *Duin- en Bollenstreek*, 31.

27 In de tijd van het beleg en ontzet van Leiden bijvoorbeeld, had het platteland veel te lijden gehad. Niet alleen door het onder water zetten van het land om Leiden te bevrijden, maar ook vanwege soldaten van beide partijen die het land afstroopten op zoek naar voedsel en/of buit. Van 1780 tot 1784 woedde de vierde Engelse zeeoorlog, die minder directe gevolgen voor de landbouw zal hebben gehad. Overigens verkeer de ons land ook na de komst van de Fransen in 1795 in staat van oorlog met de vijanden van de Fransen zoals de Engelsen. Dit had nadelige gevolgen voor de visserij en voor de handel onder andere met de koloniën en daarmee ook voor de nijverheid. De landbouwprijzen stegen, maar het is de vraag in hoeverre de boeren daarvan profiteerden.

28 Vlaming, *St. Pancratius*, 27.

29 *Kroniek van Zoeterwoude*, 1782.

30 Alphen aan den Rijn is in 1918 ontstaan door samenvoeging van Alphen met Aarlanderveen en Oudshoorn. In 1964 kwam daar de gemeente Zwammerdam nog bij. Zie de gemeentesite van Alphen aan den Rijn. Ligt het Moordsche Veen bij Moordrecht of gaat het hier om Morsveen, een boerenhofstede bij Lisse? Zie hiervoor de gemeentesite van Lisse. Waverveen hoorde tot 1819 bij de provincie Holland en daarna bij Utrecht. Zie voor Moordsche Veen en Waverveen A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Gorichem 1846-1849).

31 Archief van het H. Geestarmbestuur 1670-1801 (1840), archief Warmond, no. 1167 en 1168, RAL.

32 Het viel mij op dat deze Ary in Zoeterwoude bij de geboorte van zijn kinderen telkens Van *der* Steen heet, de protestantse variant (zie noot 3). Zou hij bewust voor deze naam hebben gekozen?

33 In 1796 heeft Sassenheim ongeveer 570 inwoners en 124 huizen volgens Beenakker, *Duin- en Bollenstreek,* 16. In 1813 waren er 90 katholieke gezinshoofden (88 in 1810, aldus Vlaming, *St. Pancratius,* 31). Als er per huis één gezin(shoofd) woont dan vormen de katholieken een ruime meerderheid. Volgens De Kok, *Breuklijn,* 318 was het aantal inwoners van Sassenheim in 1809: 585 waaronder 406 katholieken, dat is ongeveer tweederde! Mogelijk is het aantal katholieken in de Franse tijd toegenomen, maar dan nog zal al voor die tijd een meerderheid in Sassenheim katholiek zijn geweest.

34 W.C.H. Machen, *Warmond. Voorheen en thans* I: *De ruïne van Warmond of wel de geschiedenis der oude Sint-Matthijskerk* (Leiden 1927) 133. Volgens het begraafregister van oktober 1760 tot 17 mei 1788, dat hierin is opgenomen, is er op 2 februari 1782 een kind van Kornelis van Steen in Warmond begraven. Als dit een kind is van 'mijn' Kees van Steen is de vraag waarom hij dit kind niet in Sassenheim heeft begraven, waar hij woonde.

35 Polman, *Katholiek Nederland* II, 204; *Kroniek van Zoeterwoude,* 1777-1788; Vlaming, *St. Pancratius*, 30. Dit gold zowel voor hem als voor zijn neef en opvolger van dezelfde naam.

36 Glasbergen, *Rijnsburg*, 113, 114.
37 Na zijn overlijden in 1827 wordt de boerderij gekocht door de heer P.E. Charbon. Met dank aan Ton van der Meer, die dit bericht voor mij uit *'de Aschpotter'*, de uitgave van de Stichting Oud Sassenheim, no. 9, november 2001, heeft overgenomen.
38 Beenakker, *Duin- en Bollenstreek*, 72.
39 Eerst nog samen met het overwegend katholieke België, tot dit land in 1830 in opstand komt. Dit leidt tijdelijk tot wantrouwen tegenover de katholieken in het Noorden, die met de opstandelingen zouden sympathiseren. De Kok, *Breuklijn*, 219.
40 Vlaming, *St. Pancratius*, 34.
41 Beenakker, *Duin- en Bollenstreek*, 56.
42 Vlaming, *St. Pancratius*, 30.
43 Zie noot 37.
44 A.G. van der Steur en J.H.M. van der Zon, *Kadastrale atlas van Zuid-Holland* II: *Warmond 1832* en A.G. van der Steur (ed.), *Heren en Bueren. Bijdragen tot de geschiedenis van Warmond* (Den Haag 1969) bijlage IIb: 'Grondbezit van in Warmond wonende personen, 1832'.
45 Van der Steur, *Heren en Bueren,* 119. Overigens duidt het feit dat deze L. van Steen klarinet speelde wel op een zekere 'ontwikkeling'. De opkomst van muziekverenigingen was een typisch negentiende-eeuws verschijnsel. Zie: Boudien de Vries, 'Het sociaal-culturele leven: nut en vermaak' in: Boudien de Vries (ed.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III: *1795-1896* (Leiden 2004) 184.
46 Van der Steur, *Heren en Bueren*, 102.
47 Zowel het pandje Herengracht 47 als Groenesteeg 72 staan op de Monumentenlijst.
48 Archief R.K. Wees- en Oudeliedenhuis 1739-1989, archief Leiden, no. 548, RAL.
49 Mogelijk was dit Cornelis Jacobus, de zoon van Maarten (zie verder in het verhaal), die als slager eerst naar Haarlem en dan naar Rotterdam verhuist.
50 Annie Versprille, *Leiderdorp aan jaagpad en snelweg. 1200 jaar wonen* (Leiderdorp 1979) 133. Deze broers gaan uit elkaar als de een houten schepen wil blijven bouwen en de ander kiest voor het moderne ijzer. Er zijn dan twee werven. De scheepmakerij van Kerkvliet wordt niet genoemd in: Ingrid Appels, *Scheepvaart in Leiden. De bewogen geschiedenis van de Leidse binnenvaart en de ontwikkeling van de historische haven* (Leiden 2004). Zij noemt wel de Grofsmederij (1837), die zich na een moeizame start richt op scheepsbouw en aanverwante zaken (p. 52). Andere werven die zij verder slechts noemt, zijn: Thijssen, Maas, Van Ulden en de gebroeders Boot.
51 Zie Cor Smit, 'Leiden op stoom, veranderingen in de economische structuur' in: De Vries, *Leiden* III, 66, 67 en Eric Jan Weterings en Ed van der Vlist *Negen eeuwen markten in Leiden. 'Wie maakt me los'* (Leiden 1996) 48. Het lijkt hier of de aardappelmarkt alleen aan het begin van de eeuw nog bestond, maar volgens bijvoorbeeld het adresboekje van 1867/68 was er nog dagelijks een aardappelmarkt op de Oude Singel.
52 Als dit Heythuizen in Limburg is, dan is dat wel ver van huis! Eind 1874 komt hij weer terug en woont dan bij zijn oma in de Donkersteeg 17, waar zij als weduwe van

F.M. Taverne nog steeds een spekslagerij annex varkensslachterij runt. In 1880 vertrekt deze jongen, inmiddels tweeëntwintig jaar, naar Haarlem.

53 De naam van de moeder heeft vele variaties: Oxfoort, Ossevoort, Ossefoort...

54 In dit pandje zit nu het Pilgrim Museum.

55 Voor deze Leidse tijd wreekt zich de stadhuisbrand die in 1929 een deel van het bevolkingsregister heeft vernietigd waardoor vooral de gegevens uit de jaren 1870-1890 wat betreft mijn familie lacunes vertonen.

56 Zie voor de Drankwet van 1881: Vincent Sleebe, 'Kerk en samenleving' in: De Vries, *Leiden* III, 158. De vergunningen staan vermeld in de Leidse Gemeenteverslagen.

57 In 1879 mag hij een mestbak plaatsen in de paardenstalling en in 1892 heeft hij voor de panden Oude Herengracht 4 en 10 toestemming gekregen om daar veren, kapok, hooi en stro op te slaan. Net als voor Haven 2 vraagt Maarten voor Haven 14 een vergunning aan voor een uithangbord. In 1899 vraagt hij een vergunning aan voor "uitlozingen" in het water van de Oude Herengracht.

58 Zie de Leidse Gemeenteverslagen.

59 Dit huis ligt vlak bij de Haven. Er zit nu de pizzeria 'O sole mio' in.

60 Volgens overlevering was Tinus een klaploper. Zijn drankgebruik zal de reden zijn geweest dat zijn vrouw met haar twee dochtertjes – een eerder geboren zoontje heeft slechts drie maanden mogen leven – in 1900 naar Den Haag wordt gehaald door haar twee broers. Ze begint daar een winkeltje, maar Tinus komt haar achterna om haar terug te halen. Ze weigert, waarop hij besluit dan maar naar Den Haag te gaan, waar hij zich ongetwijfeld in de gaten gehouden weet door zijn zwagers.

61 Dit is in het jaar 1899. Misschien om het pand aan de Oude Herengracht 10 geschikt te maken voor bewoning voor mensen én beesten, waar het eerder misschien alleen een pakhuis is geweest.

62 Waar dit bericht in stond is niet helemaal duidelijk. In ieder geval vond ik het niet terug in *De Leidsche Courant.*

63 Aldus zijn zus Ali bij monde van haar dochter Annie Houterman-Kerkvliet.

64 Nelleke Noordervliet schreef de roman *Altijd roomboter* over haar overgrootmoeder, die ongehuwd zwanger werd (voor de tweede keer) en speciaal naar Leiden ging om daar haar kind kosteloos ter wereld te kunnen brengen in het Academisch Ziekenhuis. Dat was in het jaar 1878. Deze vrouw hield het kind bij zich.
Onze overgrootmoeders waren nog niet op het goede pad gehouden door de R.K. Zitavereniging, die pas in 1908 werd opgericht en zich vooral bekommerde om de dienstbodes. Zie: Vincent Sleebe, 'Verzuiling en ontzuiling' in: J.C.H. Blom (ed.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* IV: *Leiden vanaf 1896* (Leiden 2004) 105.

65 Zie de literatuur over de eerste feministische golf in het algemeen en het artikel van Josine Blok en Jannie Poelstra, 'Het verbod van het onderzoek naar het vaderschap en de dubbele moraal' in: *Socialisties-Feministiese Teksten 1* (Feministische uitgeverij Sara 1978) 125-168, in het bijzonder.

66 Waarschijnlijk bij de Leidsche Katoenmaatschappij aan de Herengracht. Dit gezin beweegt zich van het Van Dishof naar de Kruisstraat, naar de Haverstraat, naar de Vestestraat, naar de Uiterstegracht, naar de 4e Binnenvestgracht, wonen ook nog op een ander nummer in de Vestestraat, en verder kom ik nog de straten Middelstegracht en Oosterkerksteeg tegen.

67 Zie: noot 48 vindplaats. Wel die van Maria Sophia van Dieren, geen zus, mogelijk een nicht, die in 1935 werd opgenomen. Zij komt te wonen in het H. Geesthofje 2a. Ze moet hiervoor al het haar resterende geld afstaan, dat is een bedrag van 280 gulden. Na haar overlijden in 1936 resteert hier nog 164 gulden van. Als zij was overleden als het door haar ingebrachte bedrag opgebruikt zou zijn, dan zou Maatschappelijk Hulpbetoon 145 gulden per jaar voor haar betalen en het R.K. Parochiaal Armbestuur 75 gulden. Voor het strenge (nonnen)regime dat heerste in dit tehuis zie: Frits Boersma, 'Economische en sociale verhoudingen: breuk met het verleden' in: Blom, *Leiden* IV, 81.

68 Gegevens over analfabetisme ben ik bij mijn onderzoek naar de familie Van Steen niet eerder tegengekomen. Het gebrek aan tekenen van analfabetisme samen met de gegevens over werk, inkomen enz. – voor zover voorhanden – doen vermoeden dat mijn familietak een (relatieve) welstand genoot; ze behoorde in ieder geval niet tot de armsten.

69 Dit is nu de Van der Werfstraat.

70 Haar huisje is echter te klein om daar de bruiloft te vieren, dus vieren ze deze volgens het verhaal in het koffiehuis van zijn vader Maarten. Deze staat op dat adres Oude Herengracht 10 echter niet meer als koffiehuishouder geregistreerd, maar alleen als veehouder. Maar mogelijk beschikte hij wel over voldoende ruimte.

De Gedemobiliseerde. Orgaan van den Algemeenen Bond van Gedemobiliseerden en Verlofgangers, april 1919; *De Reveille. Orgaan van den Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen*, 18 februari 1919; en *Geeft Acht. Orgaan van den Ned. R.K. Bond van Dienstplichtigen "St. Joris"*, 15 november 1919.

No. 3. April 1919 1e Jaargang

De Gedemobiliseerde

Orgaan van den Algemeenen Bond van Gedemobiliseerden en Verlofgangers

Redactie-Adres:	Prijs per Nummer	Administratie-Adres:
Brederodestraat 120II, Amsterdam	3 Cent	Oostenburgermiddenstr. 47II, A'dam

Ons tweede Congres.

Zondag 2 Maart hield onze Bond zijn tweede congres in het gebouw Casino te Amsterdam.

tigen — deze menschen verhalen zelf dat ze dienstplichtig zijn

Eerste Jaargang No. 1

DINSDAG 18 FEBRUARI 1919

DE REVEILLE

ORGAAN VAN DEN BOND VAN NEDERLANDSCHE DIENSTPLICHTIGEN

Algemeen adres voor Secretarie, Penningm., Redactie en Administratie: Haarlemmerplein 31II, Amsterdam

VERANTWOORDELIJK REDACTEUR: A. C. BUTSELAAR Haarlemmerplein 31II, Amsterdam
MEDE-REDACTEUREN: J. HARTOG en D. v. SANTEN

ABONNEMENT: f 0.45 per halfjaar bij voorafbetaling, losse nummers 2 cent
ADVERTENTIËN
8 cent per regel, in dien totaal 10 cent per regel bij abonnement belangrijke reductie

Februari is het Bondsadres: Haarlemmerplein 31II, Amsterd

de alle mogelijke inlichtingen. - Lees het aandachtig!
contact met U door de krant. - Lees dus Uw krant
Bestuursvergaderingen.

15 NOVEMBER 1919.

EERSTE JAARGANG

GEEFT ACHT

ORGAAN VAN DEN NED. R.K. BOND VAN DIENSTPLICHTIGEN „ST. JORIS"

No. 2

VERSCHIJNT DEN EERSTEN EN VIJFTIENDEN VAN IEDERE MAAND

Bonds-Adres, inlichtingen, adressen zenden administratie van „GEEFT ACHT" v. OLDENBARNEVELDSTR. 35b. ROTTERDAM. REDACTIE-ADRES MIDSTRAAT 201, JOURE

Op de allereerste plaats moet het fundamenteele punt zijn, dat ieghens van de materieele macht der wapenen de moreele macht van het recht wordt gesteld

Z.H. BENEDICTUS XV.

Abonnementsprijs per halfjaar f 0.62½ bij voorafbetaling
Advertenties 1–6 regels . . . . . f 1.20
Elke regel meer . . . . . — 0.15
Bij abonnement aanzienlijk lager — —

OFFICIEELE BERICHTEN.

Penningmeesters Afdeelingen.

Gij zijt verplicht de nog niet gezondene contributie te verantwoorden op een afrekening volgens onderstaand model. Wij zenden U geen afrekenstaat. Gij moet er zelf een maken.

AFREKENSTAAT

de Afdeeling

Tracht vergunning te verkrijgen, deze moeilijkheden rechtgezet te krijgen, dezen betrokken commandant op te losen. Heeft dat geen succes, wendt U dan tot bovengenoemd adres met duidelijke en juiste omschrijving der kwestie.

Orgaan. De aanvragen nes abonnementen zijn vele; om vertraging te voorkomen ten spoedigste

ONDER TWEE VLAGGEN.

De Vlag van Sint Joris bevat Verzamelen "! Reeds toen heb ik gelegd op onzen voorsprong en groei door een afweergedachte niet wilden

De Leidse beweging van gedemobiliseerden na de Eerste Wereldoorlog

THEUNIS STELLING en RON BLOM

Vanaf 14 november 1918 demobiliseerde de Nederlandse regering na vier jaar en drieëneenhalve maand gefaseerd de krijgsmacht. De soldaten van de lichting 1916 en ouder (ongeveer 122.000 man) gingen als eersten met verlof. Velen hadden meer dan drie jaar in het leger doorgebracht. Demobilisatie is voor een staat geen gemakkelijke opgave. De soldaat moet op sociaal en economisch gebied herintegreren in de samenleving en de kans op mislukken is daarbij niet te onderschatten.

Bijvoorbeeld krijgt de soldaat met economische problemen te maken. Demobilisatie is, zoals trouwens ook een mobilisatie, een operatie die de samenleving ontwricht. Bij een mobilisatie worden vele arbeidskrachten aan de arbeidsmarkt onttrokken, waardoor bedrijven nog maar moeilijk kunnen functioneren en soms zelfs de poorten moeten sluiten. Bij een demobilisatie is er natuurlijk het tegenovergestelde aan de hand. Velen komen van de ene op de andere dag terug in de burgermaatschappij en kunnen maar moeilijk aan de slag komen. Dat was zeker zo in Nederland waar de economische en sociale nood al voor het einde van de oorlog hoog was.

De demobilisatie voltrok zich bovendien in een tijd van revolutionaire woelingen. De Russische revolutie lag nog vers in het geheugen. Duitsland leek dezelfde kant op te gaan. In ons land had Pieter Jelles Troelstra net zijn fameuze revolutiepoging gedaan. Voor deze goed en wel was ingezet, was de mislukking een feit. Maar het was wel naar aanleiding van deze gebeurtenis dat de regering besloot de soldaten naar huis te sturen en dat terwijl de internationale situatie op zijn zachtst gezegd nog erg gespannen was. Men bedenke hierbij dat de autoriteiten in de voorafgaande jaren een gedeeltelijke demobilisatie nooit overwogen.

De toestand in Nederland en de wereld moet een diepe indruk op de tijdgenoot gemaakt hebben. Polarisatie tussen links en rechts was een gevolg van Troelstra's optreden. De sociaal-democratie zou in het landelijke politieke spectrum geïsoleerd komen te staan. Verder zat bij rechts de angst voor een omwenteling er diep in. Men was daar bereid tot concessies aan de arbeidersklasse om de rust in het land te bewaren.

Het was in deze omgeving waarin de Nederlandse dienstplichtige het uniform uittrok. De vraag die we ons in dit artikel willen stellen, is hoe hij daar werd opgevangen? Waren er organisaties die zich inspanden voor zijn materiële belangen? Hoe ontwikkelden deze zich? Wat gebeurde er in Leiden op dit vlak? Waar heeft de beweging uiteindelijk toe geleid?

In het eerste gedeelte van dit artikel willen we een beeld schetsen van de landelijke beweging van gedemobiliseerden. Vervolgens gaan we in op de Leidse situatie. Parallellen en verschillen met de landelijke toestand komen aan de orde. Daarna bespreken we het verval van de beweging, zowel in Leiden als in de rest van het land. We besluiten met enige conclusies.

Ontstaan van organisaties en activiteiten

De dienstplichtige soldaat kwam thuis met een gevoel van onzekerheid. Er was heel veel werkloosheid en de kans op een baan was niet groot. Daar kwam bij dat er (nog) geen regelgeving bestond die de werkloze gedemobiliseerde ondersteunde. Slechts was er de voorziening dat hij nog dertig dagen gebruik kon maken van de rijksvergoeding waarop hij in zijn diensttijd recht had gehad (en dat was alleen het geval wanneer de dienstplichtige kostwinner was!). Een uitkering die reguliere werklozen ontvingen, leek hem onrechtvaardig, want hij was onder bijzondere omstandigheden, hij moest het vaderland verdedigen, zijn baan kwijtgeraakt. Zodoende ontstond er sociale onrust.

Het waren de sociaal-democraten die hier snel op insprongen. Dat was niet verrassend. Tijdens de mobilisatie hadden zij zich altijd ingespannen voor de verbetering van arbeidsvoorwaarden van de militair. Zij organiseerden zich in mobilisatieclubs en vanaf mei 1918 bestond er de Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen (BvND), een heuse soldatenbond onder de paraplu van de Sociaal-democratische Arbeiders Partij (SDAP). Na de demobilisatie zagen

partij- en bondsbestuur in dat er nog veel werk te doen viel. Zij besloten op 22 november dat de bond voorlopig voort diende te blijven bestaan.[1] De sociaal-democratie had behalve belangenbehartiging nog een ander belang: zij wilde niet dat de gedemobiliseerden onder de paraplu van andere linkse organisaties terechtkwamen. Want ook zij roerden zich, vooral in Amsterdam.

In communistische en anarchistische kringen was men enthousiast over de revolutionaire tijden. In de voorbije Rode Week waren communisten en anarchisten er nog niet klaar voor geweest. Ze waren bezig met het oprichten van soldatenraden en ook in Leiden kwam er zo'n soldatencomité tot stand. Maar deze waren nog maar klein en krachteloos. Het was voor hen onverwacht dat Troelstra het voortouw voor een revolutie nam. Het kon volgens hen ook bijna niet anders dan dat er niets van terecht zou komen, want de SDAP-leider was te veel opgeschoven naar rechts. Maar bij een volgende gelegenheid moest revolutionair-links wel klaar staan. Nog voordat de sociaal-democratie besloten had om door te gaan, legden revolutionairen op initiatief van het Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS, de onafhankelijke, niet aan een politieke partij gebonden linkse tegenhanger van het NVV) op 21 november in de hoofdstad de basis voor een eigen vereniging van gedemobiliseerden.[2] Op 6 januari 1919 zou een landelijke organisatie opgericht worden: de Bond van Gedemobiliseerden (BvG).[3] Deze beweging was voor de revolutionairen slechts een van de pijlers van hun actieprogramma. Daarnaast bleven zij werken aan de soldatenraden en ook trachtten zij rode gardes te vormen.

Sociaal-democratie en revolutionair-links waren concurrenten en streden met elkaar om de gunst van de gedemobiliseerden. Dat uitte zich in de eisen die gesteld werden en de actiemethodes. De sociaal-democraten wilden redelijk overkomen en kwamen met een gematigd programma. Revolutionair-links was voor een fellere strijd en stelde hardere eisen:

Eisenpakket BvND

1. een uitkering in geld van tenminste *f* 50 voor iedere gedemobiliseerde om burgerkleding aan te schaffen;
2. verhoging van de gezinsvergoeding met *f* 6 per week;
3. een tegemoetkoming aan alle ongehuwde gedemobiliseerden van tenminste *f* 12 per week;

4. uitbetaling van de vergoedingen totdat de gedemobiliseerde werk heeft;
5. verplicht gebruik van de Arbeidsbeurs door werkgevers en werknemers.[4]

Eisenpakket BvG
1. een uitkering van *f* 100 voor burgeruitrusting;
2. uitbetaling van het volle loon zolang de werkloosheid duurt;
3. productief werk tegen loon overeenkomstig de voorwaarden, door de vakbeweging in de desbetreffende bedrijven gesteld;
4. amnestie voor alle militaire dienstweigeraars;
5. intrekking van vonnissen die door militaire rechters tijdens de mobilisatie tegen militairen werden uitgesproken.[5]

Vergelijken we deze programma's met de definitieve regeling die de regering op 27 december 1918 doorvoerde: de steun van de overheid betrof met name levensonderhoud, kleding, gereedschap, verhuiskosten, arbeidsbemiddeling en kredieten voor bedrijfseigenaren. Al degenen die in dienst waren geweest met recht op rijksvergoeding, kregen deze gedurende een periode van zestig dagen na hun demobilisatie doorbetaald, verhoogd met *f* 0,75 per dag voor het levensonderhoud. Na deze periode bestond de mogelijkheid op een verlenging van nog eens zestig dagen, waarvoor zij dienden aan te kloppen bij het plaatselijke steuncomité (dit was een uitkeringsinstantie die in augustus 1914 in het leven was geroepen vanwege de nood ontstaan door de oorlog) of de demobilisatiecommissie (deze commissie was in veel plaatsen in november 1918 opgericht en vormde vaak een onderdeel van het genoemde steuncomité).[6]

De sociaal-democraten waren met deze regeling tevreden en meenden dat hun actie gestopt kon worden. De BvND zou in de ogen van het bestuur kunnen verdwijnen. Vanwege de activiteiten van revolutionair-links zetten zij dit voornemen uiteindelijk niet door: de bond zou nog enige tijd blijven voortbestaan.

Er ontstonden nog veel meer instanties die zich voor de belangen van de gedemobiliseerden inzetten. Veel mensen meenden dat het voor een dergelijke belangenorganisatie beter was om niet voor een bepaalde politieke kleur te kiezen. Het zou dan mogelijk zijn om veel meer mensen te organiseren en de krachten van links en rechts te bundelen. De achterliggende gedachte was dat linkse en rechtse arbeiders dezelfde belangen hebben. Zodoende ontstonden er in het hele land lokale comités van actie. Getracht werd wel om over-

koepelende organisaties op te richten. Zo was er in Friesland de 'Friesche Bond van teleurgestelde gedemobiliseerden en afgekeurden' met 17 afdelingen.[7]

Andere comités richtten zich op een bepaalde doelgroep. Eén categorie gedemobiliseerden was bijzonder slecht af, namelijk degenen die vóór 1 augustus 1918 afgelost waren en met verlof gingen (ruim 200.000 man). Zij vielen buiten de overheidsregelingen, terwijl ook zij door de diensttijd werkloos waren geraakt. Alle neutrale organisaties vertoonden organisatorische zwakte. Vooral het gemis aan een degelijke landelijke structuur speelde hun parten. Het bleek moeilijk de actie op gang te houden.

Deze ontwikkelingen speelden zich vooral af in de eerste maanden van 1919 en waren een bron van zorg voor met name de rooms-katholieke instellingen in het land. Deze waren strikt hiërarchisch georganiseerd en de leiders ervan wensten niet dat hun achterban onder invloed zou komen te staan van links. En dat gebeurde wel. Zelfs bij de BvND zouden rooms-katholieken zich aansluiten.[8] Daarnaast nodigden neutrale organisaties nogal eens linkse sprekers uit. Daarom kwam het in deze kringen tot het idee om een eigen organisatie op te richten. De Rooms-katholieke kerk had zich in het verleden wel om de soldaten bekommerd, maar op een andere manier dan de sociaaldemocraten. Ze organiseerde de militaire tehuizen waar de katholieke soldaten zich 's avonds aangenaam konden verpozen. Er was zelfs een blad, *De Katholieke Militair* genaamd, dat was "gewijd aan de belangen der R.K. Militairen en Militairvereenigingen". Met belangen bedoelde zij niet direct materiële zaken, maar veeleer de geestelijke normen en waarden. Natuurlijk stond het behoud van de kerk hierbij centraal.[9]

Dat was des te meer het geval na de Rode Week. Na de revolutiepoging van Troelstra en de demobilisatie werd het probleem om de achterban aan zich te blijven binden groter dan voorheen. De socialistische bonden stelden eisen die in de ogen van rooms-katholieke arbeiders heel reëel waren. De regering voerde vervolgens hervormingen door. Zij achtte dat nodig om rust in het land te creëren. Maar de katholieke arbeider en werkloze, die het natuurlijk even slecht hadden als de sociaal-democratische werknemer en werkzoekende, zagen de verbeteringen als een verdienste van de activiteiten van de bonden en werden er zelfs lid van. De katholieke instellingen konden niet meer op de oude manier werken. Ze moesten ook eisen stellen om de

achterban tevreden te stellen. Zo kwam het van de oprichting van een heuse soldatenbond die voluit heette: Rooms-Katholieke Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen 'St. Joris'. Overal in het land kwamen afdelingen van de grond. Natuurlijk bleef het eisenpakket gematigd, het geloof stond centraal, maar het was meer dan in het verleden. De katholieke *Leidsche Courant* gaf er een beschrijving van:

Programma RK BvND

1. Instelling van een commissie van onderzoek naar de noodtoestand van hen die voor 1 augustus 1918 met verlof gingen;
2. Vrijstelling van herhalingsoefeningen voor drie jaar voor hen die tijdens de mobilisatie langer dan twee jaar onder de wapenen waren;
3. Uitbreiding van steun aan gedemobiliseerden;
4. Goede geestelijke verzorging;
5. Steun aan militaire tehuizen;
6. Gelegenheid voor dienstplichtigen om cursussen te volgen;
7. Legering zoveel mogelijk nabij huis;
8. Behoorlijke huisvesting, kleding en voeding;
9. Bevordering van de reinheid in de kwartieren;
10. Reorganisatie van de geneeskundige dienst;
11. Invoering van de voorwaardelijke straf bij het militaire strafrecht;
12. Erkenning van dienstplichtige organisaties door de troepencommandanten;
13. Bespoediging van het klein verlof van de lichting 1917 (die nog steeds onder de wapenen verbleef).[10]

Bezwaarlijk kon de bond als een zelfstandige organisatie worden gezien. Afdelingen stonden vaak in nauw contact met de lokale parochie, die een geestelijk adviseur leverde. De bisschop had dikwijls veel invloed.[11] En actie voeren was er ook niet bij. Het waren de autoriteiten die voor verbeteringen zorgden. In de ogen van de RK bond was het alleen maar mogelijk om hen een probleem voor te leggen. Pressie uitvoeren was niet aan de orde.

Vooral in de eerste maanden van 1919 waren de organisaties bijzonder actief en groeiden ze sterk. Bij propaganda hoort ook een blad. De BvND zette het orgaan dat vanaf juni 1918 al bestond door: na drieëneenhalve maand niet te zijn verschenen, kwam *De Reveille* op 18 februari 1919 weer uit. Van de BvG verscheen het eerste nummer van *De Gedemobiliseerde* in januari 1919. Vanaf het tweede nummer kende het blad de ondertitel *orgaan van den Algemeenen*

Bond van Gedemobiliseerden en Verlofgangers. De rooms-katholieke organisatie kende aanvankelijk geen eigen blad. Dat was niet zo onlogisch, daar het niet een echte strijdorganisatie was. De bond was zeer gezagsgetrouw. Maar in november 1919, toen de beweging van gedemobiliseerden allang was doodgebloed, kwam het er dan toch nog van: het orgaan van de bond kreeg de naam *Geeft acht!*.[12] Het late verschijnen van het blad is overigens nog een aanwijzing dat de leiding van kerkelijke en burgerlijke rooms-katholieke organisaties achter de organisatie van dienstplichtigen en gedemobiliseerden zat. Voor de doelgroep die de aanleiding was voor de oprichting was het mosterd na de maaltijd.

Desondanks had de katholieke bond toch veel leden als de BvND, zoals uit onderstaand schema blijkt:

Ledentallen en aantallen afdelingen organisaties van gedemobiliseerden

Organisatie	maximaal aantal afdelingen	maximaal aantal leden
Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen	187	20.000
Bond van Gedemobiliseerden	33	6.500
Nederlandsche RK Bond van Dienstplichtigen 'St. Joris'	175	15.000

Bron: R. Blom en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18*, 891-892, 897 en 922.

Alle genoemde getallen zijn gebaseerd op ruige schattingen, die om propagandistische redenen nogal eens werden aangedikt. Geen enkele organisatie kon ook precieze getallen noemen, omdat de structuren binnen de bonden niet goed werkten. Afdelingen zonden waarschijnlijk weinig ledenstaten op en met de contributieafdracht was het niet beter gesteld. Aan archiefvorming werd ook niet gedaan.

Natuurlijk kunnen we wel concluderen dat BvND en de RK bond landelijk gezien de grootste waren. In ons proefschrift hebben we gesteld dat het zwaartepunt van de revolutionaire beweging in Amsterdam lag en dat alleen daar een werkelijk sterke afdeling van de BvG bestond. Specifiek onderzoek in Leiden dwingt ons echter die conclusie enigszins bij te stellen.

Leiden

Opvallend genoeg had de SDAP in november 1918 geen soldatenorganisatie in de Sleutelstad.[13] Dat was in 1915 ooit wel het geval geweest,[14] maar de club was spoedig erna ter ziele gegaan. Om onduidelijke redenen is er daarna nooit meer een club van sociaal-democratische signatuur geweest. Leiden was een garnizoensstad, herbergde dus veel soldaten en had een redelijk sterke arbeidersbeweging. Hoe dit ook zij, de sociaal-democratie kon niet gebruikmaken van een al bestaande structuur. Dat kon revolutionair-links in principe wel. Vanaf het begin van 1918 trachtte men hier een revolutionaire soldatenraad te stichten. Aanvankelijk was dit geen succes, maar in de Rode Week van 1918 kwam er toch een dergelijke raad van de grond. Er zijn aanwijzingen dat tijdens die spannende dagen sommige leden bereid waren tot revolutionaire daden.[15] Na de Rode Week heeft de raad nog enige tijd voortbestaan. Te verwachten viel dan ook dat revolutionair-links spoedig met de opbouw van een beweging in Leiden zou beginnen, maar dat gebeurde pas in december. De reden voor het enigszins late begin van de activiteiten in de Sleutelstad was dat het aantal gedemobiliseerden niet zo groot was. Exacte cijfers ontbreken, want de hoeveelheid verlofgangers in een stad werd gezien als een militair geheim. Maar voor de periode van 25 januari tot en met 31 juli 1919 is bekend dat precies 1.648 personen financiële steun verkregen.[16] Dat waren natuurlijk mensen van allerlei politieke richtingen die zich niet meteen konden verenigen. Daarom had de beweging tijd nodig om zich te ontwikkelen.

Zo kon het gebeuren dat de sociaal-democratie eerder was. Op 3 december organiseerden de Leidse Bestuurdersbond (LBB) en de afdeling Leiden en omstreken van de BvND een vergadering in het hotel/koffiehuis van M.J. Wervelman aan de Nieuwe Beestenmarkt 8-10. Het was de vakbondsman Johannes Jacobus van Stralen, secretaris van de LBB, die het initiatief tot deze 'druk bezochte' bijeenkomst had genomen. D. van Santen, redacteur van *De Reveille*, kwam spreken namens het hoofdbestuur van de soldatenorganisatie. In deze tijd was het nog mogelijk dat een afdeling een eigen eisenpakket opstelde. De Leidenaren wilden:

1. *f* 50 per persoon voor de aanschaf van burgerkleding;
2. *f* 1,60 voor zelfstandig wonende ongehuwden bovenop de wekelijkse vergoeding; voor thuiswonenden zou dit bedrag *f* 1 moeten zijn.[17]

Hoewel de partijkrant van de SDAP, *Het Volk*, al sprak van 67 aangesloten leden, zou van een officiële oprichtingsvergadering pas op 9 december sprake zijn. Ook hier was de Leidse Bestuurdersbond bij betrokken. Twee dagen later overhandigde een deputatie van het afdelingsbestuur na een demonstratieve optocht het eisenpakket aan de Leidse burgemeester.[18]

De revolutionairen belegden hun eerste vergadering voor gedemobiliseerden pas op 4 december. De communist Louis de Visser sprak daar op uitnodiging van het plaatselijk Revolutionair Socialistisch Comité (het RSC was een samenwerkingsverband van radicaal linkse groeperingen, waaronder het NAS) voor 250 gedemobiliseerden in de Graanbeurs aan de Burgsteeg 6. De vergadering stelde, zoals te verwachten was, een scherper eisenpakket dan dat van de BvND op:

1. *f* 100 voor burgerkleding;
2. toekenning van de maximale uitkering;
3. amnestie voor de in de krijgsmacht gestraften.[19]

Een comité van actie werd opgericht. Natuurlijk zouden de gekozen actiemiddelen ook in Leiden harder zijn dan die van de sociaal-democratie. Meer nog dan de BvND wilden de revolutionairen demonstreren. Een eerste betoging vond plaats op 16 december, alhoewel uit het krantenbericht in het *Leidsch Dagblad* dat over de optocht rept, niet valt op te maken of revolutionair-links deze optocht organiseerde.[20]

De gedemobiliseerden in Leiden waren in principe bevoorrecht, want zij hadden een vertegenwoordiger in het plaatselijk steuncomité, de instelling die de uitkering voor de werkloze verlofgangers coördineerde. Dit was C. Mader, bestuurder van het Plaatselijk Arbeids-Secretariaat (PAS). In het comité zat verder nog een medevakbondsactivist, schilder Reinier Pet, en een vertegenwoordiger van de Leidse Bestuurdersbond, de al eerder genoemde Van Stralen. Evenwel was het trio in de minderheid en kon het weinig uitrichten.[21] Dat was ook niet het geval toen het steuncomité een demobilisatiecommissie instelde bestaande uit twee leden van het Steuncomité en twee afgevaardigden namens de gedemobiliseerden, te weten Pet en Van Stralen. Vanaf 20 januari zou deze commissie zitting houden op het stadhuis ten einde de belangen van de gedemobiliseerden te behartigen.[22] Dat het niet veel

Burgsteeg 6 in 1985. Dit pand huisvestte in 1919 café de Graanbeurs met achterliggende zaal.
RAL, PV 30441.3.

kon uitrichten, bleek nog maar eens toen de termijn van 120 dagen uitkering verstreken was. Uiteraard wilden de vertegenwoordigers van de gedemobiliseerden verlenging, maar het steuncomité voelde er niets voor om de landelijke richtlijnen los te laten.[23] Toch zal er wel een positieve invloed van de commissie zijn uitgegaan. In ieder geval zouden we dat kunnen opmaken uit een aankondiging van de Leidse burgemeester, N.C. de Gijselaar, dat de uitkeringen verhoogd waren.[24]

In december 1918 had de actie voor de gedemobiliseerden kennelijk nog niet de hoogste prioriteit. Slechts was er nog een vergadering van de sociaaldemocraten op 20 december. J. Hartog, voorzitter van de BvND, sprak voor gedemobiliseerden op uitnodiging van de bestuurdersbond.[25] Maar verder waren er geen andere actiebijeenkomsten meer. Het NAS en het RSC hadden nog een bijeenkomst op de elfde; De Zaaier, de jeugdorganisatie van de Communistische Partij, op de tweeëntwintigste; en de SDAP-afdeling (waarvan Dirk van Eck op dat moment voorzitter was) op de vijfentwintigste. Afgaand op de berichtgeving in het *Leidsch Dagblad* stond de positie van de gedemobiliseerde op geen enkele agenda.[26]

Vanaf januari 1919 kreeg de beweging van gedemobiliseerden in Leiden en omstreken zoals in het gehele land een nieuwe wending. In nogal wat buurgemeentes ontstonden neutrale comités. De eerste melding hiervan komt uit Noordwijk, waar een voorlopig comité een rekest stuurde aan de minister van Oorlog en een aantal Tweede-Kamerleden.[27] Daarna kwamen er vooral organisaties van de grond die de belangen behartigden van degenen die voor 1 augustus 1918 met verlof waren gegaan. Achtereenvolgens waren dat Sassenheim, Rijnsburg, Katwijk aan Zee, Voorhout en Wassenaar.[28] Van al deze comités is maar een enkele vergadering bekend en het is zeer de vraag of ze hier buitenom veel andere activiteiten ontplooiden. Dit is onwaarschijnlijk, gezien de geïsoleerde positie waarin ze verkeerden en het gemis van een landelijke structuur. Maar voor de rooms-katholieke instellingen betekende het ontstaan ervan een dreiging. Want ook de BvG stond formeel op het standpunt dat mensen van alle richtingen lid konden worden. Dat bleek bijvoorbeeld op de bijeenkomst van 27 januari in Leiden, waar Bernard Lansink jr., secretaris van het NAS en voorman van de organisatie van gedemobiliseerden, voor 250 à 300 mensen in die bewoordingen sprak.[29] Voor de katholieken was er natuurlijk het risico dat mensen uit hun achterban zich bij deze bewe-

De Korte Mare met het Katholiek Militair Tehuis in 1967. RAL, PV 5256.31.

ging zouden aansluiten, hetgeen in de praktijk ook daadwerkelijk gebeurde. Bisschoppen verboden het hun geloofsgenoten daarom om lid te worden van niet-katholieke organisaties. En dus schreef *De Leidsche Courant*: "wij zouden 'onwetend' toejuichen de daden van hen, die de bedoelde comité's van actie bestrijden".[30]

De oprichting van een rooms-katholieke organisatie eind januari 1919 kwam de krant dan ook goed uit. Het mag niet verbazen dat ook in Leiden en omstreken, waar veel katholieken woonden, pogingen zouden worden ondernomen om afdelingen te stichten. De eerste oproep hiervoor werd gedaan in Hillegom. Andere plaatsen, waar activiteiten in deze richting werden ondernomen, waren Leiderdorp, Katwijk, Alphen aan den Rijn, Noordwijkerhout, Nieuwveen, Zoetermeer, Wassenaar en Zoeterwoude.[31]

Waarschijnlijk waren de katholieken in geen van deze dorpen succesvol. Althans, *De Leidsche Courant* schreef nooit over nieuwe vergaderingen en als deze er waren geweest, dan had de krant daar uit propagandistisch oogpunt zeker over bericht.

In Leiden was er meer succes. In ieder geval ontstond er hier een bondsafdeling die langer dan een avond zou bestaan. De Leidse afdeling van de Katholieke Sociale Actie, een in 1903 opgerichte organisatie die moest dienen als kristallisatiepunt voor de bestudering en aanpak van sociale problemen binnen de katholieke zuil, coördineerde de activiteiten. *De Leidsche Courant* kondigde de oprichtingsvergadering op 7 februari in de Graanbeurs groot aan, compleet met het eisenpakket van de landelijke organisatie erbij. Hoofdbestuurder P. Swillens trad als spreker op. Op de vergadering, waar overigens maar weinig militairen aanwezig waren, werd een dagelijks bestuur gekozen:

– Henricus Bartholomeus Johannes Wijtenburg, Drie octoberstraat 11a, voorzitter;
– Frederik Albertus Spaaij, Langebrug 17, secretaris;
– Jacobus Johannes Mol, Rijnstraat 1, penningmeester.[32]

Het kleine aantal militairen dat de zaal bevolkte zou nadien nauwelijks groeien. De vergaderingen werden meestal slecht bezocht. Slechts de bijeenkomst van 17 februari in de Rooms-katholieke Militairenvereeniging aan de Korte Mare, hoek Oude Singel, was in dat opzicht positief te noemen. De vereniging, die op die avond de contributie op *f* 0,10 per maand vaststelde, won 16 leden.[33] Hoeveel leden de afdeling op dat moment had, is overigens onbekend. *De Leidsche Courant* noemde nooit aantallen. Van de vergadering op 7 maart gaf zij niet eens een typering, maar de bijeenkomst van 1 mei noemde zij matig bezocht. De krant vermeldde verder een "slechte opkomst der leden" op de vergadering van 1 juli.[34] Het is de laatst bekende vergadering die de afdeling van de KSA in Leiden in 1919 organiseerde. Ook rond het verschijnen van het eerste nummer van *Geeft Acht!* vernemen we van de dienstplichtigenorganisatie geen teken van leven.

We moeten in ieder geval constateren dat de katholieken in Leiden de bond niet hoog hadden zitten, opmerkelijk gezien het grote aantal geloofsgenoten in de stad.[35] Voor ontevreden en in de problemen zittende gedemobiliseerden waren de vergaderingen zeker niet interessant. Want de bond

De Oude Herengracht, waar op nrs. 5 en 6 Gijsbertus Dool in 1919 vergaderfaciliteiten aanbood. Foto: N. van der Horst, 1969. RAL, PV 30758.5.

ondernam weinig. In katholieke kringen werd een uitkering als een gunst ervaren en niet als een recht waarvoor gevochten moest worden. Bijvoorbeeld op 7 maart constateerde de vergadering dat de uitbetaling van het kledinggeld (*f* 40) onbevredigend verliep. Een vervolgactie was er echter niet.[36] Op 1 mei kregen de leden een toespraak te verwerken over het nut van de vrijwillige landstorm. Een aantal gaf zich na afloop op, maar met belangenbehartiging had het niets van doen.[37] En op 1 juli hield ene J.B.M. Hendriks uit

Overzicht vergaderingen Bond van Gedemobiliseerden[39]

Datum	Locatie	Spreker(s)	Onderwerp	Door politie en *Leidsch Dagblad* geschatte aantal aanwezigen
4 dec.	De Graanbeurs	L. de Visser	eisenpakket	250
27 jan.	De Graanbeurs	B. Lansink jr.	doel en werkwijze	250 à 300
21 febr.	De Graanbeurs	Cornelis Kitsz	eisenpakket	150
16 maart	De Graanbeurs	Christiaan Joost Akkerman	Meer onderwerpen, onder welke de toestand van de gedemobiliseerde	???
19 maart	Zaal Gijsbertus Dool en De Graanbeurs	C.J. Akkerman, C. Kitsz	gevolgen van de mobilisatie voor de soldaat; eisenpakket	250 à 275
26 maart	De Graanbeurs	C. Kitsz	gevolgen van de mobilisatie voor de soldaat; eisenpakket	250

Den Haag een voordracht over het gevaar van de BvG en de BvND, nota bene op een moment dat deze organisaties in Leiden allang geen activiteiten meer ontplooiden![38] Het enige dat de bondsafdeling bereikte was, dat voorzitter Wijtenburg als afgevaardigde in het steuncomité zitting kreeg. Het is zeer de vraag of dat de werkloze gedemobiliseerde ten goede kwam. Kenmerkend mag nog zijn dat de politie geen enkele vergadering van de katholieken bijwoonde. Wanneer er van de bijeenkomsten volgens haar ook maar enigszins een gevaar voor de openbare orde uit was gegaan, dan was dit zeker gebeurd.

Het is zeker dat de rode organisaties, die wel voortdurend in de belangstelling van de politie stonden, veel meer het vertrouwen van de gedemobiliseerden genoten, alhoewel zowel de revolutionairen als de sociaal-democraten niet wekelijks op de barricaden stonden. In het algemeen trok de BvG, waarvan overigens tuinman en oudsoldatenraadlid Jaap de Bruin voorzitter werd, de meeste bezoekers:

De "Zaal voor Vergaderingen" van café-restaurant Rijnland aan Lammermarkt 3, kort voor de Eerste Wereldoorlog. Op Lammermarkt 1 (en later ook 5) exploiteerde Izaak Bamberger vanaf december 1912 een horecagelegenheid; hij nam ook nr. 3 over.
RAL, PV 30049.

De BvG organiseerde ook nog demonstraties. Al genoemd is de optocht die de revolutionairen mogelijk op 16 december organiseerden. In 1919 was er op 16 maart na afloop van een gemeenschappelijke vergadering van BvG, PAS en RSC een demonstratie plaats, waarbij zeer veel politie aanwezig was, die ook tussen de demonstranten meeliep. Volgens het orgaan van het NAS, *De Arbeid*, was het onduidelijk of dit als reden had om 'mee te demonstreeren of om herrie te verwekken'.[40] Onbekend is om hoeveel mensen het ging. Op 19 maart was er de tocht van de zaal van Dool aan de Oude Heerengracht naar de Graanbeurs aan de Burgsteeg, waar het tweede deel van de vergadering gehouden werd. Een week later demonstreerden de aanwezigen na afloop van de vergadering voor het stadhuis. De politie verijdelde een betoging op 3 april, maar op 4 april was er wel een geslaagde demonstratie. Onge-

veer 200 gedemobiliseerden en werklozen zongen tijdens de tocht De Internationale.[41] De verhoogde activiteit in maart en begin april hing nauw samen met het aflopen van de steunregeling (sinds 14 november waren er 120 dagen verstreken) en vormde een ultieme poging om verlenging ervan af te dwingen.

De BvND organiseerde alleen actievergaderingen:

Overzicht vergaderingen Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen[42]

Datum	Locatie	Spreker(s)	Onderwerp	Door politie en *Leidsch Dagblad* geschatte aantal aanwezigen
3 dec.	Café Wervelman	J.J. van Stralen, D. van Santen	eisenpakket	250 'druk bezocht'
9 dec.	???	J.J. van Stralen	oprichting	???
20 dec.	Hotel/café van I. Bamberger, Lammermarkt 1-5	J. Hartog	???	???
6 febr.	???	???	oprichting afdeling Leiderdorp	60
10 febr.	De Graanbeurs	A.C. Butselaar	eisen van de gedemobiliseerden	100
16 april	Kleine Stadsgehoorzaal	J.J. van Stralen	protest tegen houding gemeentebestuur inzake verschil rijksvergoeding en werklozenuitkering	50 'niet druk bezocht'

De afdeling van de BvND had het voordeel dat de landelijke sociaal-democratische organisatie veel hechter was dan die van de revolutionairen. In principe zou de door Van Stralen geleide club een langer bestaansrecht moeten hebben. Op 6 april hield de BvND zijn eerste landelijke congres. Daar besloot de organisatie vanwege de omvang (er waren 187 afdelingen!) zich op te delen in negen federaties. De afdeling Leiden viel vanaf dan onder Rotterdam, contactpersoon werd Th. Haring.[43]

Oproep voor een actievergadering van de Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen in de Kleine Stadsgehoorzaal op 16 april 1919.
Leidsch Dagblad, 15 april 1919.

Vanaf Vrijdag 28 Maart
2 Weken van geweldige Sensatie.
2 Weken van Spanning.

FIACRE No. 13

Naar den bekenden Roman van
XAVIER DE MONTEPIN.
Serie-Film in 4 Episodes, ieder van 4 Acten.
In de Hoofdrol de beroemde Actrice
ELENE MAKOWSKA.

Indien wij iets Sensationeels brengen, dan is het ook Sensationeel.

Daar wij binnen kort moerdere groote Filmwerken uitbrengen, en wij niet dwepen met het Systeem, van zooveel weken, hebben wij besloten deze Film i plaats van 4 in 2 Weken te vertoonen.
Dus iedere Week 2 Series is, 2 X 4 Acten.

Ieder Bioscoopliefhebber moet deze Film zien

Belangrijk bericht: 5980
Daar wij deze film NIET geschikt achten, voor personen beneden de 16 jaren, hebben WIJ besloten, deze 2 Weken kinderen 's avonds geen toegang te verleenen

Woensdag en Zaterdagmiddag, Kinder en Familie-Matinées, met speciaal Programma.

Bond v. Ned. Dienstplichtigen. Bond van Gedemobiliseerden. Leidsche Bestuurders-bond. Plaats. Arb. Secretariaat.

GROOTE OPENBARE VERGADERING

voor alle GEDEMOBILISEERDEN
op VRIJDAG 28 MAART a.s. des avonds te acht uur.
in de „GRAANBEURS".

Onderwerp: 5965
Verslag van de conferentie Steuncomité inzake de ondersteuning der gedemobiliseerden en vaststelling der verdere houding. De verschillende Hoofdbestuurders zullen het woord voeren. Toegang 5 cent. De Besturen.

5979
A. TH. CAHEN
:: KLEEDERMAKERIJ. ::

Vermeld is al dat BvND en BvG zich als concurrenten zagen en elkaar bestreden. Dat was op veel plaatsen in het land zo en aanvankelijk ook in Leiden. Maar in maart veranderde de houding van de BvND. De afdeling wenste plotseling samen te werken. De oorzaak van de ommezwaai is niet geheel duidelijk. Was het een puur persoonlijk initiatief van Van Stralen? Of zag de afdeling in dat haar bond in Leiden de zwakkere partij was? Of had de afdeling gewoonweg radicalere leden? Dit laatste is aannemelijk. De Leidse afdeling van de BvND zat binnen de landelijke organisatie in de oppositie. Voor het congres van 6 april diende zij een motie in om de antimilitaristische resolutie, aangenomen door de anarchisten vlak na het uitbreken van de wereldbrand, 'Geen man en geen cent', over te nemen. Tevens wilde deze afdeling, zoals we zagen tegen de wil van het hoofdbestuur in, dat alle bondsleden, uit protest tegen de in de ogen van de sociaal-democraten matige steunregeling, hun militaire uitrusting zouden terugsturen aan de commandanten.[44]

En zo verscheen op de vergadering van de BvG van 26 maart Van Stralen en hij stelde samenwerking voor.[45] De revolutionairen stemden er, overigens bijna zonder discussie, mee in. Verrassend snel kwam het twee dagen later al tot een gezamenlijke vergadering. Op 27 maart, dus één dag na de vergadering van de BvG, stond de advertentie van de bijeenkomst al in de krant, ondertekend door Bond van Gedemobiliseerden, Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen, Leidsche Bestuurdersbond en PAS. De snelheid waarmee een en ander gebeurde, is natuurlijk verdacht. Het is wel bijna zeker dat de samenwerking in ieder geval voor 26 maart was voorbereid.

De vergadering was kwantitatief gezien geen groot succes. Er waren in de Graanbeurs maar 150 à 200 aanwezigen en dat was vooral voor de BvG minder dan gebruikelijk. Kwalitatief was de samenwerking van links natuurlijk een versterking te noemen. In ieder geval zouden zij vanaf nu één front kunnen vormen tegenover de autoriteiten. Teunis Groeneveld, bestuurslid van de afdeling Leiden van de SDAP, zat de vergadering voor. De Leidse kleermaker Christiaan Joost Akkerman, een bekende vrije socialist in die tijd, hield een lezing over de schuldvraag van de werkloosheid. Van Santen sprak over de verdiensten van de BvND en over wat er allemaal nog voor werk te doen voel. Natuurlijk volgde er een debat tussen die twee.[46]

De vooruitzichten voor de Leidse beweging van gedemobiliseerden waren gunstig. Maar even plotseling als de samenwerking was geboren, viel de

beweging stil. We zagen dat de BvND in april nog een bijeenkomst hield en dat er twee demonstraties van revolutionair-links waren, maar daarna was het abrupt afgelopen. De afdelingen van de BvND en de BvG zouden in Leiden nooit meer (gezamenlijk) bijeenkomen. Dat lag misschien ook aan de Leidse activisten. Bijvoorbeeld bij de 1-meiviering hadden zij nog eens op de belangen van de gedemobiliseerden kunnen wijzen. Het gebeurde niet. Toch lag de oorzaak van het stopzetten van de activiteiten meer in landelijke tendensen.

Teloorgang van de organisaties

In feite was er voor de organisaties van gedemobiliseerden eind maart/begin april nog veel werk te verzetten. Sterker nog: zij hadden tot nu toe nog maar weinig bereikt. Voor veel verlofgangers was medio maart de steunregeling na 120 dagen afgelopen en indien zij nog steeds werkloos waren, kregen zij voortaan slechts de reguliere werklozenuitkering. Bovendien kwam er per 1 april een nieuwe steunregeling voor dienstplichtigen van de lichtingen 1917 en 1918 (ruwweg 80 à 90.000 man) die tussen 1 april en 31 juli gedemobiliseerd zouden worden. De vanaf nu uitgekeerde bedragen waren aanmerkelijk verlaagd.[47] Hoogstens kon aan hen die tijdens het verblijf onder de wapenen kostwinnersvergoeding hadden genoten, een bedrag van *f* 130 worden verstrekt. Anderen konden niet meer dan *f* 65 ontvangen. Verder was het nog mogelijk om eventueel een bedrag van *f* 40 te verkrijgen ten behoeve van werkkleding, gereedschap en verhuiskosten.[48]

De BvND vond de regeling slecht. Het congres van 6 april nam om voornoemde redenen een motie aan en verzond deze aan kranten, regering en Tweede Kamer.[49] Natuurlijk was ook de BvG niet tevreden met de nieuwe regeling. Vanwege het aflopen van de steunverlening medio maart, besloot het landelijke congres van 2 maart om de strijd voor de inwilliging van de bondseisen nog harder te voeren. De bond zou zijn leden ontheven achten van verdere dienstplicht en hen aanzetten om de militaire uitrusting terug te sturen.[50] Het was een actiemiddel dat we de afdeling Leiden van de BvND ook zagen verdedigen op zijn congres.

Het bestuur van de BvND zorgde op 6 april echter voor een verrassende wending. Nadat de hiervoor genoemde motie was aangenomen, kwam er nog een motie ter sprake waarin de leiding het einde van de bond aankondigde.

Het bestuur was van mening, dat de organisatie in normale tijden geen toekomst kon hebben en dat het de taak van de SDAP was de strijd tegen het militarisme te voeren. Het zou onontkoombaar zijn dat de belangstelling voor de bond zou tanen.[51] De houding van het hoofdbestuur leidde tot een felle discussie op het congres. Veel afdelingen uitten scherpe kritiek. Natuurlijk waren er ook afdelingen die het hoofdbestuur steunden, maar zij waren zeker in de minderheid. Secretaris Albert Butselaar moest daarom bezweren dat zolang er sprake was van levensvatbaarheid, het hoofdbestuur er niet aan zou denken om de organisatie op te heffen. Tevens beloofde hij, dat de leiding met kracht aan de opbouw van de bond zou blijven werken. Alleen het congres zou een besluit tot opheffing kunnen nemen.[52] De gewraakte motie werd daarna alsnog met algemene stemmen aangenomen en de rust op het congres keerde weer.

Het lijkt erop dat het hoofdbestuur zich niet aan zijn belofte heeft gehouden. Een voorbeeld daarvan zien we in Leiden: Butselaar zou komen op de vergadering van de afdeling op 16 april, maar hij bleek plotseling verhinderd.[53] Dat zou nog gekund hebben, maar het was het beleid van de bond om in dat geval een vervanger te sturen. Dat gebeurde nu niet. Misschien heeft dit voorval Van Stralen en zijn medestanders wel ernstig gefrustreerd en is dit de reden dat er geen afdelingsvergaderingen meer zijn geweest.

De federatiebesturen, die zoals we zagen op het congres waren ingesteld, hadden voortaan als taak het maken van propaganda.[54] Maar de bestuursleden verzaakten ernstig. Was het aantal in *Het Volk* gemelde vergaderingen in januari, februari en maart bijzonder groot, in de volgende maanden viel in de SDAP-krant nauwelijks meer iets over bijeenkomsten te lezen. Dat was opzienbarend in aanmerking nemend het grote aantal afdelingen (187), dat *De Reveille* in de maand mei publiceerde.[55]

Het is wel zeker dat het bestuur de actie onder de gedemobiliseerden na 6 april staakte. Het was altijd al het plan geweest om de bond te liquideren, omdat de sociaal-democratische partij eigenlijk geen bemoeienis met een militaire organisatie wenste. De bond was slechts opgericht en onder de sociaal-democratische paraplu gekomen om in juli 1918 zoveel mogelijk stemmen te kunnen winnen bij de eerste Tweede-Kamerverkiezingen met algemeen mannenkiesrecht. Bestuur en partij waren het daarover eens. Het tactische tijdstip waarop, was het discussiepunt. Op 27 mei kwamen de dage-

Oproep voor de "groote openbare vergadering" in de Graanbeurs op 28 maart 1919.
Leidsch Dagblad, 27 maart 1919.

STRIJKSTER en LEERLING gevraagd. Electr. Wasch- en Strijkinrichting P. J. BAKKER, Galgewater 9. 1646a

Gevraagd „In den Vergulden Turk" 1663a
een Werkvrouw of Werkmeisje.

LEIDSCHE BESTUURDERSBOND,
Afd. LEIDEN, Bond van Nederl. Dienstplichtigen.

OPENBARE PROTEST-VERGADERING

tegen de houding van het Gemeentebestuur, inzake het verzoek om een toeslag voor werklooze gedemobiliseerden, op **WOENSDAG 16 APRIL a.s.**, des avonds te **8 uur**, in de **KLEINE STADS-GEHOORZAAL (ingang Aalmarkt).**

Spreker: **BUTSELAAR**, Hoofdbestuurder van den Bond van Dienstplichtigen.
6765

Toegang 5 cent. DE BESTUREN.

REMBRANDT-BIOSCOOP-THEATER.
Hoogewoerd 49. Dir. Eig. C. SPRUIT.

Enorm Succes! Enorm Succes!
Nog slechts enkele dagen 6767
De Schrik der Bergen.
Zie verder Stroel- en Aanplakbiljetten.
Woensdag en Zaterdag Familie-voorstelling.
Aanvang 3 uur.

LEIDSCHE SCHOUWBURG.

lijkse besturen van SDAP en BvND, alsmede het Tweede-Kamerlid Klaas ter Laan bijeen om deze zaak te bespreken. Voor deze vergadering was het initiatief genomen door de BvND, hetgeen aangaf dat de leiding zeer met de zaak in haar maag zat. Want zelfs nu de actie onder de gedemobiliseerden niet meer door het bestuur werd gevoerd, zakte het ledental niet snel in.[56]

Het principiële probleem was dat het verbeteren van arbeidsvoorwaarden in het leger als militaristisch beschouwd werd. Het zou ertoe kunnen leiden dat soldaten plezier in hun werk krijgen met als gevolg een verhoogde populariteit van de krijgsmacht. Na de oorlog was pacifisme het motto geworden. De SDAP wilde zich op die manier profileren. In juni hakten partij en bond de knoop uiteindelijk door. De bond zou verdwijnen. Het bestuur van de

bond plande een slotcongres op zondag 29 juni. Via een 'geheim' schrijven werden de afdelingen hiervan op de hoogte gesteld. Natuurlijk was dat voorstel tot opheffing op het congres geen hamerstuk. Maar alle afgevaardigden (er waren 78 afdelingen aanwezig) bleken zeer gevoelig voor woorden van Troelstra:

> Ja, wij sociaal-democraten 'moeten' en dat wel nimmer in die mate als thans. Wij 'moeten' thans de machthebbers aanzeggen: Gij kunt ons nimmer meer meekrijgen voor een wederopbouw van het militarisme. Wij kunnen niet en wij willen niet![57]

De motie om de bond per 1 oktober op te heffen, werd met algemene stemmen aangenomen.[58]

Ging het verdwijnen van de BvND gepaard met min of meer democratische besluitvorming, hoe anders was dat met de BvG. Het besluit om de bond op te heffen is voor zover bekend nergens door niemand genomen. Afdelingen en centrale organisatie zijn gewoon verlopen, omdat niemand meer een vergadering uitschreef. Hiervoor zijn wel oorzaken te noemen. Als eerste moet genoemd worden dat de organisatie in veel plaatsen maar klein was. De meeste afdelingen bleken niet levensvatbaar. Slechts af en toe hielden zij vergaderingen, met name als er een landelijk bekende spreker optrad. Daarnaast was de concurrentie met andere verenigingen van gedemobiliseerden groot. Wanneer de BvG een tijd lang niet bijeenkwam, lag het voor de hand om een andere vereniging te bezoeken en zich daar zelfs bij aan te sluiten. De wens om een betere regeling te verkrijgen, was belangrijker dan de band met de vereniging, zeker wanneer we in aanmerking nemen dat de successen van de gehele beweging op het gebied van de belangenbehartiging niet groot waren.

Op de achtergrond speelt mee dat de arbeidsmarkt in de zomer van 1919 aantrok als gevolg van een hausse in de economie. Dit moet ongetwijfeld zijn invloed hebben gehad op niet alleen de leden maar ook de kaders van de BvG, waarbij de laatsten veelal sterk betrokken waren bij het NAS. Toen meer en meer gedemobiliseerden werk vonden, was het voor de onafhankelijke vakbeweging van minder belang en lastiger om de kleiner wordende beweging te blijven ondersteunen.

Voor de afdelingen in Leiden blijft het evenwel gissen wat de reden voor beëindiging van de activiteiten is geweest. Het ging zo onverwacht en plotseling, terwijl de vergaderingen toch steeds voldoende bezoekers trokken.

Zouden de initiatiefnemers misschien zomaar ineens andere beslommeringen hebben gekregen? Moesten zij de 1-meiviering, na de novembergebeurtenissen een voor rechts Nederland een verdachte activiteit, nu beter voorbereiden? Of hadden de gemeenteraadsverkiezingen in mei, voor het eerst met algemeen mannenkiesrecht, meer prioriteit? Was er daardoor te weinig menskracht om activiteiten te organiseren? Het zal waarschijnlijk nooit meer mogelijk zijn om hier een exact antwoord op te geven.

Wat wel zeker is, is dat de verslapping van de linkse beweging de katholieken goed uitkwam. Veel katholieke leden van die organisaties zullen na verloop van tijd wel zijn weggelopen en zijn teruggekeerd op het oude honk. Katholieke propagandavergaderingen werden daarom ook minder belangrijk.

Epiloog

In Nederland had niemand ervaring met een demobilisatie op deze schaal. Men kon slechts werkloosheid vermoeden wanneer zoveel mensen zich ineens op de arbeidsmarkt zouden begeven. Maar zou dat ook leiden tot een sociaal protest? En als dat dan het geval zou zijn, op welke schaal?

Na de gebeurtenissen in de Rode Week hadden weinigen, revolutionair-links uitgezonderd, veel trek in een nieuwe tijd van onrust. Maar daar kwam het wel van. Er kwam als het ware een steekvlam van onvrede. De verlofgangers voelden zich geen werklozen, want zij hadden in het leger gediend en waren voor hun gevoel alleen daarom hun werk kwijtgeraakt. Ze wilden een goede regeling en hoopten dat vakbondsinstellingen zich hiervoor zouden inspannen. Die organisaties die bereid waren voor hen op te komen, konden rekenen op steun.

En die waren er natuurlijk. Revolutionair-links sprong er in Amsterdam als het ware bovenop. Maar er was geen sterke coördinatie. De sociaal-democratie was er ook mee bezig, maar dan eigenlijk tegen wil en dank. Het liefst wilde men de actie zo snel mogelijk beëindigen. De katholieken waren gedwongen iets te doen, omdat anderen actief waren. Zij wilden eigenlijk niet dat er iets bereikt werd, want zij steunden het overheidsbeleid. Ze wilden slechts hun achterban controleren en zouden dat tot in 1925 blijven doen.

In Leiden bleken de meeste gedemobiliseerden vertrouwen te hebben in de BvG. Behalve Amsterdam zijn we tot op heden geen andere plaats tegengekomen waar dat het geval was. Meestal was de BvND het grootst. Het was dan ook daarom dat de katholieken in Leiden in de eerste plaats hun pijlen richtten op de zich neutraal voordoende BvG en niet op de BvND. Erg succesvol lijken zij niet geweest te zijn. De katholieke gedemobiliseerden wilden gewoon een betere steunregeling en vertrouwden op dat gebied de linkse organisaties. In Leiden was dat niet zo verwonderlijk, want hier kwam het in tegenstelling tot veel andere plaatsen ook nog eens tot linkse samenwerking. Tot successen leidde dit overigens zoals in de rest van Nederland niet. Maar dat lag minder aan de Leidse activisten dan aan de landelijke besturen.

Tegen de achtergrond van het karakter van die landelijke organisaties bezien was het niet vreemd dat de acties eigenlijk weinig resultaat hadden. Het was voor de verlofgangers (en het establishment) maar gelukkig dat in de loop van 1919 de economie aantrok en er weer banen kwamen. Een werkelijke crisis werd zo voorkomen.

Voor de diverse zuilen in Nederland en dus ook in Leiden heeft de beweging van gedemobiliseerden wel degelijk waarde gehad. Ruwweg 450.000 mannen in de leeftijd tot 40 jaar waren tussen 1914 en 1918 langere tijd (soms wel drieënhalf jaar) van huis geweest en hun normen en waarden waren uit het oogpunt van de zuil waartoe zij oorspronkelijk behoorden, vervaagd. Door iets te doen voor de gedemobiliseerden konden de diverse maatschappelijke groeperingen trachten de band met de verloren volgelingen weer aan te halen. Daarin slaagden zij redelijk. In de jaren twintig van de vorige eeuw zou de verzuiling sterker worden in ons land. De beweging van gedemobiliseerden droeg daar haar steentje aan bij.

Noten

1 Notulen vergadering Dagelijks Bestuur SDAP en Hoofdbestuur BvND, 22-11-1918, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief SDAP, 32.
2 *De Tribune*, 22-11-1918.
3 *De Arbeid* en *De Tribune*, 4-1-1919.
4 Pamflet BvND in: *Gedenkboek over Amsterdam en Nederland tijdens den Wereldoorlog 1914-1918*, deel 4, Gemeentearchief Amsterdam, Bibliotheek.
5 *De Arbeid*, 11-1-1919.
6 Verslag Algemeen Steuncomité Amsterdam 1914-1919, p. 153, Nationaal Archief (NA), Archieven van crisisinstellingen in verband met de Eerste Wereldoorlog, 2.06.079, inv.nr. 623.
7 *Het Volk*, 23-1-1919.
8 Brief Nederlandsche Roomsch-Katholieke Bond van Dienstplichtigen aan aartsbisschop Utrecht, 5-2-1919, Utrechts Archief, Archief R.K. aartsbisdom Utrecht, 449, inv.nr. 667. Een brief van dezelfde strekking stuurde de bond op 22-2-1919 aan de bisschop van Haarlem. Daarin vroeg de bond tevens om een financiële bijdrage voor het verspreiden van pamfletten, waarmee de groeiende invloed van de 'roode' BvND een halt toegeroepen moest worden. Rijksarchief Noord-Holland, Archief van het R.K. Bisdom van Haarlem, 306, inv.nr. 697.
9 *De Katholieke Militair*, 8-1-1919.
10 *De Leidsche Courant*, 4-2-1919
11 Correspondentie tussen parochies en bisschop, NA, Archief van het Bisdom Rotterdam, 3.18.01.01, inv.nr. 64.
12 T. de Jong, *De Nederlandsche soldaat en zijne rechten in zake geestelijke en lichamelijke verzorging in militairen dienst* (Kampen 1919) bijlage VIII. In het Katholiek Documentatiecentrum, archief Centrale van Katholieke Militaire Tehuizen, inv.nr. 285 zijn de eerste twee (enige?) nummers van het blad bewaard gebleven.
13 Op de lijsten van afdelingssecretarissen in *De Reveille* van 5 oktober en 2 november 1918 ontbreekt Leiden.
14 Op de ledenlijst van de sociaal-democratische mobilisatieclub Leiden stonden in

augustus 1915 76 leden. Precies 28 van hen waren lid van de partij. IISG, Archief SDAP, 1712.

15 J.A.N. Knuttel, *Levensloop*, deel 1 (Leiden 1989) 247-249.

16 M. van Geer, 'Steuncomité Leiden. Oorlogstoestand 1914', *Leids Jaarboekje* 17 (1920) 42-48, 48.

17 *Leidsch Dagblad*, 4-12-1918.

18 *Het Volk*, 4-12-1918, 12-12-1918 en *Leidsch Dagblad*, 10-12-1918.

19 *Leidsch Dagblad*, 5-12-1918. Indertijd werkte de overheid niet met minimum-, maar met maximumuitkeringen, waarvan de verstrekkende instanties naar eigen goeddunken konden afwijken.

20 *Leidsch Dagblad*, 16-12-1918.

21 Notulen steuncomité 18 december 1918, Regionaal Archief Leiden (RAL), Archief Steuncomité Oorlogstoestand 1914, inv.nr. 2.

22 Ibidem.

23 Brief steuncomité aan "vertegenwoordigers der Leidsche Gedemobiliseerden en van den Leidschen Bestuurdersbond" van 28-3-1919, ibidem, inv.nr. 5 D.

24 *Leidsch Dagblad*, 15-2-1919.

25 Rapport J.A. Verkuijlen, 1-2-1919, RAL, Archief politie 295 dossier 2.

26 *Leidsch Dagblad*, 12, 23 en 27 december.

27 *Leidsch Dagblad*, 4-1-1919.

28 *Leidsch Dagblad*, 18-1, 21-1, 22-1 en 1-2-1919 en *De Leidsche Courant*, 1-2-1919.

29 *Leidsch Dagblad* en *De Leidsche Courant*, beide 28-1-1919. Zie ook Nachtrapport gemeentepolitie Leiden 27/28 januari 1919, RAL, Archief politie, 531. Lansink zei dit op een vraag van J.J. Mol, de latere penningmeester van de RK BvND.

30 *De Leidsche Courant*, 1-2-1919.

31 *De Leidsche Courant*, 3-2, 8-2, 13-2, 26-2, 14-3, 15-3, 21-3, en 5-5-1919.

32 *De Leidsche Courant*, 4-2, 8-2 en 11-2-1919. Bevolkingsregister Leiden.

33 *De Leidsche Courant*, 18-2-1919.

34 *De Leidsche Courant*, 8-3, 3-5 en 4-7-1919.

35 De Rooms-Katholieke Staatspartij was groot in Leiden en zou in mei 1919 bij de eerste gemeenteraadsverkiezingen met algemeen mannenkiesrecht na de SDAP (9 zetels) de tweede partij zijn met zeven zetels.

36 *De Leidsche Courant*, 8-3-1919.

37 *De Leidsche Courant*, 3-5-1919.

38 *De Leidsche Courant*, 4-7-1919.

39 *Leidsch Dagblad*, 5-12, 28-1, 20-3 en 27-3-1919. Nachtrapport 3/4 december 1918, 27/28 januari, dagrapport 21 februari, dagrapport 19 maart, dagrapport 19 maart en dagrapport 26 maart 1919, rapporten brigadier van politie J.A. Verkuijlen, 2-1-1919, 1-3-1919 en 1-5-1919, RAL, Archief politie, 295 dossier 2, 530 en 531.

40 *De Arbeid*, 22-3-1919.

41 *Leidsch Dagblad*, 3-4 en 4-4-1919. *De Leidsche Courant* van 4-4-1919 maakte ook

gewag van de betogingen, alleen verwarde de krant de gebeurtenissen met elkaar. Het blad liet de demonstratie op 3 april lukken en op 4 april mislukken. De schrijver van het artikel moet zich vergist hebben. Hij gaf echter nog wel een nieuw feit, namelijk dat op 3 april (dit moet dus zijn 4 april) de Revolutionair-Socialistische Vrouwenbond bij de betoging betrokken was.

42 *Leidsch Dagblad*, 4-12, 10-12, 7-2, 17-4-1919. Nachtrapport 10/11 februari, rapporten brigadier van politie J.A. Verkuijlen, 2-1-1919, 1-3-1919 en 1-5-1919, RAL, Archief politie, 531 en 295 dossier 2.

43 *De Reveille,* 1-5-1919. In het bevolkingsregister van Leiden komt geen Th. Haring voor. Dat zou er op kunnen duiden dat het een in Leiden gelegerde dienstplichtige betrof.

44 *De Reveille*, 21-3-1919.

45 *Leidsch Dagblad*, 27-3-1919 en dagrapport 26 maart 1919, RAL, Archief politie, 531.

46 Nachtrapport 28-29 maart, RAL, Archief politie, 531.

47 Brief Koninklijk Nationaal Steuncomité aan plaatselijke steuncomités of Demobilisatie-Commissie, 28-3-1919, Gemeentearchief Maastricht, Archief Steuncommissie 1914, 31.

48 Steunregeling nopens militairen, wier verblijf onder de wapenen eindigt in het tijdvak van 1 april - 31 juli 1919, 21-3-1919, § 2 en 3, ibidem.

49 *De Reveille*, 17-4-1919.

50 *De Gedemobiliseerde* nr. 3 en *De Arbeid*, 8-3-1919. Rapport Inlichtingendienst Den Haag, nr. 42, 3-3-1919, NA, Archief Ministerie van Justitie, Geheime Verbalen, 2.09.22, inv.nr. 16432, *De Tribune*, 7-3-1919.

51 *De Reveille*, 17-4-1919.

52 Congresverslag BvND in: *De Reveille*, 21-4-1919. Onduidelijk is de positie van de afdeling Leiden, die geen enkele keer in het congresverslag wordt genoemd.

53 *Leidsch Dagblad,* 17-4-1919.

54 *De Reveille*, 1-5-1919.

55 *De Reveille*, 1 en 17-5-1919.

56 Notulen vergadering besturen SDAP en BvND, 27-5-1919, p. 1, IISG, Archief SDAP, 174.

57 *De Reveille*, 7-8-1919.

58 *Het Volk*, 1-7-1919.

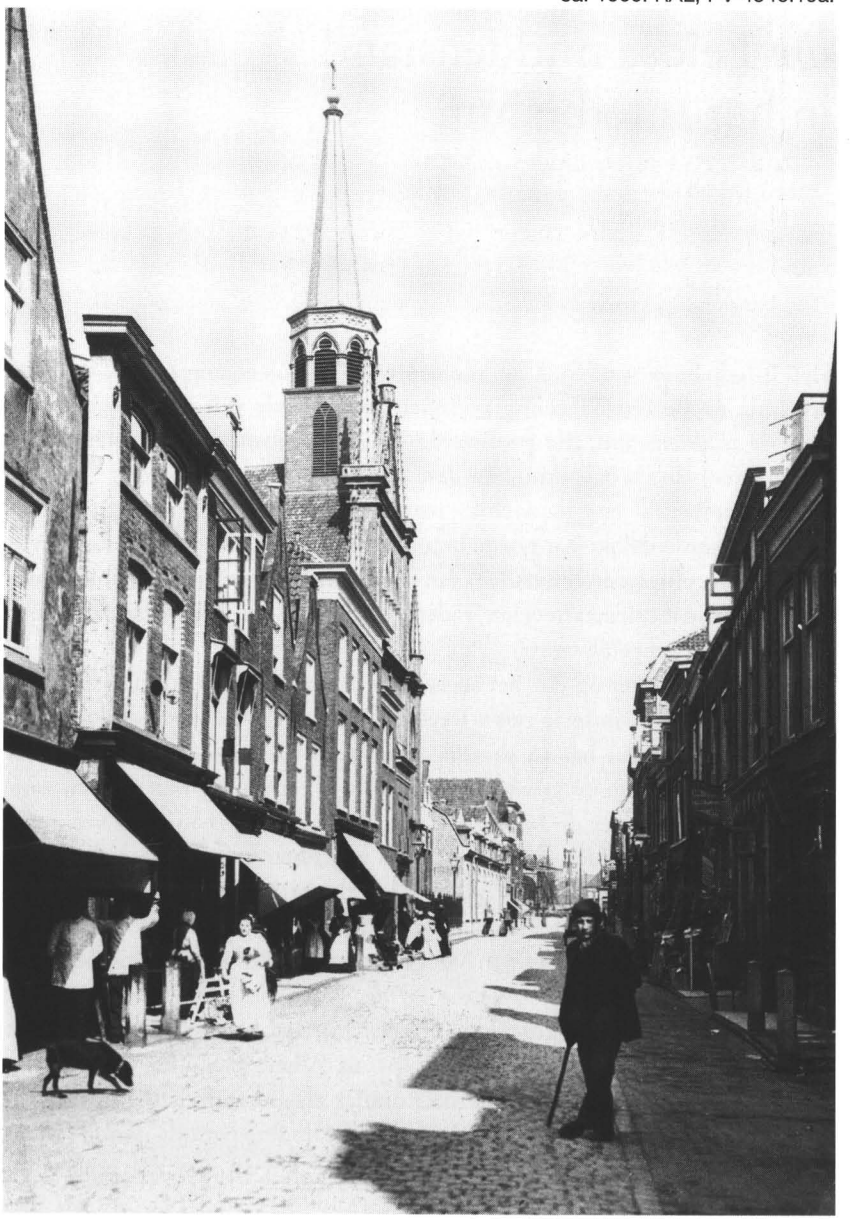
De Leidse middenstand in het Interbellum

THIMO DE NIJS

Het Interbellum was voor de middenstand een overgangstijd.[1] De eerste decennia na de eeuwwisseling vormden een periode van relatieve welvaart voor de middenstand, die profiteerde van een stijgende koopkracht onder brede lagen van de bevolking. In deze periode was de concurrentie van het grootwinkelbedrijf nog nauwelijks aanwezig en menig zelfstandig winkelier verdiende een redelijke tot goede boterham. Veel winkeliers in eerste levensbehoeften profiteerden bovendien van de schaarste en de aanvankelijk ontoereikende distributiemaatregelen tijdens de Eerste Wereldoorlog, waardoor grote winsten mogelijk waren.

Het lijkt er echter op dat het succes van de middenstand tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw tegelijkertijd de oorzaak vormde van latere problemen. Doordat het in sommige sectoren, zoals de sigarenhandel, het kruideniersbedrijf en de groentehandel, relatief eenvoudig was om een winkeltje te openen, kreeg de bedrijfstak te maken met een toestroom van vooral kleine winkeliers. Het aantal winkeliers werd hierdoor te groot, zodat het probleem ontstond van wat tijdgenoten 'overbezetting' noemden. De economische positie van de middenstand werd verder aangetast door de geleidelijke groei van het grootwinkelbedrijf. Meer dan symbolisch belangrijke bedreigingen zoals de verbruikerscoöperatie en de grote vestiging van Vroom & Dreesmann, vormde het groeiende filiaalbedrijf een belangrijke kaper op de kust. De ontwikkeling van winkelketens als Albert Heijn en De Gruyter schaadde de middenstand des te meer omdat zij grotendeels plaatsvond tijdens de economische crisis van de jaren dertig. In deze periode nam de werkloosheid sterk toe en nam de koopkracht navenant af, met alle schadelijke gevolgen van dien voor de middenstand.

De Haarlemmerstraat en omgeving was hét winkelgebied van Leiden. Gezicht op de Haarlemmerstraat tussen Pelikaanstraat en Haven (wijk VI), ca. 1900. RAL, PV 4546.19a.

In dit artikel geef ik een overzicht van de kwantitatieve ontwikkeling die de Leidse middenstand doormaakte en bespreek ik de bedreigingen waarmee de middenstand werd geconfronteerd.

Kwantitatieve ontwikkeling

Hoeveel winkeliers telde Leiden tijdens het Interbellum? Op deze schijnbaar eenvoudige vraag is het antwoord niet gemakkelijk te geven. Het was in de detailhandel een komen en gaan van bedrijven, waardoor de bedrijfs- en

Tabel 1. Winkeliers naar branche en wijk, 1916 (absolute aantallen).

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Totaal
Bakkerswaren	5	5	8	19	9	24	11	6	5	5	1	2	100
Boeken en papier	1	0	3	16	0	9	3	0	0	0	0	0	32
Borstels, touw en hout	0	0	3	2	2	6	1	2	0	2	0	0	18
Drogisterijen en verfwaren	2	2	2	2	2	6	6	1	0	1	0	0	24
Goud en zilver	0	2	3	7	0	17	4	0	0	0	0	0	33
Groenten en fruit	4	4	10	10	8	28	7	4	3	4	3	2	87
Huishoudelijke artikelen	0	6	6	17	15	39	18	6	0	3	0	1	111
Instrumenten	0	0	1	11	1	7	1	0	0	0	0	0	21
Kappers en barbers	2	4	4	10	7	19	8	4	3	4	1	2	68
Kruideniers	12	13	11	11	26	20	22	15	22	32	4	7	195
Lichtartikelen	0	0	2	3	1	4	0	0	0	0	0	0	10
Manufacturen	2	5	8	39	3	75	25	0	0	4	0	1	162
Melk, boter en kaas	4	3	9	5	14	18	10	5	8	5	1	6	88
Meubelen	2	0	3	4	0	15	8	0	0	0	0	0	32
Rijwielen	0	0	2	6	1	9	1	0	1	1	0	0	21
Schoenen, leerwaren	2	1	4	5	5	12	2	1	0	0	0	0	32
Slagers	0	2	10	10	5	34	10	1	1	1	0	1	75
Suikerwerken en chocolade	2	4	6	2	9	20	1	8	2	3	2	1	60
Tabak en sigaren	2	4	6	16	13	21	10	1	3	2	0	3	81
Vis en gevogelte	0	0	1	1	1	8	2	1	1	0	0	0	15
Overige	2	1	3	4	0	5	4	1	1	0	0	0	21
Totaal	42	56	105	200	122	396	154	56	50	67	12	26	1286

Winkels op de Aalmarkt (wijk IV) rond 1900. RAL, PV 3309.17.

beroepstellingen niet veel meer dan een momentopname konden zijn. Bovendien verschilden de telmethoden die door de jaren heen zijn gehanteerd sterk. Aangezien inschrijving in het in 1922 gestarte handelsregister niet verplicht was voor winkeliers die minder dan *f* 2.000 per jaar verdienden, vielen nogal wat kleine winkeliers buiten beeld. Juist in deze groep was de fluctuatie groot.

Een enquête naar de vraag of de verplichte winkelsluiting moest worden ingevoerd, uitgevoerd door het gemeentebestuur in 1916, biedt ons echter een redelijk goed zicht op de Leidse winkelstand. Van de 1.690 enquêteformulieren die de gemeente verspreidde onder de winkeliers, kwamen er 1286 deugdelijk ingevuld terug. Deze respons van ruim 76% geeft een goed beeld naar wijk en naar branche (zie tabel 1). Bij de bestudering van de gegevens dient men te bedenken dat het werkelijke aantal winkeliers dus nog een derde hoger lag. Aannemende dat Leiden inderdaad 1.690 winkels telde, was de winkeldichtheid bijzonder hoog: één winkel per 35,5 Leidenaren.

Het blijkt dat de winkels sterk waren geconcentreerd in de wijken VI (de Haarlemmerstraat en de stegen en straten daaromheen), IV (Breestraat, Marktenroute en omgeving) en VII (tussen Oude en Nieuwe Rijn en Hooigracht, plus een deel van de Groenesteeg en omgeving).[2] Voornamelijk gold dit voor de winkels in niet-alledaagse artikelen, zoals manufacturen, meubelen, rijwielen, boeken, vis en gevogelte. Bij de winkeliers in dagelijkse levensbehoeften (kruideniers, bakkers, slagers en melkboeren) was de concentratie – uiteraard – minder duidelijk. Wijk VI, met de Haarlemmerstraat en Janvossensteeg als belangrijkste winkelstraten, was duidelijk het belangrijkste winkelgebied in Leiden. Maar liefst 396 winkeliers uit deze wijk leverden hun enquêteformulier in. Er waren in totaal waarschijnlijk zo'n 530 winkeliers in deze wijk te vinden. De omgeving van de Breestraat (inclusief de Boter-, Vis- en Aalmarkt) was met vermoedelijk zo'n 270 winkels het tweede winkelgebied.

Betrouwbare gegevens over de samenstelling van de middenstand biedt ons verder de eerste bedrijfstelling van 31 december 1930.[3] In deze telling is ook informatie opgenomen over de personeelsomvang van de bedrijven, zodat iets gezegd kan worden over de grootte van de winkels. Bovendien biedt de telling de mogelijkheid om de gegevens over Leiden te vergelijken met die van andere steden.

Warmoesmarkt/Vismarkt rond 1900 (wijk IV). Verdwenen door de stadhuisbrand van 1929. RAL, PV 7466.26.

Volgens de bedrijfstelling telde Leiden in 1930 1.613 winkels, oftewel één winkel per 43,9 Leidenaren (zie tabel 2). Hiermee had Leiden duidelijk meer winkels dan het Nederlandse gemiddelde, wat te verklaren valt uit het feit dat Leiden een centrumfunctie had voor de regionale economie. Nogal wat bewoners uit het omringende Rijnland of de Bollenstreek bezochten Leiden om hier de minder alledaagse inkopen te doen. Uit de bedrijfstelling blijkt dat de winkeldichtheid in kleinere plaatsen lager was dan in de steden met tussen de tien- en honderdduizend inwoners die vaak een centrumfunctie vervulden. Wat dit betreft is Leiden vergelijkbaar met Hollandse steden als Haarlem, Dordrecht of Delft, die winkeldichtheden van respectievelijk 43,9, 48,2 en 48,4 kenden. Alleen in het beduidend kleinere Gouda (29.163 inwo-

Tabel 2. Winkels in Leiden en andere Nederlandse gemeenten, 1930.

	Leiden		10.000-100.000	Nederland
	winkels	inw./wink.	inw./wink.	inw./wink.
Warenhuizen	0		576464	440865
Winkels in voedings- en genotmiddelen	**946**	75	**82**	**84**
Brood	57	1243	700	714
Banket, chocolade	63	1124	2408	2751
Kruidenierswaren	248	286	221	209
Zuivelproducten	123	576	1872	1616
Groenten, fruit	125	567	898	1029
Slagerijen	88	805	643	701
Sigaren	140	506	586	670
Winkels in kleding e.d.	**238**	**298**	**336**	**360**
Manufacturen	101	701	701	738
Schoenen	53	1336	1193	1268
Winkels in huish. artikelen, woninginrichting e.d.	**271**	**261**	**287**	**315**
Huishoudelijke artikelen	64	1107	1250	1353
Woninginrichting	62	1142	1605	1987
Drogisterijen, verfwinkels	43	1647	1723	1809
Winkels in elektrotechnische artikelen	31	2285	3192	3482
Winkels in culturele behoeften	**121**	**585**	**885**	**955**
Boeken	36	1967	2782	2721
Goud, zilver, uurwerken	25	2833	3524	4114
Overige winkels	37	1914	3423	2604
Totaal	1613	44	50	52

Bron: Bedrijfstelling 31 december 1930, deel III, tabellen II en III.
Handgeschreven document, bibliotheek Regionaal Archief Leiden (RAL).

ners) was de winkeldichtheid met 34,3 duidelijk hoger dan in Leiden. Gouda had echter nog meer dan Leiden een regionale verzorgingsfunctie voor het omringende platteland.[4]

Verreweg de meeste winkels verkochten voedings- en/of genotmiddelen (946). Kruidenierswinkels vormden de grootste groep (248), gevolgd door de sigarenwinkels (140), groente- en fruithandels (125) en zuivelwinkels (123). Brood konden de Leidenaren kopen in 57 winkels en banket zelfs in 63 winkels. Met dit laatste aantal was de dichtheid aan banketbakkers in Leiden dui-

delijk hoger dan in de andere grote steden. Terwijl er in Leiden een banketbakkerszaak was voor elke 1.124 inwoners, was dit in Amsterdam 1.545 en in Rotterdam zelfs 1.829. Zelfs in Den Haag – in deze periode nog de rijkste stad van het land en bekend om zijn gebaketende dametjes – waren er verhoudingsgewijs minder gebakwinkels dan in Leiden (één winkel op 1.326 inwoners). Alleen in Gouda waren er duidelijk meer gebakwinkels (één winkel op 833 inwoners). Vlees en vis konden de Leidenaren kopen bij 88 slagerijen, 5 poeliers en 16 vishandelaren. Sigaren waren te koop in 119 winkels en wijn in 20 winkels.

De Leidenaren hadden ook voor aankopen van kleding en schoeisel een ruime keuze. 101 winkels verkochten manufacturen en nog eens 25 winkels confectiekleding. Schoeisel werd in 52 winkels verkocht. Relatief veel winkels kende Leiden op het gebied van woninginrichting (meubels en woningtextiel) (62) en huishoudelijke artikelen (64).

Als we deze cijfers vergelijken met de gegevens over de beroepen uit de volkstelling van 1947, valt op dat het aantal winkeliers snel is teruggelopen. Weliswaar zijn de gegevens niet helemaal vergelijkbaar maar het lijdt toch geen twijfel dat de teruggang aanmerkelijk is. Meer dan een vijfde van de winkels was verdwenen (22,2 procent). In totaal waren er nog 1.255 winkels, terwijl de bevolking van Leiden gegroeid was naar ruim 86.000 inwoners. Dit betekende dat er in 1947 een winkel was voor elke 68 Leidenaren, een duidelijk teken dat de schaalvergroting had ingezet. Deze trend zou zich gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw voortzetten.[5] In tabel 3 is getracht aan te geven in welke branches het aantal winkeliers af- en toenam in de periode 1930-1947. Een scherpe teruggang viel vooral te constateren in het aantal sigarenwinkels en – vreemd genoeg – het aantal winkels in elektrotechnische artikelen.

Al met al is duidelijk dat de sanering van het winkelbestand voorzichtig was ingezet. De echte klappen zou de Leidse middenstand echter nog krijgen in de decennia die volgden. Vooral in het kruideniersbedrijf en de zuivelhandel kreeg de schaalvergroting in de jaren zestig, zeventig en tachtig zijn beslag, terwijl veel zelfstandige winkeliers in de kledingbranche en de huishoudelijke artikelen plaats moesten maken voor de winkelketens die sinds enkele decennia elke Nederlandse binnenstad domineren (de 'verblokkerisering'). Het is nu echter tijd om de blik te richten op de vraag welke factoren achter de

Tabel 3. Aantallen winkels in 1930 en 1947.

Branche	1930	1947	Verandering
Warenhuizen	0	1	100%
Winkels in voedings- en genotmiddelen	946	757	– 20%
Brood	57	81	42%
Banket, chocolade	63	50	– 21%
Kruidenierswaren	248	193	– 22%
Zuivelproducten	123	103	– 16%
Groenten, fruit	125	114	– 9%
Slagerijen	88	96	9%
Sigaren	140	79	– 44%
Winkels in kleding e.d.	238	165	– 31%
Manufacturen	101	79	– 22%
Schoenen	53	23	– 57%
Winkels in huish. artikelen, woninginrichting e.d.	271	155	– 43%
Huishoudelijke artikelen	64	40	– 38%
Woninginrichting	62	46	– 26%
Drogisterijen, verfwinkels	43	32	– 26%
Winkels in elektrotechnische artikelen	31	12	– 61%
Winkels in culturele behoeften	121	114	– 6%
Boeken	36	47	31%
Goud, zilver, uurwerken	25	20	– 20%
Overige winkels	37	65	76%
Totaal	1613	1257	– 22%

Bron: Bedrijfstelling 31 december 1930, deel III, tabellen II en III; volks- en beroepstelling 31 mei 1947, tabel 10a.
Bij de brood- en banketwinkels zijn de broodbakkerijen en banketbakkerijen opgeteld en bij de winkeliers in uurwerken zijn de horlogemakers opgeteld.

geschetste ontwikkelingen een rol hebben gespeeld. Het gaat daarbij om de opkomst van het grootwinkelbedrijf en de zogenaamde 'overbezetting'.

De opkomst van het grootwinkelbedrijf

Bij het grootwinkelbedrijf kunnen drie winkeltypen worden onderscheiden: het coöperatiewezen dat vanaf eind negentiende eeuw een alternatief vormde voor het particuliere winkelbedrijf, de warenhuizen en het filiaalbedrijf.

In de bakkerij van Coöperatie 'Vooruit', ca. 1950. Uit: *Vijftig jaar historie van de coöperatie 'Vooruit' te Leiden* (Leiden [1951]).

DE COÖPERATIE 'VOORUIT'

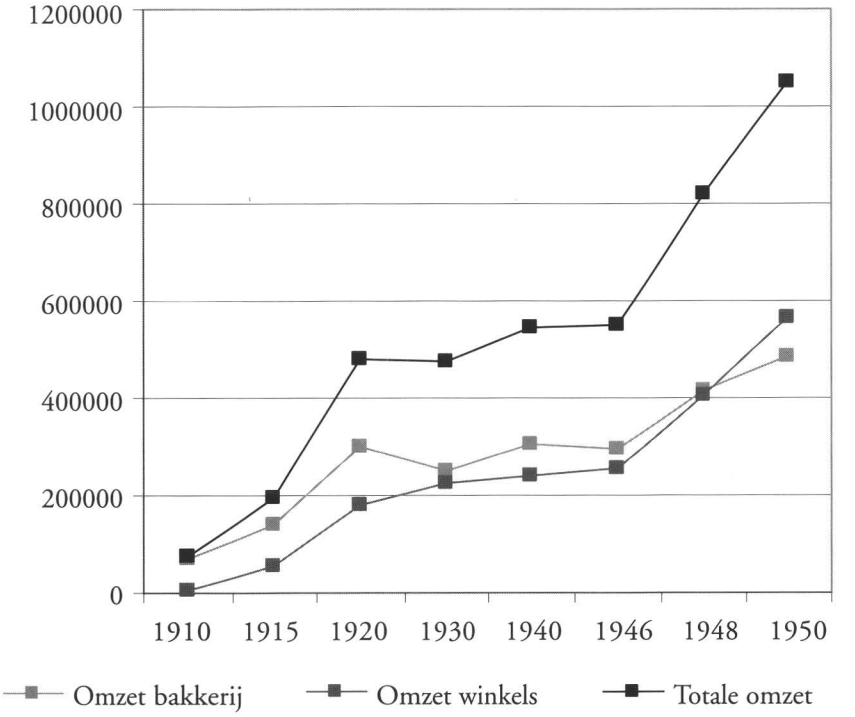
De verbruikscoöperatie is hier te lande nooit erg sterk geweest.[6] In Groot-Brittannië, België en Duitsland konden deze vaak socialistische organisaties een veel groter deel van de markt veroveren. Toch groeiden de verbruikscoöperaties ook in Nederland na 1865 uit tot een steen des aanstoots voor de middenstand. De coöperaties waren opgericht om de leden te beschermen tegen het ongebreidelde winstbejag van de particuliere detailhandel, om de kwaliteit van de producten te garanderen en om de leden jaarlijks een dividenduitkering te doen toekomen. Naast heel kleine coöperaties als 'Help u Zelven' te Zaandam en de winkelvereniging 'Kinderdijk' in Nieuw Lekkerland, ontstonden na enig vallen en opstaan veel grotere coöperaties, zoals de vooral op overheidsdienaren gerichte 'Eigen Hulp' (met als belangrijkste afdeling Den Haag, maar later ook in Leiden vertegenwoordigd) en de eerste socialistische coöperaties als 'De Toekomst' in Groningen en 'De Volharding'

in Den Haag. De socialisten zagen coöperaties als een middel in de klassenstrijd die het einddoel van de socialisering van de productiemiddelen moest helpen verwezenlijken. Namen als 'Vooruitgang' voor de Rotterdamse socialistische coöperatie en 'Tot steun in den strijd' (Enschede) zijn in dit verband veelzeggend. Tot aan de Eerste Wereldoorlog bleef de omzet van de coöperaties gering.

In Leiden bestond eind negentiende eeuw 'Ons Doel', maar veel succes had deze vroege, kleine coöperatie op christelijke grondslag niet. De oprichting van de socialistische coöperatie 'Vooruit' in 1901 op initiatief van de gelijknamige timmerliedenvereniging zorgde echter voor een belangrijke nieuwe speler in de detailhandel. Op 27 juli 1903 begon de coöperatie ondanks tegenwerking van de Leidse burgerij met het bakken van brood. De gevestigde middenstand zag de verbruikscoöperatie als een vorm van oneerlijke concurrentie. Vooral het feit dat coöperaties ook leverden aan niet-leden was een steen des aanstoots. De Leidse bakkers werkten de vestiging van de coöperatie actief tegen. Ondanks een moeizame start kon al in 1904 winst worden gemaakt. Het aantal leden van de coöperatie verdrievoudigde bijna naar 322. Al snel waren een nieuw pand en een nieuwe oven noodzakelijk om alle aangesloten arbeiders van brood te kunnen voorzien. Snel opende Vooruit ook een kruidenierswinkel en in 1916 kwam er nog een tweede zaak bij. In 1931 had Vooruit al vier kruidenierswinkels die bijna dezelfde omzet haalden als de bakkerij waarvan de verkoop wat stagneerde (zie grafiek 1). In 1930 verkochten bovendien ook Ons Doel en de rooms-katholieke Coöperatie 'Eendracht' kruidenierswaren.

Tijdens het Interbellum slaagden de kruidenierswinkels van de Vooruit er in om meer terrein te veroveren. Deels was dit te danken aan de verzuiling, die er voor zorgde dat veel socialisten er voor kozen om hun inkopen te doen bij de ideologisch verwante coöperatie. Waarschijnlijk legde de landelijke samenwerking op het gebied van inkoop, productie en marketing in de Handelskamer (met het hiervan afgeleide merk HaKa) de coöperatieve beweging ook geen windeieren. Volgens een schatting van het CBS hadden de coöperaties in 1937 een landelijk marktaandeel van acht procent op het terrein van de bakkerijproducten en vijf procent van de kruidenierswaren. De groei van de coöperatieve beweging kwam echter op dit relatief bescheiden niveau tot staan, terwijl de coöperaties in de sectoren kleding en huishoude-

Grafiek 1. Jaaromzetten coöperatie 'Vooruit' in guldens, 1910-1950.

Bron: *Vijftig jaar historie van de coöperatie 'Vooruit' te Leiden* (Leiden [1951]) 17.

lijke artikelen al helemaal geen poot aan de grond kregen. Ook in Leiden lukte dit niet. In bedrijfseconomisch opzicht deden de coöperatieve winkelbedrijven het weliswaar beter dan de zelfstandigen – de loonkosten bedroegen ongeveer acht procent van de omzet tegenover tien procent bij kleine zelfstandigen – maar na de Tweede Wereldoorlog zouden de coöperaties veel terrein verliezen aan het grootwinkelbedrijf. De verenigingsstructuur, de winstuitkeringen aan de leden en de vaak bureaucratische organisaties zorgden voor een gebrek aan slagkracht. Ondanks fusies met de Katwijkse en de Noordwijkse coöperaties en het opgaan in Co-op Nederland viel in 1975 het doek voor de eens zo trotse coöperatie.

Vestiging van Coöperatie 'Vooruit' in de Driftstraat (1963). Foto: Nico van der Horst; RAL, PV 101731.

VAN WARENHUIZEN EN WINKELKETENS

Hoewel ideologisch veel sterker verwant, was het particuliere grootwinkelbedrijf een grotere bedreiging voor de middenstand dan de verbruikscoöperatie. Hierbij zijn twee vormen te onderscheiden: de warenhuizen en het filiaalbedrijf. Voorlopers van warenhuizen ontstonden al in de tweede helft van de negentiende eeuw, maar rond 1900 wisten Vroom & Dreesmann, de Bijenkorf en de uit de Fransche Bazars voortgekomen *Galeries Modernes* een dominante positie te verkrijgen op de Nederlandse markt. Door de grotere schaal en een moderne bedrijfsvoering waren zij in staat een breder assortiment en een betere service te bieden, de groothandel uit te schakelen en de vaste lasten naar beneden te brengen. Dit ging gepaard met een verzakelijking

Het grootwinkelbedrijf dient zich aan:
Vroom & Dreesmann aan de Aalmarkt in
1908. RAL, PV 59.36.

van het winkelen. Klanten konden niet langer afdingen en ook niet meer op krediet kopen.

In Leiden openden Willem Vroom en Anton Dreesmann in 1903 aan de Aalmarkt een filiaal van hun magazijn 'De Zon', waar onder meer "manufacturen, gemaakte goederen, bedden, dekens, matrassen, tapijten" werden verkocht. 'De Zon' was één van de maar liefst zeventig handelaren in dit soort artikelen, die in 1904 in Leiden waren gevestigd. Na de opening volgden verscheidene uitbreidingen in assortiment en verkoopruimte. Nabijgelegen panden aan de Aalmarkt, de Breestraat en de Maarsmansteeg werden bij de winkel gevoegd, zodat die in 1930 één groot labyrint was geworden. Klanten konden hier terecht voor onder andere confectiekleding, manufacturen, serviesgoed, speelgoed, boeken, meubelen en linnengoed. Hoewel nog niet als zodanig opgenomen in de bedrijfstelling, was de Leidse vestiging van V&D tot een volwaardig warenhuis met een breed assortiment geworden. In 1934 volgde de bouw van een nieuw warenhuis en in 1936 kwam een "prachtig winkelpaleis" gereed met veel meer verkoopoppervlakte dan de oude zaak. Het pand kreeg ook veel meer etalages, waarmee de klanten als het ware naar de zaak werden getrokken. In de nieuwe zaak was ook het motto van het bedrijf aangebracht: "Wie goede waar verkoopt, die dient den gragen klant, maar steunt de voortbrengst ook en helpt zoo 't gansche land."[7]

De Leidse middenstand zal het met deze spreuk niet eens zijn geweest. Integendeel, de plaatselijke winkeliers lieten geen gelegenheid onbenut om het winkelende publiek er op te wijzen dat men toch vooral bij de kleine zelfstandige moest kopen. Beter bij vijfhonderd winkeliers dan bij één grootwinkelbedrijf, zo luidde de redenering die breed werd uitgemeten in het door de middenstand uitgegeven advertentieblad. Voor de middenstand was het grootschalige warenhuis echter niet in alle opzichten bedreigend. Uiteraard vonden nogal wat consumenten hun weg naar deze moderne consumptiekathedraal, maar de totale omzet van V&D bleef relatief beperkt. Middenstanders in de directe omgeving van de V&D profiteerden zelfs van de toestroom van een omvangrijk winkelend publiek.

Een groter effect op de positie van veel kleine middenstanders had de opkomst van het filiaalbedrijf, vooral in de kleding- en de levensmiddelensector. Door de opkomst van de confectiekleding kon de meerderheid van de bevolking zich weliswaar voor het eerst modieuze kleding veroorloven, maar

Het nieuwe kooppaleis van Vroom & Dreesmann, kort voor de opening in 1936. RAL, PV 30111.3b.

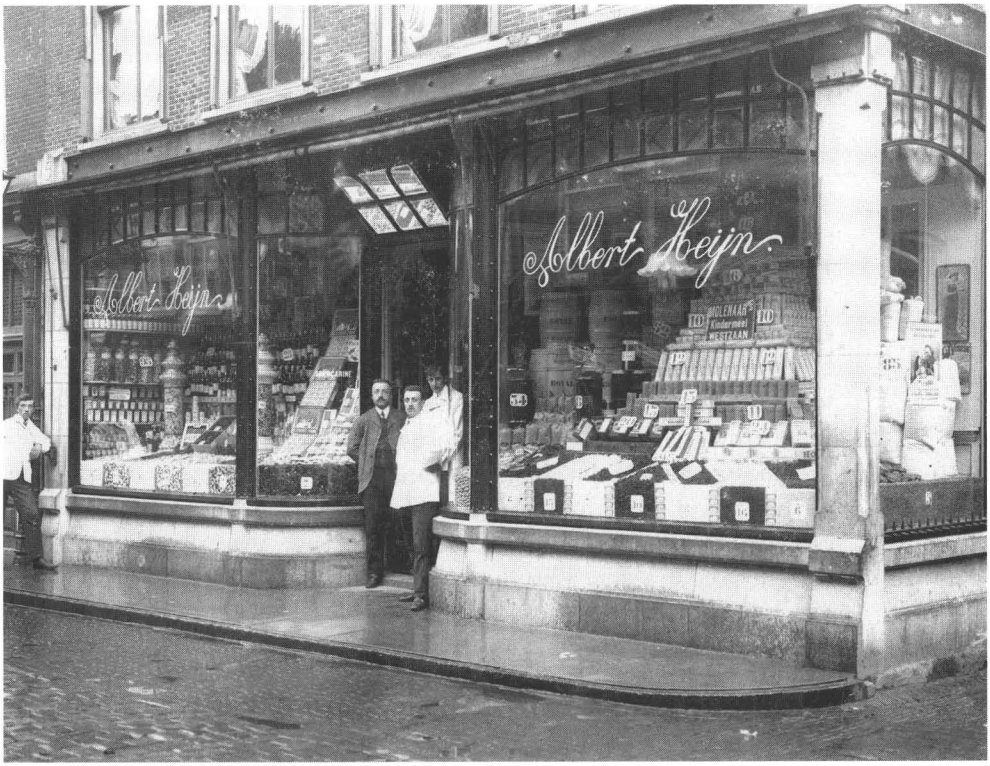

veel kleermakers zouden hun broodwinning verliezen. Ook veel zelfstandige manufacturenwinkels kregen het moeilijk in de strijd tegen ketens als C&A, Peek & Cloppenburg en Kreymborg. Deze ketens konden schaalvoordelen behalen door een grootschaliger inkoop en reclame. Terwijl er in 1930 98 manufacturenzaken, 22 confectiezaken en 20 zaken in herenmodeartikelen waren, waren deze aantallen in 1947 teruggelopen tot respectievelijk 53, 11 en 15. Natuurlijk speelde hierbij ook de schaarste in deze artikelen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog een rol.

Ook middenstanders in de voedingssector kregen steeds nadrukkelijker de concurrentie van winkelketens te voelen. Reeds vóór 1900 bestonden in Nederland al enkele ondernemingen met meer dan tien filialen. Een bekend voorbeeld is de Brabantse firma A. Bluijssen die onder de naam 'Het Wapen van Asten' meer dan 130 zaken had. Hoewel deze onderneming in 1907 failliet ging, groeide het filiaalbedrijf gestaag verder. In 1914 waren Albert Heijn met 47 filialen, De Gruyter met 44, Zijlstra met 33 en Simon de Wit met 29 filialen samen met Van Amerongen de grootste kruideniersbedrijven. In Leiden vestigde zich in 1907 de eerste Albert Heijn en niet veel later de eerste De Gruyter. De groei zette versneld door tijdens het Interbellum: in 1930 had Albert Heijn 110 filialen en De Gruyter 175, in 1940 was de verhouding 216 versus 270. In Leiden hadden beide winkelketens in 1930 twee vestigingen. Bovendien waren er ook nog twee 'Unie'-winkels en één filiaal van Simon de Wit. In 1940 hadden Albert Heijn, De Gruyter en De Unie ieder inmiddels drie filialen, Simon de Wit twee. Deze groei tegen de klippen op laat zich verklaren door de grote concurrentievoordelen van de winkelketens. Door de grotere schaal konden ze kortingen bedingen bij fabrikanten, de groothandel overslaan en zelf goederen produceren. Ook bij reclame-uitingen werden schaalvoordelen behaald, terwijl noodzakelijke investeringen geen probleem opleverden. Voor de kleine middenstanders werd het echter steeds moeilijker het hoofd boven water te houden.

Als we alleen letten op het aantal vestigingen was het grootwinkelbedrijf in de levensmiddelensector nog niet zeer bedreigend, maar zij snoepten in moeilijke tijden een steeds groter deel van de omzet af. De filialen van Albert Heijn, De Gruyter en andere winkelketens hadden namelijk een veel grotere omzet dan de meeste zelfstandige kruidenierszaken. Een van de reacties van de kleine zelfstandigen was het aaneensluiten tot het zogenaamde vrijwillig

De eerste vestiging van Albert Heijn in Leiden, Haarlemmerstraat 188, in 1907. RAL, PV 30651.9.

Oproep in *De Juiste Weg*, advertentieblad van de Leidse middenstandsorganisaties, 16 juni 1933. RAL, LB 80414.

filiaalbedrijf of het gezamenlijk inkopen. Zo had de 'VeFiVo' – een vrijwillig filiaalbedrijf – vier Leidse vestigingen in 1940.

Overbezetting en crisis

De positie van de middenstand kwam verder onder druk te staan door de komst van veel zogenaamde dwergbedrijfjes. Uit een landelijk onderzoek in 1928 bleek dat van de geschatte 29.283 kruideniers er 16.247 niet stonden ingeschreven in de Handelsregisters.[8] Het ging daarbij meestal om heel kleine bedrijfjes die door arbeidersvrouwen, ouden van dagen of werklozen werden gedreven als bijverdienste, oudedagsvoorziening of als inkomstenbron naast de steun. Het overgrote deel van deze bedrijfjes was nauwelijks levensvatbaar door te lage omzetten, een te gering kapitaal en een slechte bedrijfsvoering. Veel bedrijfjes legden dan ook na korte tijd het loodje, maar niet dan nadat zij door vaak slecht gecalculeerde prijzen grote schade hadden berokkend aan de meer gevestigde kruidenierszaken. Niet alleen de kruideniersbranche had last van deze overbezetting, hetzelfde gold voor de tabakshandel en de groente- en fruithandel. In 1930 waren er in Leiden maar liefst 140 sigarenwinkels en nog eens 125 groentehandelaren. Bovendien trachtten tijdens de crisis van de jaren dertig veel werklozen de karige steun aan te vullen door het venten van waren langs de openbare weg (zie onder).

Het lijdt geen twijfel dat de Leidse middenstand zeer leed onder de gevolgen van de crisis van de jaren dertig, die Nederland onevenredig hard raakte. Door de grote werkloosheid had een groot deel van de clientèle veel minder te besteden. Bovendien kregen de winkeliers door de aanpassingspolitiek van de Nederlandse regering te kampen met dalende verkoopprijzen. Dit was niet zo erg geweest als ook vaste lasten, zoals huren, evenredig waren gedaald. Dit was echter niet het geval.[9] De nood voor de kleine zelfstandigen nam zulke grote vormen aan dat de middenstandsbeweging begon aan te dringen op overheidsingrijpen. Uiteindelijk mondde deze agitatie uit in de Vestigingswet Kleinbedrijf van 1937, waarmee het openen van een winkel afhankelijk werd gemaakt van handels- en warenkennis en een minimum aan kapitaal.

Een onderzoek van een groep Leidse studenten naar de steunverlening van de Leidse afdeling van het Nationaal Crisis Comité aan Zelfstandigen biedt een inkijkje in de problemen die de Leidse middenstand ondervond in de

In 1930 telde Leiden 125 groentewinkels. Bewoners voor de groentewinkel van Piet Schreuder, Zuidsingel 37, midden 20ste eeuw. Collectie Dirk van Eck-Stichting.

crisisjaren.[10] In de periode 1932-1935 werden maar liefst 137 winkeliers in de levens- en genotsmiddelenbranche ondersteund met gunstige kredieten, 101 winkeliers in andere branches en 35 venters. Dit betekende dat veertien procent van alle winkeliers in de levensmiddelen- en genotsmiddelenbranche ondersteund werd met leningen van het Crisis Comité. Het ging hierbij nog om de relatief gezonde bedrijven, omdat winkels met een te lage omzet niet voor leningen in aanmerking kwamen. Branches met onevenredig veel winkeliers in problemen waren de zuivelhandel (25), de sigarenhandel (16) en vooral de aardappelhandel (41). Niet voor niets zijn dit alledrie branches die sterk leden onder de overbezetting. Hetzelfde probleem deed zich voor bij de bloemenhandel (19 ondersteunde handelaren), terwijl de handel in rijwielen (5 ondersteunde winkeliers), en manufacturen (16 ondersteunde winkeliers) waarschijnlijk onevenredig werd getroffen door het brede verlies aan koopkracht.

Groenteboer Schreuder met zijn kar aan de Zuidsingel, midden 20ste eeuw. Collectie Dirk van Eck-Stichting.

De problemen in de middenstand waren zo groot dat in samenwerking met de Kamer van Koophandel voor Rijnland in 1935 het Rijnlandsch Borgstellingsfonds voor den Middenstand werd opgericht, dat zich niet alleen richtte op kredietverschaffing tegen gunstige voorwaarden, maar ook op sanering van middenstandsbedrijven met weinig toekomst. Het Rijnlandsch Borgstellingsfonds bouwde voort op eerdere initiatieven van de Leidse middenstandsbeweging en vormde het model voor een landelijk net van borgstellingsfondsen.[11]

Het ventprobleem

Zoals hierboven al vermeld, konden 35 venters aanspraak maken op gunstige kredietfaciliteiten van de Leidse afdeling van het Nationaal Crisis Comité. Dit was een teken dat het venten in de jaren dertig hand over hand toenam. Openden sommige werklozen een winkeltje om een boterham te verdienen,

De familie Van de Wijngaard voor hun kruidenierswinkel, Oranjegracht 77, ca. 1950.
Collectie Dirk van Eck-Stichting.

anderen kozen er voor om waren langs de weg te verkopen. Deze tendens werd versterkt doordat aanvragers van steun bij het Maatschappelijk Hulpbetoon soms nul op het rekest kregen, maar wel de mogelijkheid kregen een handeltje te beginnen met het zogenaamde 'handelsgeld'. Dat was een renteloze lening waarmee zij waren konden inkopen om deze later langs de openbare weg te verkopen.

Het aantal straatventers nam sterk toe, waardoor niet alleen het bestaan voor de eerder aanwezige straatventers in gevaar kwam, maar ook de middenstand concurrentie werd aangedaan. Op 24 augustus 1932 zond het bestuur van de Algemeene Ventersbond van Leiden een adres aan de Leidse gemeenteraad waarin werd verzocht om te komen tot ordening van het straatventen door invoering van een vergunningenstelsel, deze vergunningen alleen aan Leidenaren toe te kennen en na de invoering van het nieuwe stelsel de eerste drie jaar geen nieuwe vergunningen te verstrekken. Op deze manier hoopte de Ventersbond dat het ventersbedrijf weer gezond zou kunnen worden.[12]

Het College van B en W wilde uit het oogpunt van openbare orde wel overgaan tot invoering van een vergunningenstelsel, voornamelijk vanwege de wering van bedelarij en de overlast die venters voor weggebruikers en omwonenden veroorzaakten. Het keerde zich echter tegen de gedachte dat de vrije concurrentie in het ventbedrijf aan banden moest worden gelegd. Volgens het college "zouden de mogelijkheden voor tal van personen, om iets in dezen moeilijken tijd te verdienen, weer worden beperkt".[13] Ook moesten niet-Leidse ingezetenen in de gelegenheid blijven om waren te venten in Leiden. Het college achtte lokale protectie uit den boze en had samen met de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland al pogingen aangewend om beschermingsmaatregelen door omringende gemeenten – in het bijzonder het weren van Leidse ijsverkopers in Katwijk werd genoemd – ongedaan te maken.[14]

Rapporten van de Commissie van Advies inzake het Venten bieden zicht op de ontwikkeling van het venten in de jaren dertig. In 1936 – het eerste jaar dat een vergunningenstelsel was ingevoerd – werden er maar liefst 1.241 vergunningen verstrekt, waarvan 521 aan Leidenaren en 720 aan niet-Leidenaren. In de jaren daarop liep het aantal vergunningen sterk terug (van 939 in 1937, 757 in 1938 tot 510 in 1939), maar het was duidelijk dat het aantal venters nog steeds veel te groot was. In een preadvies van 9 december 1938 gaf het College van B en W te kennen dat het stelsel van onbeperkt verlenen van ventvergunningen aan mensen die niet tot bedelen willen overgaan, niet langer kon worden gehandhaafd:[15]

> De huidige economische omstandigheden toch zijn oorzaak, dat een veel grooter aantal personen tracht zich met den straathandel eenig inkomen te verwerven, dan in normale tijden het geval is. [...] Het groote aantal venters heeft tot gevolg, dat de kansen, om met venten in het levensonderhoud te kunnen voorzien, steeds geringer worden en dat hoe langer hoe meer venters zich genoodzaakt zien om [voor] steun of handelsgeld bij den Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon aan te kloppen.

Het college stelde voor, in navolging van de Commissie van Advies inzake het Venten, om het ventbedrijf voorlopig af te sluiten, dat wil zeggen om geen vergunningen aan nieuwe venters te verlenen. Het college verwachtte dat door overlijden en bedrijfsbeëindiging het aantal venters geleidelijk zou krimpen, zodat het ventbedrijf weer gezond zou kunnen worden. Ook wilde het college voortaan geen nieuwe vergunningen verstrekken aan venters die

Sigarenmagazijn De Plantage,
Janvossensteeg 19, met de familie
Van Leeuwen, 1923/1924.
RAL, PV 101914.

jonger waren dan 21 jaar. Jeugdige personen "verliezen den lust tot het aanleeren van een beroep, zoodat zij ook later voor den productieven arbeid verloren zijn".[16]

De gemeenteraad stemde zonder hoofdelijke stemming in met het voorstel van Burgemeester en Wethouders. De socialistische wethouder van Sociale Zaken, Van Stralen, merkte op dat het Maatschappelijk Hulpbetoon niet minder van *f* 39.474 aan steun had verleend aan venters en hun gezinnen en daarnaast nog eens *f* 4.000 aan handelsgeld had toegekend. Er waren eenvoudig te veel venters. In 1936 was op elke 65 inwoners één venter werkzaam. Het was kortom een goede zaak dat aan deze wildgroei zo snel mogelijk een einde kwam.[17]

In 1941 kon de Commissie van Advies inzake het Venten constateren dat het aantal venters belangrijk was gedaald. In 1940 waren slechts 374 vergunningen afgegeven, waarvan 196 aan niet-Leidenaren en 178 aan Leidse ingezetenen. In hetzelfde rapport stelde de Commissie voor om maxima vast te stellen voor de belangrijkste productgroepen (zie tabel 2).[18] Tijdens en na de oorlog nam het aantal venters snel af. De werkloosheid was geen groot probleem meer en de Duitse bezetter was er op gebrand om zoveel mogelijk arbeidskrachten vrij te maken voor de *Arbeitseinsatz* in Duitse fabrieken.

Conclusie

Tijdens het Interbellum maakte het Leidse winkelbedrijf net als elders moeilijke tijden door. Konden veel middenstanders aan het begin van de periode nog een goede boterham verdienen, tijdens de jaren dertig hadden de meeste winkeliers het bijzonder zwaar. Behalve door de moeilijke algemene economische omstandigheden – veel koopkracht lekte weg door de werkloosheid en vaste lasten bleven hoog! – werden de problemen veroorzaakt door de sterke toeloop van armen, werklozen en ouden van dagen die het hoofd boven water trachtten te houden door het openen van een winkeltje of het drijven van een handeltje langs de weg. De toch al dunne spoeling werd hierdoor nog dunner.

Ook de opkomst van het grootwinkelbedrijf in de vorm van de verbruikscoöperatie, het warenhuis en het filiaalbedrijf vormde een bedreiging voor de zelfstandige middenstand. Hoewel de verbruikscoöperatie en het warenhuis

symbool stonden voor deze ontwikkeling en het in de propaganda van de georganiseerde middenstand het meest moesten ontgelden, was de opkomst van het filiaalbedrijf op den duur een grotere bedreiging. Niet voor niets kozen sommige winkeliers voor aansluiting bij een vrijwillig filiaalbedrijf dat hun een aantal schaalvoordelen bood zonder dat zij al te zeer moesten inboeten aan zelfstandigheid.

Tijdens de jaren dertig begon een eerste sanering van de Leidse middenstand. Deze werd weliswaar wat afgeremd tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar zou tijdens de naoorlogse periode in alle kracht doorzetten.

Noten

1 Dit artikel is een bewerking van Thimo de Nijs, 'De Leidse middenstand in de 20e eeuw' in: Cor Smit (red.), *Van middenstander tot ondernemer. Honderd jaar midden- en kleinbedrijf in Leiden* (Leiden 2005) 21-49.
Wijk VI omvat de Pelikaanstraat, de even nummers van de Oude Rijn, de Haarlemmerstraat, de Van der Werfstraat, de Janvossensteeg, de Lange Mare, de Hooglandse Kerksteeg, de Prinsessekade, en de Apothekersdijk en omgeving. Wijk IV de Botermarkt, de Vismarkt, de Aalmarkt, de Koornbrugsteeg, de 'Maarsmansteeg, de Breestraat, de Langebrug en de Diefsteeg en omgeving. Wijk VII de Hoogstraat, de nummers 1-99 van de Nieuwe Rijn, de oneven nummers van de Oude Rijn, de Nieuwstraat, de Hooigracht, de Groenesteeg (1-55, 2-68) en de Uiterstegracht en omgeving.

3 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bedrijfstelling 31 december 1930* (Den Haag 1936-1937).

4 H.F. Wessels, *Gouda, proeve ener stadsmonographie* (Utrecht 1939).

5 De Nijs, 'De Leidse middenstand' in: Smit (red.), *Van middenstander tot ondernemer*, 21-49.

6 Deze paragraaf is gebaseerd op Henk Budel, 'Coöperatie 'Vooruit' (1901-1975)' in: Eric-Jan Weterings (red.), *Leids Fabrikaat 2. Geschiedenis van Leidse bedrijven* (Leiden 1999) 111-128. Voor de nationale geschiedenis van het coöperatiewezen zie Ton Oosterhuis, *Niet voor het gewin, maar voor het gezin. De geschiedenis van de verbruikscoöperatie in Nederland vanaf 1865* (Den Haag 2000).

7 Geciteerd in: Marjan Groot, 'V&D Leiden. "Een oud kleed past geen nieuwen mensch, elk jaargetij heeft zijn eigen wensch"', *Leids Jaarboekje* 85 (1993) 129-153, aldaar 141.

8 Subcommissie uit de Commissie voor de Economische Politiek, *Onderzoek naar de prijsvorming in het kruideniersbedrijf* (Den Haag 1929) 199.

9 J.L. van Zanden en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1989) 147-148.

10 'Verslag van een verkennend onderzoek naar economische crisisverschijnselen in de

Leidse middenstand 1932-1936. Eindverslag van een doctoraal-werkcollege over de ondersteuning door het Leidse crisiscomité' (Leiden z.j.; aanwezig in bibliotheek Regionaal Archief Leiden - RAL).

11 Wim van der Greft en Cor Smit, 'Van Leids Belang tot bv.leiden.nl. Honderd jaar middenstandsorganisaties in Leiden' in: Smit (red.), *Van middenstander tot ondernemer*, 65-106, aldaar 85.

12 *Verslag van de handelingen van den Gemeenteraad van Leiden* 1935, ingekomen stuk 44.

13 Ibidem, p. 37 (ingekomen stuk 44).

14 Ibidem.

15 Ibidem, p. 163 (ingekomen stuk 220).

16 Ibidem.

17 Ibidem, p. 253.

18 RAL, Markt- en Havendienst (bhr.nr. 99), inv.nr. 158, rapport van 8 mei 1941.

Ter herinnering aan twee joodse gezinnen uit de Tiboel Siegenbeekstraat in Leiden (1943)

RENÉ TASELAAR

Van 1939 tot medio 1956 woonde ik op nummer 9 in de Tiboel Siegenbeekstraat te Leiden. Naar aanleiding van een bezoek in 2003 aan de tentoonstelling 'Vervolging en bescherming, joden uit Leiden en omgeving 1933-1945' in De Lakenhal ontstond bij mij het idee de twee omgekomen joodse gezinnen Bloemkoper en Van Tijn een eigen plaats in de geschiedenis te geven. Beide gezinnen hebben ook in de Tiboel Siegenbeekstraat gewoond.

De Tiboel Siegenbeekstraat

Deze straat, genoemd naar een Leidse burgemeester, ligt in de voormalige Roodenburgerpolder tussen de Van den Brandelerkade en de Roodenburgerstraat. In de dertiger jaren werden in de Tiboel Siegenbeekstraat geschakelde eengezinswoningen gebouwd. De vraagprijzen voor die huizen met tuinen bleken in de crisistijd aan de hoge kant, zodat de woningen niet door particulieren maar door beleggers (zoals de verzekeringsmaatschappij OLVEH) werden gekocht. Meerjarige huurcontracten werden gesloten voor *f* 40 per maand.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog woonden in de straat veel gezinnen met kinderen. Daaronder waren twee joodse gezinnen. De kostwinners werkten onder meer als kaderpersoneel bij Leidse bedrijven en de gemeente, als aannemer, arts, dierenarts, godsdienstonderwijzer, kleermaker, vertegenwoordiger en zuiveraar (ongediertebestrijder). Variatie bestond ook in politieke zin. Er waren een paar Duitsgezinde adressen. Hoewel er een goede sfeer in de straat was, veroorzaakte dat enige onrust bij de andere bewoners en (later) onderduikers.

Privé-foto's van René Taselaar in de Tiboel Siegenbeekstraat omstreeks 1940. Het gezin Van Tijn woonde op nummer 7.

De eerste jaren van de oorlog verliepen zonder noemenswaardige gebeurtenissen. De kinderen speelden in die tijd direct ten oosten van de straat veel op het onbebouwde land, met koeien en sloten. Tegenwoordig zijn daar de De Rieustraat en de verlengde De Meij van Streefkerkstraat. Uit die tijd dateert een foto van de verjaardag van straatgenoot Lyda Verstegen op 28 mei 1941.

In 1941 verfijnden de Duitsers de registratie van de joden en werd hun bewegingsvrijheid beperkt. Zo werd namens de rijkscommissaris in augustus 1941 opdracht gegeven het aantal leerlingen van joodsen bloede vast te stellen. De gemeente Leiden en de hoofden van scholen hebben in veertien dagen aan die opdracht voldaan. Eli en Jacob Bloemkoper en Esther van Tijn bleken toen op de Kernstraatschool te zitten. Kort daarna werden de joodse kinderen van de verschillende scholen verwijderd en enige tijd in een speciale

Op deze verjaarsfoto van Lyda Verstegen d.d. 28 mei 1941 staan de straatgenoten Annie en Hennie Steeds van nummer 18, Han Bouman (nummer 13), René Taselaar (nummer 9), Esther van Tijn (nummer 7), Jacob Bloemkoper (nummer 20), Elly van 't Hooft (nummer 28), Hansje Kips (nummer 27), Lyda Verstegen (nummer 15) en Eli en Roosje Bloemkoper (nummer 20).

lagere school op het Pieterskerkhof ondergebracht. De opgelegde beperkingen werden door de kinderen als onaangenaam ervaren. Begin 1942 tekende Eli enkele kinderen in een speeltuin, met erboven: "Voor Jooden verboode".

Het gezin Bloemkoper

Op Tiboel Siegenbeekstraat 20 woonde Victor Ephraim Bloemkoper, geboren te 's-Gravenhage op 18 augustus 1909. Hij was godsdienstonderwijzer met akte B (hoogste rang) en *chazzan* (voorzanger in de synagoge). Volgens aantekeningen van de Joodse Raad was hij een ijverig en goed onderwijzer van kinderen. Het gezin van Victor bestond uit zijn vrouw Jetje den Hartog, geboren in Rotterdam op 7 mei 1910, en zijn vier te Leiden geboren kinderen Jacob (22 april 1934), Elias (26 maart 1935), Roza Marianne (6 oktober 1936) en Abraham (4 september 1938).

Het gezin Bloemkoper. Boven: Victor en Jetje. Onder, v.l.n.r.: Elias, Jacob, Abraham en Roza.

Het gezin was door de Joodse Raad *gesperrt*. Dat stond voor *auf weiteres gesperrt*, voorlopig vrijgesteld van deportatie. In het voorjaar van 1943 wilden ze niet onderduiken uit angst dat dan de familie opgesplitst zou moeten worden. Tegen hun naaste buren hadden ze gezegd dat ze nu eenmaal altijd het vervolgde volk waren geweest. Ze wisten dat ze het risico liepen naar Polen getransporteerd te worden, maar ze dachten dat ze daar – in gezinsverband – alleen hard zouden moeten werken.

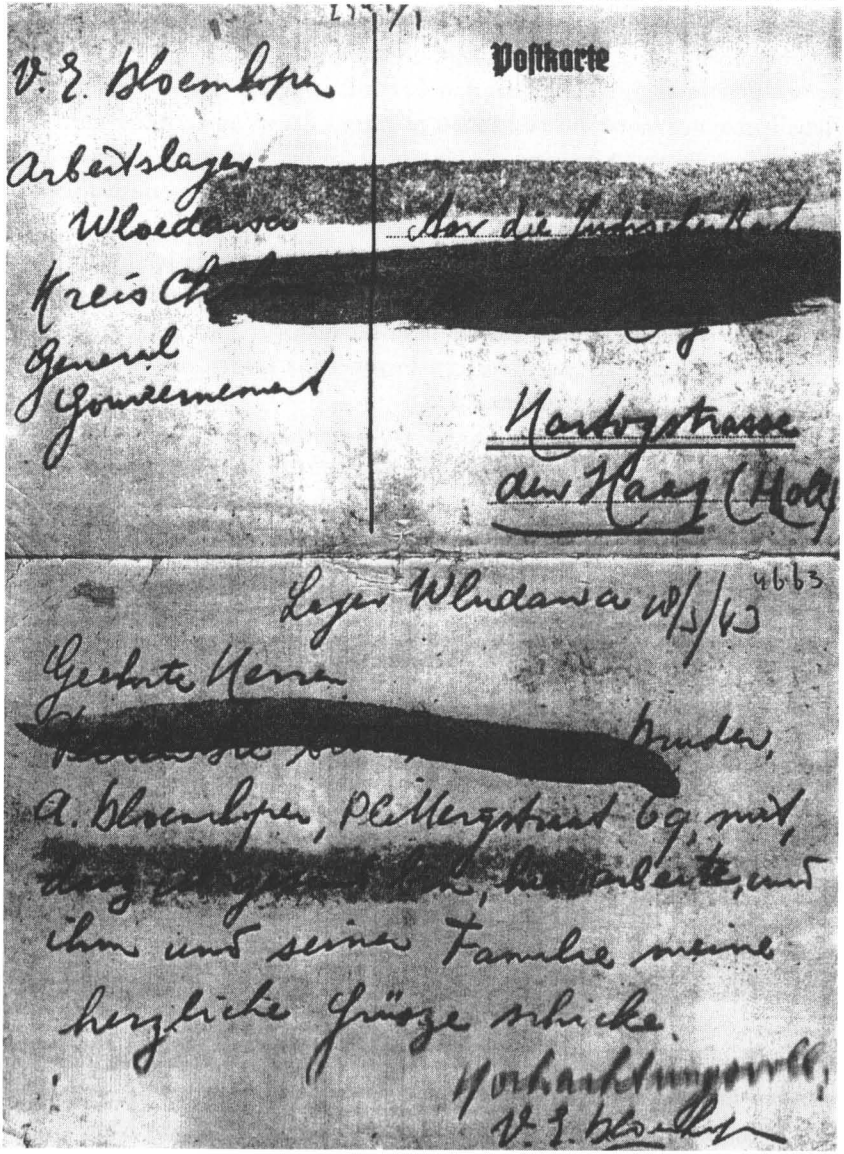
In de nacht van 5 op 6 maart 1943 vond de eerste razzia in Leiden door de *Sicherheitspolizei* (kortweg: Sipo) plaats. Ook het gezin Bloemkoper werd opgehaald. Bij de arrestatie verloor Jetje Bloemkoper haar persoonsbewijs. Dat werd pas een dag later door een inwoner uit Leiderdorp in de Tiboel Siegenbeekstraat teruggevonden.

De vioolleraar Jacob Blitz, geboren in Amsterdam op 13 april 1883, zijn vrouw Hanna Hangjas, geboren in Leiden op 23 oktober 1894, en zijn schoonmoeder Betje Hangjas-Piller geboren in 's-Gravenhage op 11 februari 1857, die bij de Bloemkopers hadden moeten intrekken, werden eveneens meegenomen. Ze werden naar het politiebureau aan de Zonneveldstraat gebracht, waar ook de andere opgepakten kwamen. De stemming was zeer gedrukt. Iedereen had bagage bij zich.

Deze razzia was een onderdeel van een 'Evacuatie Den Haag, Leiden en Delft'. Daarbij zijn joden uit ziekenhuizen, rusthuizen, het Israëlitisch Weeshuis aan de Pletterijstraat in Den Haag en enkele zieken en functionarissen van de Joodse Raad uit Delft en Leiden opgehaald. Onder begeleiding van twee agenten zijn de opgepakte Leidse joden om één uur 's nachts in een soort vrachtwagen met banken naar Den Haag gebracht. De bagage stond voor hen of lag op de knieën. Van de eerdergenoemde families uit de Tiboel Siegenbeekstraat bleven de spullen echter in Leiden liggen. Vanuit het station Hollandsch Spoor in Den Haag zijn de joden per trein naar Westerbork vervoerd.

Vooraf hadden de Bloemkopers straatgenoten gevraagd bepaalde familiestukken in bewaring te nemen. Buurman dr. G.C.A. Junge, conservator bij het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie aan de Raamsteeg, is de avond van het vertrek via de – volgens afspraak – niet afgesloten balkondeuren op de eerste etage het huis binnengegaan en heeft nog van alles opgehaald.

Voor- en achterzijde van een zeldzame kaart aan de Joodse Raad, 18 maart 1943.
Collectie Joods Historisch Museum.

Terwijl hij boven was, stopte een auto voor de deur en kwamen enige personen het huis binnen. De buurman is toen zo snel mogelijk teruggegaan. Na de oorlog zijn bewaarde voorwerpen en poststukken overhandigd aan de naar Brooklyn in de Verenigde Staten geëmigreerde zuster van Victor Bloemkoper, Susanna Glickman-Bloemkoper. Zij heeft later een aantal documenten geschonken aan het Joods Historisch Museum in Amsterdam.

Op 6 maart rapporteerde een Leidse inspecteur van politie dat op last van de Sipo in Den Haag (*Hauptst.* Fischer) op vrijdag 5 maart 1943 in Leiden een 25-tal joden was aangehouden en overgegeven aan de Sipo. Tevens zijn toen acht joden door de Sipo uit het Elisabeth Ziekenhuis gehaald. Dezelfde dag informeerde de voorzitter van de Joodse Raad in Leiden, wat er gedaan moest worden met de goederen van de families Bloemkoper en Blitz, die nog op het politiebureau stonden. Deze spullen, een pak dekens, een rugzak en een koffer, werden door de politie aan de Joodse Raad afgegeven ter verzending naar Westerbork.

In Kamp Westerbork werd men ingeschreven. Iedereen werd geregistreerd en kreeg een barak toegewezen. Kostbaarheden en geld werden ingenomen. Het gezin Bloemkoper werd – voor slechts enkele dagen – ondergebracht in strafbarak 67. Dat was een aparte barak, omgeven door prikkeldraad. Gebeurde dat door het verlies van het persoonsbewijs, het achterblijven van de bagage in Leiden of was er een andere reden? Direct na aankomst zond Victor een adreswijziging naar zijn buurman Junge. De kaart moet in Leiden aangekomen zijn toen het gezin al op de transportlijst voor Sobibor was gezet.

Vanaf 2 maart 1943 reden de treinen uit het Kamp Westerbork niet naar Auschwitz, maar naar Sobibor. Dat stond niet op de treinlijst vermeld. Bij elk transport werd een naamlijst meegegeven. Zo werd de indruk gewekt dat men niet naamloos vertrok. De lijst moest bij aankomst in Sobibor afgegeven worden aan de commandant. Die deed er niets mee, omdat persoonsregistratie geen zin meer had.

Het *Sonderkommando Sobibor der Waffen-SS* bestond vanaf 1942 en lag aan de rivier de Boeg, vlakbij het huidige drielandenpunt Polen/Oekraïne/Wit-Rusland. Toen behoorde het tot het *General Gouvernement*, het niet bij het Duitse Rijk ingelijfde deel van Polen. Het was een dag verder reizen dan Auschwitz.

Het vernietigingskamp Sobibor gaf bij aankomst van de gedeporteerden de indruk van een kleine nederzetting met goed onderhouden grindpaden, struiken, bomen, bloemperken en verderop nette huisjes en barakken van de Duitsers. Op de straatkruisingen stonden houten wegwijzers met opschriften in het Duits: "Naar de badkamer", "Naar het casino" enzovoort. De huisjes droegen namen zoals "Het zwaluwnest" en "De vrolijke vlo".

Zodra men uit de trein gekomen was ging men, zonder bagage, door een poort naar 'het plein onder de dakjes'. Hier vond de scheiding plaats van de mannen en vrouwen met de kinderen. Na van alles beroofd te zijn, kwamen ze langs een smalle dreef in de gaskamers terecht. Daar werden ze omgebracht. Alle sporen werden daarna door verbranding uitgewist.

Reeds op woensdag 10 maart 1943 zijn de families Bloemkoper en Blitz in een transport van 1.105 personen vanuit Kamp Westerbork naar Sobibor gezonden. Op de treinlijst van het Statistisch Bureau in Westerbork stonden verkeerde achternamen: Bloemenkoper en Blumenkoper. Direct na aankomst van de personentrein op 13 maart zouden de inzittenden vreselijk mishandeld zijn. Ze zijn, op enige tientallen na, op weg naar of in de gaskamers omgekomen.

Victor Bloemkoper werd in eerste instantie als enige van de gezinnen Bloemkoper en Blitz gespaard. Op 18 maart 1943 heeft hij nog twee kaarten aan zijn (schoon)ouders en de Joodse Raad in Den Haag kunnen schrijven:

Lager Wlodawa 18-3-43. Meine Lieben. Seit mehrere Tage arbeite ich hier im Lager. Den ganzen Tag drauszen; ich esse aber genügend und bin Gott sei Dank gesund, und das is doch ja die Haubtsache. Meine Lieben,
schreiben Sie mir bitte bald! Viele herzl. Grüsse und Küsse von ihrem Sohn und Schwiegersohn.
Victor Bloemkoper.

Lager Wlodawa 18/3/43. Geehrte Herren. Teilen Sie bitte meinem Bruder, A. Bloemkoper, Pletterijstraat 69, mit, dasz ich gesund bin, hier arbeite, und ihm und seine Familie meine herzliche Grüsze schicke. Hochachtungsvoll,
V.E. Bloemkoper.

Omdat de Duitsers geen bekendheid aan het vernietigingskamp Sobibor wilden geven, moest de naam van het nabijgelegen Wlodawa gebruikt worden. Men was verplicht in het Duits te schrijven, zodat de autoriteiten de tekst konden controleren.

Op 30 april 1943 is Victor Bloemkoper doodgeschoten, samen met 69 andere Nederlanders. Zijn op de laatste kaart genoemde broer Abraham kwam op 11 juni 1943 in Sobibor om. Het huis van Victor in de Tiboel Siegenbeekstraat 20 is volgens een lijst van de Leidse politie door de autoriteiten op 12 mei 1943 'geruimd'. Vervolgens trok er een NSB-gezin in.

Over wat in Sobibor gebeurde was eind maart 1943 bij de Joodse Raad niets bekend, wat blijkt uit het vergaderverslag van de centrale commissie: "De berichten uit Duitsland zijn niet ongunstig. Enige laatste transporten schijnen niet naar Auschwitz te zijn gezonden, doch naar Sobibor."

Op 29 september 1948 gaf de directeur van het informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis overlijdensverklaringen af voor de gehele familie Bloemkoper. Alle verklaringen hadden dezelfde tekst. Alleen voor Victor had de laatste alinea op grond van de datering van zijn briefkaarten met betrekking tot zijn overlijdensdatum anders moeten luiden.

Het gezin Van Tijn

Op Tiboel Siegenbeekstraat 7 woonde het gezin Van Tijn. Louis van Tijn, geboren in 's-Gravenhage op 25 augustus 1905, was chef van het modemagazijn Gerzon in Leiden aan de Breestraat 142-144 en Botermarkt 20 en sinds 1 februari 1940 administrateur van het begrafeniswezen. Volgens de Joodse Raad kon hij goed met publiek omgaan. Hij was zeer ijverig en welwillend. Hij had kennis van textiel en had administratieve kundigheden. Hij was sinds eind 1941 wegens zijn functie *gesperrt*. Louis was getrouwd met de Poolse Rachel Lubinski, geboren te Lubien op 17 januari 1907. Zij hadden twee kinderen: Esther, geboren in Utrecht op 21 september 1934 en de astmatische Izaäk, geboren in Groningen op 29 augustus 1938.

Esther werd in 1943 door Mimi, dochter van buurvrouw Th.J.M. Vosters-de Jong van nummer 5 regelmatig naar en van de speciale school voor de joodse kinderen aan het Pieterskerkhof gebracht en gehaald. Onderweg mocht Esther niet door het park bij het Plantsoen lopen. Omdat ze een ster droeg, moest ze op het erbuiten liggend trottoir blijven.

Louis van Tijn kreeg, waarschijnlijk via zijn broer, de raad tijdig onder te duiken omdat zijn gezin op korte termijn opgehaald zou worden. De broer

Esther van Tijn.

dook onder en zou de oorlog overleven, maar Louis weigerde; als het Gods wil was, dan moest dat maar gebeuren. Wel werd met de buren en overburen overlegd. Henk Koekkoek van nummer 8 en René Taselaar van nummer 9 kregen de steppen van de kinderen.

Op woensdag 17 maart 1943 vond de grote razzia in Leiden plaats, waarbij eerst het Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis in de Roodenburgerstraat werd ontruimd en daarna de meeste andere joden in de stad werden opgepakt. Hierbij werd de Leidse politie ingeschakeld. De chef van dienst, inspecteur Van der Wal, weigerde daaraan mee te doen en werd vervangen door inspecteur Van Musscher.[1]

Ongeveer 145 personeelsleden werden 's avonds door politie-commissaris Hoffmann opgeroepen voor het aanhouden en afvoeren van de joodse medeburgers. Daarbij zouden negen man van de NSB-gezinde vrijwillige hulppolitie inbegrepen zijn geweest. Twee aan twee moest men alle privé-adressen af om de joden op te halen.

Op dezelfde dag vierde buurvrouw Vosters haar verjaardag. Laat op die avond hoorde men gestommel bij de buren. De aanwezigen gingen naar

buiten en hebben het vertrek van het gezin Van Tijn, onder begeleiding van een paar Leidse politieagenten, meegemaakt. Het huis werd verzegeld. Op het laatste moment kwam Esther naar haar buurmeisje en zei: "Juffrouw Mimi, mogen we, als we terugkomen, weer met je mee naar school?"

Evenals de andere Leidse Joden werd het gezin Van Tijn naar het station gebracht voor het transport naar Westerbork. De bewaking op het station bestond voornamelijk uit *Grüne Polizei*, ook wel *Ordnungspolizei*. Deze was bedoeld voor massaal optreden bij ordeverstoringen, razzia's, enzovoorts en was belast met transporten en executies.

Een joodse getuige heeft gemeld dat men na lang wachten op het station in oude treinen werd gestopt. De deuren werden bewaakt door agenten. Nog weer enkele uren later kwam een locomotief met kolenwagon. Tijdens de reis hadden de Van Tijns goede plaatsen.

In Kamp Westerbork kwam het gezin Van Tijn in barak 68 terecht. Dit was een woonbarak. Zo'n woonbarak was verdeeld in afdelingen voor mannen en voor vrouwen. Alleen in hun vrije tijd mochten ze bij elkaar komen. Aan de kant en in het midden van de barak stonden drie bedden boven elkaar. Direct daarnaast stonden bedden, die bestemd waren voor de bagage. Daarop sloot een ruimte aan met een houten tafel en banken. Er waren geen kasten, zodat persoonlijke bezittingen aan de muur, onder bed of aan gespannen lijnen werden bewaard. Tussen de middag en in het begin van de avond kon eten worden gehaald bij de centrale keuken. Een eetruimte ontbrak. Er waren toiletten en wasruimten, maar de capaciteit was onvoldoende. In zo'n barak verbleven vele honderden personen. De hygiëne liet te wensen over en er werd te weinig gelucht. Bovendien had men last van ongedierte. De drukte en het lawaai zorgden voor irritaties en ruzies. Overdag werd gewerkt in de tuin, op het land, bij de spoorlijn of in andere barakken. Er waren bijvoorbeeld een kantine, naaiatelier, wasserij en schoenmakerij. Maar ook werd gewerkt bij de administratie, in schoonmaakploegen, de centrale keuken, sloperijen enz. Het ziekenhuis – met polikliniek – gaf een goede medische verzorging.

De mensen die in de barakken kwamen, werden na verloop van kortere of langere tijd, op enkele uitzonderingen na, op transport gesteld. Dat zorgde wekelijks voor veel onrust en angst. De Duitsers suggereerden dat men naar

Oost-Europa werd getransporteerd om in werkkampen te gaan werken. Men zou daar een zwaar, hard en eentonig bestaan leiden, maar families zouden wel bij elkaar kunnen blijven. De bewoners van het kamp trokken dat sterk in twijfel, omdat ook bejaarden, zieken en kinderen werden meegestuurd. Pas kort voor vertrek werden de definitieve transportlijsten opgesteld. De treinlijst met personalia werd in baraklijsten opgedeeld en door de leider van de barak opgelezen.

In de weken die volgden op de wegvoering van het gezin Van Tijn uit Leiden hebben vooral mevrouw A.W. Koekkoek-van den Berg en haar echtgenoot, die als inspecteur bij de Lichtfabrieken werkzaam was, wonend aan de Tiboel Siegenbeekstraat 8, onophoudelijk hulp geboden. Er werden maar liefst 36 postpakketten aangetekend naar Kamp Westerbork verzonden vanaf het bijkantoor van de PTT aan de Cobetstraat in Leiden. Tevens is door de families Koekkoek en Junge van nummer 22 een aantal brieven geschreven. Dit blijkt uit unieke dossiers, die na een speurtocht op verschillende particuliere adressen in 2003 en 2004 zijn teruggevonden.

De pakketten kwamen werkelijk aan, getuige de bewaard gebleven ontvangstbevestigingen die bijna alle als afzender Jacob Turksma vermeldden. Gezien de grote hoeveelheid pakjes in zo'n korte tijd wordt vermoed dat barakgenoot Turksma bij de postverwerking in Kamp Westerbork was ingeschakeld.

Vanaf 16 april zijn de meeste pakjes uit naam van andere families uit de omgeving verzonden. Er lagen twee tot acht dagen tussen de verzendingen en de ontvangstbevestigingen.[2]

Uit de ongecensureerde poststukken die de Van Tijns uit Kamp Westerbork verzonden, valt op te maken wat zij doorgemaakt moeten hebben. Louis van Tijn schreef zijn eerste briefkaart tijdens de 'schrijfdag' 23 maart 1943. Deze kaart werd pas op zaterdag 29 maart door de PTT afgestempeld en begin april bezorgd. Hij meldde dat ze goed waren aangekomen en het hun naar omstandigheden goed ging. Iesje (Izaäk) ging direct naar het ziekenhuis en lag daar nog. Esther was lief. Ze hadden ondertussen afscheid genomen van vele bekenden en voelden zich een beetje eenzaam. Hij dankte voor alles en vroeg om toezending van allerlei artikelen, zoals suiker, zout, gekookte bruine bonen, hardgekookte eieren, fruit, enzovoort. Hij had zwaar, maar gezond werk.

Namens de vierjarige Izaäk werd op 23 maart 1943 door Rachel een briefkaart geschreven met als adressering dr. Junge, Tiboel Siegenbeekstraat 22 te Leiden. Deze kaart is eveneens op 29 maart 1943 afgestempeld. Op de kaart werd bedankt voor een brief. Ies lag in het ziekenhuis en Esther was lief. Het weeshuis uit de Roodenburgerstraat had geen pakjes meer nodig.

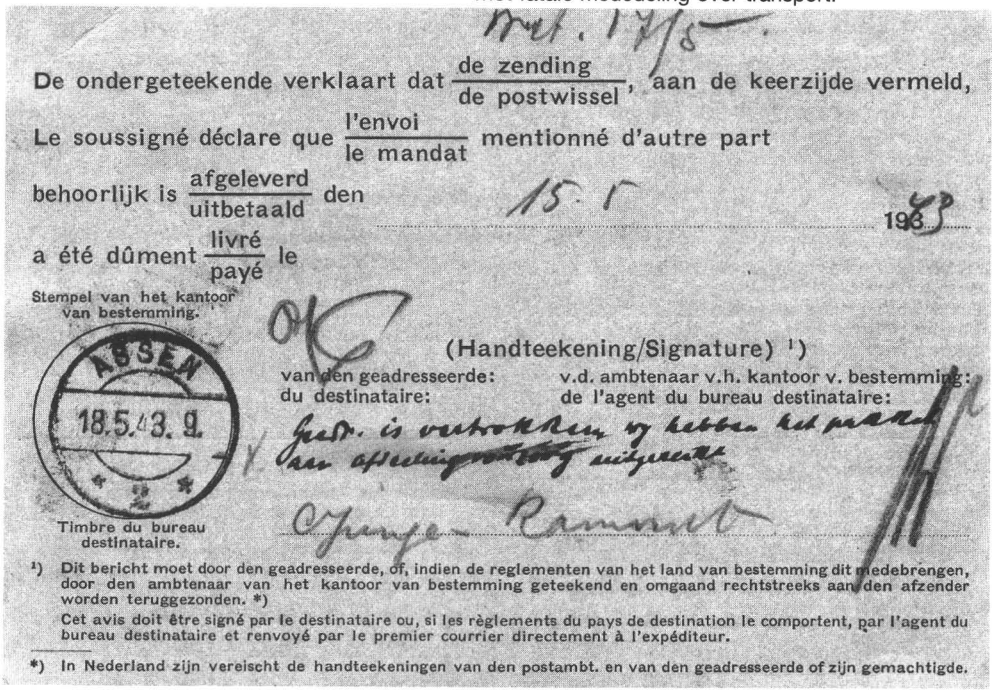
Omdat Louis maar eens in de veertien dagen mocht schrijven, heeft hij tussentijds de Joodse Raad, Afdeling Groningen, ingeschakeld. De secretaris daarvan (zelf omgekomen in Sobibor op 9 juli 1943) liet op 1 april 1943 weten dat Louis van Tijn om toezending van appels en tomatensap verzocht. Rachel (Recha) dankte op de eerste 'schrijfdag' in april via een briefkaart, afgestempeld op 9 april, voor de vele en prachtige pakjes. Ze zag graag nieuwe tegemoet. Ze vroeg "de Prof." nogmaals alles te proberen. Er waren meer van dergelijke gevallen in Kamp Westerbork en dan zou men hen voorlopig nog niet doorsturen. Iesje lag nog steeds in het ziekenhuis. Ze schreef verder dat de arbeid voor Louis lang en zwaar was maar het hield hem lenig. Zelf lag ze met koorts op bed; gelukkig niet erg. Ze eindigde met: "En zo sukkelen wij maar voort."

Ondertussen werd op 15 april het huis in Leiden leeggehaald door personeel van een expediteur onder toezicht van de *Einsatzstab Rosenberg*, waaraan de sleutel van de woning was overhandigd. Onder het kopje "Tägliche Leistung" stond op het ruimingsformulier onder meer: "Tiboel Siegenbeekstraat 7, Van Tijn.... Taxwert.... *f* 900,–". Louis is hiervan op de hoogte gesteld via zijn overburen. Enige tijd later kreeg het huis mevrouw Schenk als nieuwe huurster.

Op 21 april schreef Recha namens Esther een briefkaart aan de familie Taselaar waarop onder meer stond: "Ik verveel me hier niet, heb veel speelkameraadjes, maar als je een beetje aan ze bent gewend, komen er weer nieuwe en gaan de oude weg."

In een brief dankte Louis vervolgens de familie Koekkoek voor alles wat zij als vrienden voor zijn gezin deden. Specifiek vroeg hij om allerlei voedingsmiddelen, rookgerei en toiletartikelen, die ze graag zouden ontvangen. Hij vroeg of Henk nu al kon steppen. Esther maakte het goed, en Ies lag nog in het ziekenhuis. Hij had wat koorts, maar maakte het verder goed. De brief bevatte een dringend verzoek:

Bericht van ontvangst d.d. 15 mei 1943,
met fatale mededeling over transport.

Met. 17/5

De ondergeteekende verklaart dat de zending / de postwissel, aan de keerzijde vermeld,

Le soussigné déclare que l'envoi / le mandat mentionné d'autre part

behoorlijk is afgeleverd / uitbetaald den 15 V 1943

a été dûment livré / payé le

Stempel van het kantoor van bestemming.

ASSEN 18.5.43. 9.

Timbre du bureau destinataire.

(Handteekening/Signature) [1])

van den geadresseerde: / du destinataire:

v.d. ambtenaar v.h. kantoor v. bestemming: / de l'agent du bureau destinataire:

Geadr. is vertrokken zij hebben het paard aan afhalingsbewijs meegenomen

Jhr. Junge Ramaer

[1]) Dit bericht moet door den geadresseerde, of, indien de reglementen van het land van bestemming dit medebrengen, door den ambtenaar van het kantoor van bestemming geteekend en omgaand rechtstreeks aan den afzender worden teruggezonden. *)

Cet avis doit être signé par le destinataire ou, si les règlements du pays de destination le comportent, par l'agent du bureau destinataire et renvoyé par le premier courrier directement à l'expéditeur.

*) In Nederland zijn vereischt de handteekeningen van den postambt. en van den geadresseerde of zijn gemachtigde.

Hoe gaat het eigenlijk met de Prof.? Ik hoop van ganser harte dat hij weer beter is en zijn werkzaamheden zal hebben hervat. Laat hij alsnog alle mogelijke moeite doen en snelle hulp is dubbele hulp, want anders is het gedaan hier met ons. De hoofdzaak is dat wij zeer spoedig hier de concrete bewijzen hebben dat wij op de lijst zijn geplaatst of dat de mogelijkheid bestaat dat zulks binnen afzienbare tijd gebeurt. Behandel deze dingen liefst telegrafisch en spaar moeite noch kosten. Alleen dit kan (althans voorlopig) onze redding zijn.

Namens Izaäk kwam nogmaals een briefkaart, afgestempeld op 26 april 1943, bij de dr. Junge aan. Wederom werd bedankt voor een brief. Curieus is dat geschreven werd over goede berichten van oom Vic(tor Bloemkoper?). Was Van Tijn geïnformeerd over de kaarten uit Sobibor? De laatste brief van Louis van Tijn uit Westerbork aan de familie Koekkoek dateert van 5 mei 1943. Hij schreef daarin onder meer:

Zijn het geschikte buren op nr. 7 en 20? Wij zouden graag eens om een hoekje willen kijken. De pakjes ontvangen wij geregeld in goede orde... Een beetje bijvoeding is hier een welkome afwisseling in ons eentonig en hard bestaan, vooral als je flink werkt van 7.15

uur tot 6.30 uur. Ik kan goed met spade en houweel omgaan. Weer in de maatschappij zal ik een all-round vakman zijn. Vraag aan de drogist of hij nog een paar schoenen kan missen. Deze keer gelieve onmiddellijk te antwoorden en te sturen, het is niet onmogelijk dat wij dinsdag de grote reis gaan maken. Zo niet, dan valt het erg mee.

Even verder schreef hij: "Wij zijn moedig en flink en vol vertrouwen." De brief eindigt met een "Tot ziens" en "Groet van Recha!"

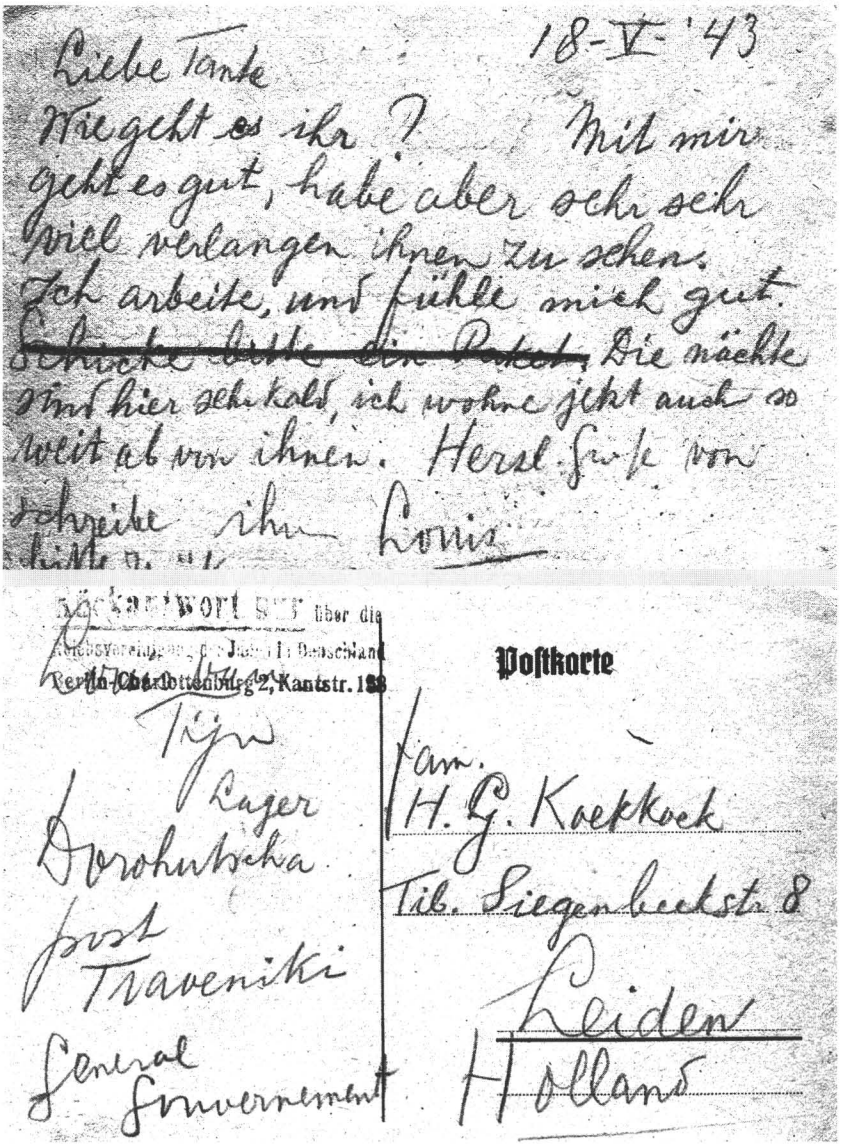
Op dinsdag 11 mei vertrok ook hun trein naar Sobibor. *Liste A Nr. 33* vermeldt hun namen onder het kopje "Judentransport aus der Niederlanden – Lager Westerbork – am 11. Mai 1943". De trein bestond uit gesloten vrachtwagons, waarin zich ongeveer 3,6 personen per m^2 bevonden. Jong en oud, gezond en ziek door elkaar. In een hoek stond een ton die als toilet dienst deed. Brood en water werden niet uitgedeeld. Vlak achter de locomotief zaten de SS'ers in een luxe tweedeklas wagon. Zij probeerden door intimidatie horloges, ringen, zaklantaarns, vulpennen en potloden (om schrijven te voorkomen) te laten inleveren. Via Assen, Groningen, Winschoten en Nieuweschans verliet de trein ons land.

In *Onderdrukking en verzet* staat vermeld dat bij dit transport 1.466 personen zijn vervoerd. Van hen werden 1.366 direct na aankomst op 14 mei 1943 in de gaskamers omgebracht. Volgens het boek *In Memoriam* is dat toen ook met Rachel, Esther, Izaäk en barakgenoot Jacob Turksma gebeurd. Tachtig mannen, onder wie vader Louis, werden uitgezocht om tewerkgesteld te worden.

Op dezelfde datum verzond dr. Junge vanaf het bijkantoor aan de Cobetstraat nog een pakket, bestemd voor Rachel van Tijn, in *Lager Westerbork*. Er kwam een officieel bericht van ontvangst, afgestempeld op 18 mei 1943, terug met de mededeling: "Geadr(esseerde) is vertrokken, wij hebben pakket aan afdeeling uitgereikt."

In Sobibor is Louis met de andere geselecteerde mannen via een paardenbarak naar de appèlplaats gedreven. Onderweg werden ze gefouilleerd. Vervolgens zijn de tachtig man in een wagon, achter een locomotief, gedurende de nacht getransporteerd naar Trawniki, dat 60 kilometer ten zuidwesten van Sobibor lag. Onder geleide van Oekraïners werden de vijf kilometer naar Dorohutscha te voet afgelegd. Het land in de omgeving bestond uit veen en was vlak. Er waren geen plaatsjes in de buurt.

Voor- en achterzijde van een uiterst zeldzame kaart, 18 mei 1943.

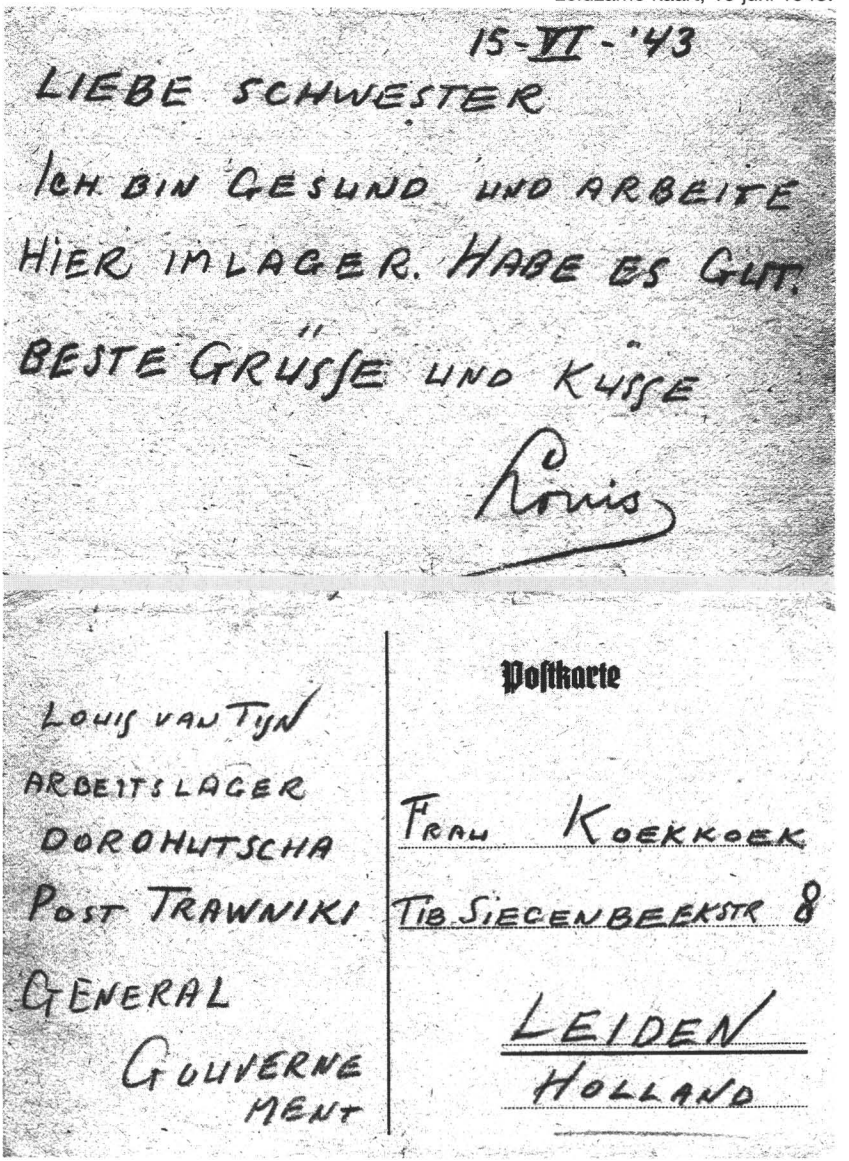
Het *Lager* Dorohutscha was in het voorjaar van 1943 in gebruik genomen en bestond uit drie barakken, omgeven door prikkeldraad. Het werd bewaakt door SS'ers. Bij aankomst moesten de nieuwkomers vanaf een heuvel aanzien dat de zwaksten voor hen plaats moesten maken en blootsvoets, onder afranselingen, uit het kamp werden verwijderd. Er waren ongeveer 500 mensen in het kamp, voor de helft Polen en voor de helft Nederlanders. Beide groepen hadden eigen kapo's (*Kameradschaftspolizei*) en een eigen barak. In de kierende barakken, vol luizen, waren geen bedden en dekens. Men sliep in de Nederlandse barak kriskras door elkaar heen, meest op de vloer. De jasjes werden als dekens gebruikt want de nachten waren erg koud. Het eten was slecht. Soms was er geen brood en zout. Drinkwater ontbrak. Het water uit het naburige riviertje en een waterkuip was gevaarlijk omdat het besmet was. Men kreeg alleen vocht door het eten van een waterige Poolse soep en het drinken van iets dat op zwarte koffie moest lijken. In het verlengde van een van de barakken was een klein keukentje met een oven. Overdag was het heet. Door de gevangenen werd turf uit de moerassen in de omgeving gewonnen. Daarbij werd gebruikgemaakt van vijf turfmachines, waar de natte turf uitkwam. Het werk aan die machines was uitermate zwaar. De natte turf werd met lorries afgevoerd om gedroogd te worden. Na het drogen werden er piramides van gebouwd. Waarschijnlijk was de turf voor de *Ost-Industrie* bestemd.

De klimatologische omstandigheden, het zware werk, de slechte huisvesting, het gebrek aan behoorlijk voedsel, zout en water, het ontbreken van medische voorzieningen en ziekten zoals tyfus en dysenterie ondermijnden de tewerkgestelden. Daarom werd bij de verschillende transporten naar Sobibor een aantal arbeidskrachten gespaard ter vervanging van de afvallers, die omgebracht werden.

Drie dagen na aankomst in Dorohutscha heeft Louis een – bewaard gebleven – briefkaart naar de familie Koekkoek in Leiden geschreven.[3] Aan de voorzijde was een stempel afgedrukt van de Duitse Joodse Raad: "Rückantwort nur über die Reichsverein der Juden in Deutschland, Berlin-Charlottenburg 2, Kantstr. 158". In moeilijk leesbaar schrift stond aan de achterzijde:

18-V-'43. Liebe Tante. Wie geht es ihr? [hierna wellicht een woord uitgegumd] Mit mir geht es gut, habe aber sehr viel verlangen ihnen zu sehen. Ich arbeite, und fühle mich

Voor- en achterzijde van een uiterst zeldzame kaart, 15 juni 1943.

gut. Schicke bitte ein Paket [is doorgestreept!]. Die nächte sind hier sehr kalt, ich wohne jetzt auch so weit ab von ihnen. Herzl. Grüsze von Louis. Schreibe ihn [mogelijk stond er eerst "mich"] bitte zurück.

Intussen werden in Nederland op 10 juni 1943 de bezittingen van de familie Van Tijn geconfisqueerd. Dat blijkt uit een stempel van de *Vermögensverwaltungs- und Renten-Anstalt* op eerdergenoemd treinlijst.

Nog eenmaal schreef Louis vanuit zijn precaire situatie een – ook bewaard gebleven – briefkaart uit het *Arbeitslager* Dorohutscha. De voorzijde en goed leesbare achterzijde van deze kaart van 15-VI-'43, zonder postzegel, stempel of censuur, zijn afgebeeld.

Door de kaarten te laten schrijven en te versturen hebben de Duitsers de ontvangers in Nederland de indruk willen geven dat het goed ging met Louis. Het valt op dat Louis beide keren heeft voorgewend aan een familielid te schrijven. Hoe en wanneer de kaarten uit Dorohutscha in Nederland zijn aangekomen, is niet bekend. De eerste is in elk geval door de *Reichsverein der Juden* in Berlijn doorgestuurd. Hoogstwaarschijnlijk is deze kaart via de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* aan de Euterpestraat te Amsterdam op 7 september 1943 aan de Joodse Raad overhandigd. Deze kaart is daar geregistreerd, maar van de tweede is geen registratie teruggevonden. Volgens een bewaard gebleven formulier is de eerste kaart (tegelijk met de tweede?) via de centrale postafdeling van de Joodse Raad voor Amsterdam naar het aangegeven adres doorgezonden.

Merkwaardig genoeg wist de joodse oud-voorzitter bij de Leidse Raad van Arbeid, mr. dr. S. Mok, hier ook van, gezien zijn briefkaart van 21 september 1943 uit het Joodsch Tehuis De Biezen (Kamp Barneveld) aan de familie Koekkoek in Leiden: "Naar wij van de Joodse Raad hebben vernomen, heeft onze vriend Van Tijn U twee [!] brieven uit Duitsland geschreven. Mocht U hiervan niets hebben gehoord, dan kunt U ze krijgen bij de J.R., Lijnbaansgracht 366, Amsterdam-C. Hebt U ze reeds ontvangen, dan zouden wij graag iets naders horen."

Opmerkelijk is het – hier verkort weergegeven – tamelijk positieve oordeel van de Centrale Postafdeling van de Joodse Raad voor Amsterdam naar aanleiding van alle post uit Dorohutscha, gedateerd op 18 mei respectievelijk 14 juni:

Het kamp schijnt tamelijk nieuw te zijn. Enkele der afzenders, die hun bericht 18/5 dateren, zijn pas op 14/5 aangekomen, en blijkbaar op 11/5 van Westerbork vertrokken. De reis wordt als dragelijk gekenschetst. De meesten werken in de buitendienst, en wel om turf te steken; het werk is niet al te moeilijk. Sommigen zijn bij de binnendienst tewerkgesteld. Men staat op om 4.30 en gaat 's avonds vroeg naar bed. 's Nachts is het blijkbaar koud, overdag warm. De buitendienst wordt als voor de gezondheid goed beschreven. Het eten is Pools gekookt, maar wordt als goed en voldoende beschreven. 's Ochtends ontvangt men brood en koffie, 's middags en 's avonds soep. De behandeling is goed. De mededeling dat pakketten gezonden zouden [=mogen] worden, is meestal door de censuur geschrapt. Over familieverband wordt niet gesproken.

Het is navrant dat bijna tegelijkertijd, op 27 september 1943, in het illegale *Parool* de waarheid over joodse kampen werd geschetst onder het kopje "Concentratiekampen: waar de Nazi's hun idealen in praktijk brengen". Na de opstand in Sobibor, op 14 oktober 1943, werd kamp Dorohutscha geliquideerd. De tot nu toe gepubliceerde gegevens over de overlijdensdatum van Louis van Tijn zijn met elkaar in tegenspraak. Waarom het informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis 30 november 1943 heeft aangehouden is niet bekend. Wellicht heeft daarbij een rol gespeeld dat de tweede briefkaart pas eind 1943 ontvangen zou zijn. Kasteleyn noemde in *Joden in Leiden en omgeving 1933-1945* als datum 4 november 1943. Volgens Schelvis is Louis vermoedelijk vlakbij Trawniki omstreeks dezelfde datum geëxecuteerd tijdens wat later bekend werd als de *Aktion Erntefest.*

Drie Nederlanders hebben Dorohutscha overleefd omdat ze op 13 juni 1943 per vrachtwagen naar het concentratiekamp *Alter Flugplatz* in Lublin werden overgebracht. Daarna kwamen zij als typografen in een drukkerij te Radom. Twee keerden na de bevrijding in Nederland terug. Eén van beiden, J. Wins, die evenals Louis op 14 mei 1943 in Sobibor was aangekomen, kon zich zijn naam niet herinneren.

Bronnen en noten

Bolhuis, J.J. van e.a. (eds.), *Onderdrukking en verzet. Nederlands in Oorlogstijd* (Arnhem 1947-1954).

Heyl, B., *De vijf concentratiekampen in Nederland 1940-1945: Schoorl, Ommen, Amersfoort, Vught, Westerbork; Het vergeten hoofdstuk* (Nieuwerkerk aan den IJssel 1998).

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 8 (Den Haag 1978).

Kasteleyn, L., *Joden in Leiden en omgeving 1933-1945* (Leiden 2002).

Kerkvliet, G. en M. Uitvlugt, 'Een pot piccalilly voor Westerbork. Verslag van de vernietiging van het Joodse weeshuis te Leiden in 1943', *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 147-180.

Mieremet, J. en W. Rozendaal, 'De Leidse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Leids Jaarboekje* 87 (1995) 95-134.

Presser, J., *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945* (Den Haag 1965).

Schelvis, J., *Vernietigingskamp Sobibor.* Tweede druk (Amsterdam 1994).

In Memoriam (een uitgave met de namen van de ruim 100.000 joodse oorlogsslachtoffers uit Nederland van wie geen graf bekend is) (Z.p. 1995).

- Verslagen in het archief van de Politie Leiden, thans aanwezig in het Regionaal Archief Leiden. In dit verband een speciaal woord van dank voor prof. dr. R.C.J. van Maanen en mevrouw M.A.J. Wansbeek-Zijbrands.
- Documentatie met betrekking tot de Joodse Raad, de Einsatzstab Rosenberg, treinlijsten en de kampen Sobibor en Dorohutscha, die beschikbaar is bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam. Met dank aan de medewerkers.
- Gegevens aanwezig op het Landelijk Bureau van het Nederlandse Rode Kruis. Met dank aan de heer V. Laurentius.
- Documenten over de familie Bloemkoper in het Joods Historisch Museum te Amsterdam. Met dank aan de heer P. Buijs.

- Telefonische informatie van de heren J. Schelvis en J. Wins, overlevenden van Dorohutscha.
- Stukken van George Junge, Henk Koekkoek en René Taselaar, die tijdens WO II in de Tiboel Siegenbeekstraat woonden.
- Gesprekken met oud-straatgenoten George Junge, Henk Koekkoek, Lyda Verstegen en Mimi Vosters. Zij zorgden voor belangrijke informatie en unieke foto's. Evenals de schrijver hebben zij beide joodse gezinnen gekend.

1 Inspecteur D.W. van der Wal werd die dag op last van de Sicherheitsdienst in Den Haag om 22.45 uur door collega's in arrest gesteld. Op 23 maart 1943 meldde hij zich ziek. Op 24 augustus werd hij met terugwerkende kracht tot 1 maart 1943 ontslagen. Tot het eind van de oorlog werkte hij op de Touwfabriek te Leiderdorp. Na de bevrijding keerde hij bij de Leidse politie terug.

2 Mevrouw Koekkoek-van den Berg zorgde voor de pakketten aan de familie Van Tijn in Westerbork. Ook werden pakketten verzonden uit naam van andere families: familie Taselaar (vier paketten), dr. Junge (twee paketten) familie Verwey van de Cronesteinkade (twee paketten) en familie Vles van de Van der Brandelerkade (één pakket).

3 Volgens Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor*, 128, is slechts één kaart, gedateerd op 18 juni 1943, uit Dorohutscha bewaard gebleven.

Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2005

Door de omvorming van het Gemeentearchief Leiden wegens de opname van archieven van de buurgemeenten Leiderdorp, Rijnsburg, Warmond, Zoeterwoude en sedert 1 januari 2006 ook Noordwijk tot een meer regionale instelling, is de naam gewijzigd in Regionaal Archief. Van alle aangesloten gemeenten werden in 2005 aanvullingen op de al aanwezige archieven van die gemeenten ontvangen, vooral van Warmond, omdat dat aan het eind van het jaar opging in een nieuwe gemeente Teylingen. Hetzelfde gold voor Rijnsburg, dat opging in de nieuwe gemeente Katwijk. Behalve overheidsarchief werd ook archiefmateriaal van plaatselijke organisaties overgebracht, zoals van de Katholieke Vrouwenvereniging Warmond 1952-2001, al is dat een slechts vrij klein archiefje.

De grootste aanwinst was die van (het tweede deel van) het archief van de Dienst (van) Gemeentewerken Leiden van na 1950, 168 meter planklengte beslaand. Van het Leidsch Studenten Corps (thans LSC Minerva) werd uit de periode 1800-1972 in verschillende transporten zo'n dertig meter overgebracht, mede in het kader van de inventarisatie van dat archief. De overige aanwinsten waren veel kleiner. Erg veel ervan waren slechts enkele centimeters in omvang en amper de moeite waard om te vermelden. Een uitzondering wordt gemaakt voor enkele wat meer tot de verbeelding sprekende archivalia, vaak van een vereniging waarvan nog helemaal niets aanwezig was. Zo kunnen genoemd worden een notulenboek van de Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en Overzeesche Bezittingen, afd. Leiden, over de periode 1937-1949, en het dagboek dat Leendert van der Laaken en Jansje Aalbersberg bijgehouden hebben in 1944 en 1945 – toch wel de meest indrukwekkende periode van de oorlog. Van het

Taal- en Dichtkundig Genootschap 'Kunst wordt door Arbeid verkregen' werd de rekening en verantwoording na de opheffing in 1820 verworven, en hoewel zo'n liquidatierekening niet veel over de geschiedenis van dit roemruchte gezelschap vertelt, is het toch een aardige aanwinst. Dat geldt ook voor een op zich saai couponboek van uitgelote obligaties van de Vereniging tot het Stichten en Instandhouden van Clubhuizen op Gereformeerde Grondslag (later Stichting Clubhuizen 'De Mirt'), 1950-1979 – zonder dat boek zou je haast vergeten dat die vereniging ooit bestaan heeft.

Een stapel stukken van de Christelijke Zangvereniging Excelsior uit het tijdvak 1908-1986 was meer dan de moeite waard (30 centimeter), evenals het archiefje van de Leidse Rij- en Jachtclub (die altijd voorin de 3 October-optocht reed) over 1947-1973 (36 centimeter). Het archiefje van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging afd. Leiden, 1905-1976, is al een halve meter groot. Van die orde van grootte zijn ook de archieven van de Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis, circa 1979-2000, en het College van Vrouwen Kraammoeders (de Goemoers), aanvulling op de periode 1980-2000. En tot slot zijn er archieven met een omvang van rond de twee meter planklengte: van de Leidse Hockeyclub Roomburg (LHC), 1944-2000, de Oratoriumvereniging Ex Animo, 1918-1955, de Leidse Vereniging van Industriëlen (LVI), dat nog toegankelijk moet worden gemaakt, en de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid tot voorkoming van verval tot armoede, 1861-1947, mede ook betreffende de Leidse Hulpbank.

Veel materiaal op zuiver economisch gebied is er niet verworven. Wel kan genoemd worden een orderboek dekens 1875-1886 van het al aanwezige bedrijfsarchief van J.J. Krantz & Zoon.

In zijn algemeenheid geldt dat van de nieuw binnengekomen zaken de bulk uit de twintigste eeuw dateert, weinig uit de negentiende en al vrijwel niets uit de achttiende en vroegere eeuwen. Het aantal stukken uit de zeventiende en zestiende eeuw kan op de vingers van één hand worden geteld. Uit die tijd zal er niet zoveel meer in particuliere handen zijn. Dat houdt in dat het steeds meer moeite zal kosten dit soort oude stukken te verwerven. Omwille van de geschiedschrijving, ook op economisch en sociaal gebied, is dat evenwel onverminderd van groot belang.

PIET DE BAAR

Boekbesprekingen 2005

Boudien de Vries (ed.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.* III: *1795-1896*. Stichting Geschiedschrijving Leiden, Leiden 2004. 262 p., ISBN 90-806754-3-1. € 47,50 (leden van de Vereniging Oud Leiden € 35)

Dit derde deel van de geschiedenis van Leiden beslaat precies een eeuw. Het begint in 1795 met de intocht der Fransen en eindigt in 1896 met de annexatie van grondgebied buiten de singels. Naar dat grondgebied waren in de loop der tijd heel wat Leidenaren verhuisd vanwege het gebrek aan ruimte in de stad. Aan het begin van de eeuw was daar echter nog geen sprake van, zo valt te lezen in het eerste hoofdstuk, over de veranderingen in het Leidse stadsbeeld van de hand van Rudi van Maanen. Zelfs het gat dat werd geslagen door de kruitramp van 1807 ('De Ruïne') leverde geen woningnood op. De noodzaak om te bouwen werd in de loop van de eeuw wel groter. Dit geldt niet alleen voor woningen – voor arm en rijk – maar ook voor nieuwbouw van (rooms-katholieke) kerken, lagere en middelbare scholen, voor de universiteit en voor fabrieken en bedrijven.

Er wordt niet alleen gebouwd, er wordt ook afgebroken. De stadsmuren hebben hun functie verloren en worden neergehaald, net als de stadspoorten, op de Morspoort en de Zijlpoort na. Daarnaast wordt er gedempt. Dit gebeurde vanaf 1861 – eerst in de zijstegen – onder andere om de kwalijke dampen te bestrijden die uit de grachten opstegen en die werden gezien als veroorzaker van besmettelijke ziekten.

De invloed van deze besmettelijke ziekten op de bevolkingsontwikkeling komt in het tweede hoofdstuk (van Heiko Tjalsma) aan de orde. Epidemieën die hun tol eisten waren: de mazelen, de cholera – met in 1866 zelfs 879

doden – de tyfus en de (kinder)pokken. Desondanks nam de bevolking in de loop van de eeuw geleidelijke toe. Net als veel Nederlandse steden kende Leiden een vrouwenoverschot. Het percentage buitenechtelijk geboren kinderen (rond de tien procent) lag hoger dan in andere steden. Ook het Leidse sterftecijfer lag hoger dan het landelijke gemiddelde. De emigratie- en immigratiestromen waren nog niet omvangrijk en beide waren min of meer in evenwicht. In 1895, net voor de annexatie, telde de stad 44.700 inwoners.

Waar deze inwoners in de loop van de negentiende eeuw een werkkring vonden, is het onderwerp van het derde hoofdstuk over de economische ontwikkeling, door Cor Smit. De negentiende eeuw was de tijd van de industrialisatie. Leiden liep voorop wat betreft de introductie van stoommachines en de concentratie van arbeid in fabrieken. Zo werd in 1816 de eerste stoommachine in de Nederlandse textielindustrie in gebruik genomen bij Van Heukelom. Andere bedrijven volgden. Aan het eind van de eeuw, rond 1900, werkte nog steeds een meerderheid van de Leidse beroepsbevolking in de industrie. De textiel nam hiervan een kwart voor haar rekening. Het aandeel van vrouwen en kinderen in de textiel is verwerkt in een verhelderend staatje, waarvan er meer in dit boek te vinden zijn. Naast de nijverheid nam de betekenis van handel, verkeer, bank- en verzekeringswezen toe. Bij handel moet gedacht worden aan de chiquere winkels en de vele buurtwinkeltjes. Daarnaast was er de verkoop van allerhande producten op de markten. De meeste producten hiervoor werden aangevoerd over het water. Na 1842 was er vanuit Leiden vervoer per trein mogelijk en deed ook de tram zijn intrede, eerst getrokken door paarden, later voortbewogen door stoom. Het hoofdstuk eindigt met het ontstaan van de eerste arbeidsconflicten en de eerste arbeidersorganisaties.

Jaap Moes volgt de ontwikkelingen op sociaal gebied. Hij schetst in dit derde hoofdstuk een beeld van het leven en wonen en van representanten van de gegoede burgerij, van de middenlaag en van de volksmassa. De gegoede burgerij werd in dit industrialisatietijdperk aangevuld met fabrikantenfamilies die fortuin maakten. Deze bovenlaag was zich bewust van de armoede onder de volksklasse, maar weet dit niet aan lage lonen en onzekere inkomsten, maar bijvoorbeeld aan de fabrieksarbeid van vrouwen. Deze vrouwenarbeid was een belemmering voor een goed gezinsleven. De burgerij nam daarom initiatieven om de volksmassa 'zedelijk te verheffen'. Zo'n initiatief

was de oprichting van het Leidse Volkshuis. Ook de armenzorg stond in het teken van die zedelijke verheffing door middel van disciplinering en opvoeding.

In de loop van de eeuw werd de armenzorg van een vrijwel uitsluitend kerkelijke aangelegenheid tot een zaak van de gemeentelijke overheid. Dit ging niet zonder strijd, zoals is te lezen in het volgende hoofdstuk van Herman Amptmeijer en Cor Smit, dat handelt over het gemeentebestuur. Dit gemeentebestuur komt halverwege de eeuw in conflict met de diaconie. Dit conflict gaat over de zeggenschap over het Huiszittenhuis. Verder wordt er in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de uitbreiding van het (mannen-) kiesrecht en aan de verschillende gemeentewetten, zoals die van Thorbecke in 1851. Deze wet maakte de gemeenteraad tot hoofd van de gemeente. Deze gemeenteraad werd in dat jaar voor het eerst direct gekozen. Vanaf midden jaren zestig domineerden de liberalen de Leidse gemeentepolitiek, maar in deze periode begonnen ook andersdenkenden zich te organiseren en tegenwicht te bieden. Aan het eind van de eeuw raakten de liberalen verdeeld over de vraag in welke mate de overheid moest ingrijpen in het maatschappelijke leven. Een meerderheid vond dat de gemeente meer zaken zelf aan moest pakken in plaats van die over te laten aan het particulier initiatief. De nachtwakersstaat had zijn langste tijd gehad.

Vincent Sleebe neemt in het volgende hoofdstuk het kerkelijk leven voor zijn rekening. In de negentiende eeuw worden de protestanten niet meer bevoorrecht en waren de katholieken uit hun schuilkerken gekomen. De protestanten maken ongeveer driekwart van de bevolking uit en de rooms-katholieken een kwart, maar er valt in de loop van de eeuw wel een toename te bespeuren van het aantal inwoners in de geloofscategorie 'onbekend/geen'. De groep joden is erg klein, rond de één procent. Binnen de protestanten vormen de hervormden de grootste groep, maar deze wordt wel iets kleiner door verschillende afscheidingsbewegingen.

Ondanks hun getalsmatige overwicht was de politieke invloed van de protestanten gering, en dat betekende bijvoorbeeld dat de kermis – waar de protestanten buiten de gemeenteraad een punt van maakten – niet werd afgeschaft. Een ander punt was hun strijd tegen de prostitutie. Maar zelfs de christelijke raadsleden wilden deze kwestie niet op de agenda zetten.

Het volgende hoofdstuk – van Christiaan Vogelaar – gaat uitsluitend over

de Leidse schilderkunst, zonder andere aspecten van de Leidse kunst te belichten. Van Maanen heeft in het eerste hoofdstuk al wel iets gezegd over de architectuur en Boudien de Vries besteedt in het volgende hoofdstuk wel aandacht aan de letterkunde, maar het lijkt of er nauwelijks kunstbeoefening plaatsvond in deze eeuw. In dit hoofdstuk komt het kunstgenootschap *Ars Aemula Naturae* in beeld – althans de directeuren ervan – en verder passeren enkele schilders de revue die naam hebben gemaakt, zoals Cornet, Ringeling, Bakker Korff, die vanuit Den Haag in Leiden neerstreek, en Floris Verster, die een van de leidende figuren van de Nederlandse avant-garde werd.

In het volgende hoofdstuk beschrijft Boudien de Vries het sociaal-culturele leven. Er ontstaan zeer veel gezelschappen die het nuttige met het aangename willen verenigen. Aan het eind van de eeuw waren dit er wel 200. In Leiden vindt men letterkundige verenigingen, leesgezelschappen, sociëteiten (*Amicitia* voorop), muziekverenigingen – een nieuw verschijnsel in deze eeuw eeuw – kiesverenigingen, toneelgezelschappen, enzovoort. Het toneelgezelschap *Litteris Sacrum* voerde in 1891 voor het eerst een stuk op met actrices in plaats van met acteurs. De schouwburg was aan het eind van de eeuw bijzonder populair.

Daarnaast bestonden er organisaties om het volk te verheffen, zoals de al in 1786 opgerichte Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In de negentiende eeuw komen hier nog allerlei andere liefdadige verenigingen bij, en al werd liefdadigheid vanouds gezien als 'vrouwenwerk', toch zaten er maar weinig vrouwen in de besturen.

Het laatste hoofdstuk, van Hans de Frankrijker en Willem Otterspeer, gaat over het onderwijs: van bewaarschool tot en met de universiteit. Leiden loopt voorop wat betreft de bewaarscholen, waar in 1859 al 57 procent van de drie- tot zesjarigen naar toe gaat. Landelijk is dit 17 procent. De verschillende onderwijswetten in deze eeuw maken dat uiteindelijk het overgrote deel van de kinderen meer of minder regelmatig onderwijs krijgt. Dit kan op een openbare school zijn, maar ook de 'bijzondere' scholen kennen een grote mate van populariteit. Een verlenging van de lagere school wordt mogelijk gemaakt door de invoering van de MULO, het meer uitgebreid lager onderwijs. Door de industrialisatie neemt de behoefte aan technisch onderwijs toe, waartoe zowel een theoretische als een praktische opleiding in het leven wordt geroepen.

Naast het Stedelijk Gymnasium komt een nieuwe vorm van middelbaar onderwijs: de hogere burgerschool, de HBS. In een slordige passage worden de HBS voor jongens (1864) en de HBS voor meisjes (1881) op één hoop gegooid. De hogere burgerschool had voor jongens en voor meisjes een wezenlijk andere bedoeling en de twee scholen hadden een andere status. De jongens-HBS heeft bovendien nooit een zesjarige cursus gekend, zoals hier wordt gesteld, de HBS voor meisjes wel, al is dit pas vanaf 1922.

Tot slot komt de universiteit aan bod in dit hoofdstuk, waar onderwerpen als het bestuur, de gebouwen, de financiën, de wetenschap en de professoren de revue passeren. In de passage over de studenten worden vreemd genoeg de eerste vrouwelijke studenten niet genoemd. Gelukkig heeft Jaap Moes hier in een eerder hoofdstuk wel over gerept, maar was het hier niet meer op zijn plaats geweest? Dan had er meteen een passage gewijd kunnen worden aan de opkomst van de vrouwenbeweging. Dat had ook mooi aangesloten bij de tekst over Elise van Calcar, die niet alleen de ambassadrice van het Fröbel-onderwijs was, maar ook een 'geëmancipeerde vrouw'. De opkomst van de vrouwenbeweging wordt in dit deel hier en daar wel aangestipt, maar komt niet in een samenhangend betoog aan de orde. Een gemis dat waarschijnlijk te wijten is aan een gebrek aan onderzoek op dit gebied.

Is het ontbreken van onderzoek ook de reden dat de relatie van Leiden met de omliggende gemeenten niet aan de orde komt, of is dit een bewuste keus geweest? In ieder geval vergelijkt Boudien de Vries in de epiloog wel de ontwikkelingen in Leiden met die in andere steden. Daarmee sluit zij dit deel af.

Het boek biedt – ondanks de genoemde omissies – een bijzonder aardig beeld van Leiden in de negentiende eeuw. Het leest vlot, is fraai geïllustreerd en vormt een goed uitgangspunt voor verder onderzoek.

AGNES VAN STEEN

J.C.H. Blom (ed.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.* IV: *Leiden vanaf 1896.* Stichting Geschiedschrijving Leiden, Leiden 2004. 274 p., ISBN 90-806754-4-X. € 47,50 (leden van de Vereniging Oud Leiden € 35)

Met dit vierde deel wordt de 'nieuwe Blok' – in de woorden van de redacteur van dit vierde deel: "de dikke Van Maanen" – over de geschiedenis van Leiden

afgesloten. Dit deel draagt in zoverre een bijzonder karakter, dat het niet meer gezien kan worden als een aanvulling, actualisatie of correctie op Blok. Meer nog dan de andere delen moet dit 'het' handboek over Leiden zijn voor deze periode; de twintigste eeuw. Er is immers niets anders, behalve natuurlijk de losbladige uitgave *Leiden zoals het was.*

Een geschiedenisboek dat eindigt in de tegenwoordige tijd heeft bijzondere problemen. Immers, wat echt belangrijk is geweest en wat incidenten zijn, kan men pas later beoordelen. Het is lastig dat de lezer zelf getuige of maker van de recente geschiedenis is geweest en al snel in zijn of haar ogen belangrijke zaken zal missen. De geschiedschrijver kan makkelijk in twee uitersten vervallen: hij of zij weet geen maat te houden en behandelt heel veel, of de meest recente geschiedenis wordt vrijwel genegeerd. In deel IV vervalt naar mijn mening niemand echt in de eerste fout. De tweede fout is echter in enkele bijdragen wel te zien. Daarnaast zijn er onderwerpen en ontwikkelingen die in mijn ogen zeker belangrijk zijn geweest en in 'het' handboek thuishoren, maar die ontbreken of onvoldoende uit de verf komen.

Ik zal maar beginnen met de grootste omissie van deel IV: de veranderende positie van de vrouw, een ontwikkeling die in vrijwel alle bijdragen thuis had gehoord. We lezen niets over de eerste en tweede feministische golf, niets over vrouwenkiesrecht en vrouwen in de politiek, niets over arbeidsparticipatie van vrouwen, niets over aparte scholen en welzijnsorganisaties voor jongens en meisjes en het verdwijnen daarvan, en zo kan ik doorgaan. Met goed zoeken kan men hier en daar een verdwaalde zin vinden. Er figureren wel nonnen en ongehuwde moeders in het boek, en het huishoudonderwijs wordt er kort in behandeld, maar het is allemaal vooral illustratie van andere ontwikkelingen. Otterspeer telt in 'De universiteit' de toename van het aantal vrouwelijke studenten wel (tot 1986), maar vrouwelijke docenten zijn er blijkbaar nooit geweest. De enige uitzondering is de demografische bijdrage van Frans van Poppel. Jammer dat in bijvoorbeeld de sociale bijdrage weinig met diens cijfers is gedaan.

Ook andere onderwerpen die voor meer bijdragen relevant zijn ontbreken of komen onvoldoende of onvolledig uit de verf. De turbulentie van de jaren 1965 tot eind jaren tachtig – met huuracties en stadsvernieuwingsconflicten (Leiden stond er landelijk om bekend), milieu-, vrouwen-, homo- en jongerenbeweging, protestpartijen, buitenparlementaire acties, botsingen tussen

middenstand en stadsbestuur over de binnenstad, antipsychiatrie en veel meer – komt nauwelijks tot haar recht. De bijdragen 'Het sociaal-culturele leven' van Carolien van den Akker *cum suis* en 'Verzuiling en ontzuiling' van Vincent Sleebe zijn op hun deelgebieden positieve uitzonderingen.

De Tweede Wereldoorlog wordt in de meeste bijdragen redelijk tot goed behandeld, maar niemand voelde zich geroepen om het Leidse verzet te behandelen. Nieuwkomers en integratie komen alleen in de stukken van Sleebe en Van Poppel en in de bijdrage over onderwijs behoorlijk aan de orde. In het stuk van Frits Boersma, 'Economische en sociale verhoudingen', wordt bijvoorbeeld alleen gemeld dat bedrijven in 1956 begonnen met het werven van gastarbeiders en hoeveel ze er in 1966 in dienst hadden.

Er zijn onderwerpen die makkelijker bij specifieke bijdragen in te delen zijn en die daar ontbreken. Ik zal deze noemen bij de betreffende artikelen.

Dan de bijdragen waar wat al te snel over de meest recente geschiedenis – zeg maar de laatste 25 jaar – wordt heengestapt. In 'Economische en sociale verhoudingen' behandelt Frits Boersma de recente economische ontwikkeling na een veelbelovend begin wel heel kort. Wie in de jaren zestig zijn of haar werk in de industrie verloor, had snel werk in de dienstverlening, onderwijs of *high-tech* bedrijven, zegt Boersma (p. 93). Wel, er zat zo'n 20-30 jaar tussen het een en het ander en tussentijds liep de Leidse werkloosheid op tot boven landelijk niveau, wat Boersma elders weer wel opmerkt (p. 96). Feit is dat Leiden die omschakeling vrij moeizaam heeft gemaakt. Het enige boekje dat hierover bestaat (Kornalijnslijper en Laurier, *Sleutelen aan de toekomst.* Leiden 1990), ontbreekt in de literatuurlijst. De bijdrage is verder heel aardig om te lezen, maar toch onevenwichtig. Sommige deelonderwerpen worden wel heel uitgebreid behandeld, terwijl er veel ontbreekt.

Willem Otterspeer negeert de laatste 25 jaar nog veel sterker in 'De universiteit'. Je vraagt je al lezend af of er na 1980 nog wel iets gebeurd is met of op de universiteit, afgezien van haar optreden als bouwmeester. De studentenbeweging eindigt bij hem overigens al in 1970; dat herinner ik mij toch anders. Deze bijdrage doet overigens sowieso nogal oppervlakkig aan, een tegenvaller in het licht van ander werk van Otterspeer.

Ook Veldheers 'De opkomst van de sociaal-democratie: politiek en bestuur' doet de recente geschiedenis erg kort af. Hoe valt "depolitisering en verzakelijking (1978-1999)" overigens te rijmen met: "Ook in ander opzicht

waren het vanaf 1986 woelige jaren. Nooit eerder waren er zoveel wethouders tussentijds opgestapt" (p. 229)? Veldheer laat het bij die twee zinnen. De bijdrage van Veldheer vertoont meer lacunes. Eigenlijk behandelt hij vooral de ontwikkeling van de Leidse sociaal-democratie. Politieke ontwikkelingen ter rechter en vooral ter linker zijde krijgen niet de aandacht die ze verdienen. De SP wordt niet eens genoemd! Een nog groter manco is dat totaal niet stilgestaan wordt bij de relatie tussen 'de politiek' (*in casu*: politieke partijen) en 'de burgers', toch een vrij belangrijk thema, lijkt mij. Daarnaast bevat het artikel nog wel wat twijfelachtige onderdelen, bijvoorbeeld over het woningbouwbeleid vanaf 1870 (p. 217-218) en de grafiek op p. 212, waarin de progressieve liberalen van de Vrijzinnig Democratische Bond en D66 met GroenLinks op één hoop worden gegooid als 'overige', naast de confessionelen, liberalen en sociaal-democraten.

De overige bijdragen behandelen de recente periode wel evenwichtig. 'De stedelijke ruimte' van Van Maanen en Waal is een hoogst informatief artikel, waarin de meeste onderwerpen op dit gebied wel aan de orde komen en veel feiten gegeven worden. Ik mis één belangrijk onderwerp: het thema milieu, groen en leefomgeving komt totaal niet aan bod, terwijl dat in allerlei aspecten een belangrijk item was gedurende de hele twintigste eeuw. Ruimte wordt niet alleen gevuld door stenen en asfalt. De termen autovrij en autoluw, de bijbehorende conflicten waarin Waal zelf een hoofdrol speelde, en het bijbehorende project 'Binnenste Beter' worden wel héél indirect behandeld.

'De bevolkingsbewegingen' van Frans van Poppel beschrijft de demografische ontwikkeling van Leiden. Het is een korte, maar degelijke en zeer interessante bijdrage.

De bijdrage van Vincent Sleebe over het godsdienstig leven beviel mij bijzonder goed. Het gaf mij veel inzicht in het voor mij relatief onbekende terrein van kerkgenootschappen en geestelijke stromingen. In dit artikel wordt tenminste uiteengezet wat de verzuiling precies betekende, niet alleen voor de kerken op zich, maar ook in haar maatschappelijke consequenties. Dat miste ik elders in deel IV.

Voor de bijdrage 'Het sociaal-culturele leven' werd een team specialisten ingeschakeld met Carolien van den Akker, Susanne Lammers, Ruud Paauw en Kitty Zijlmans. Daardoor is het ook een lang artikel geworden, maar het dekt dan ook – voor zover ik kan overzien – ongeveer alle aspecten: muziek,

theater, literatuur, sport, beeldende kunst en musea. De enige omissie die mij trof was de Leidse denksport, toch al jaren van landelijke betekenis.

Trudie de Bruyn en Hans de Frankrijker schreven een op het eerste gezicht redelijk artikel over het onderwijs, maar dat geldt vooral het lager onderwijs (inclusief witte en zwarte scholen), het vormingswerk en het huishoudonderwijs. Het voortgezet onderwijs – en dan vooral het technisch onderwijs en het middelbaar en hoger beroepsonderwijs – komt onvoldoende uit de verf. De literatuur over de HBS en het Gymnasium komt wel voor in de verwijzingen, maar lijkt niet werkelijk gebruikt te zijn. Het artikel bevat bovendien enige onnauwkeurigheden waar de Tweede Wereldoorlog wordt behandeld.

Redacteur J.C.H. Blom probeert met een introductie en een epiloog het een en ander in context te zetten, met elkaar te verbinden en tegelijk wat gaatjes op te vullen. Het is vooral een aardig verhaal, maar niet echt diepgravend analyserend. In de introductie zet hij als lijn uit dat overal gezocht wordt naar wat nu typisch Leids is, om in de epiloog te concluderen dat het de combinatie van "een eigen variant van Hollandse kleinsteedsheid met universitair internationalisme" is (p. 243). Ik vind dat weinigzeggend. Waarin verschilt Leiden dan wel en niet van bijvoorbeeld Delft, Nijmegen, Tilburg of Enschede? Het is eenzelfde soort opmerking als de conclusie van Broersma dat Leiden 'gewoon' een middelgrote stad is geworden (p. 99). Wat is dat dan? Er zitten nogal wat verschillen tussen dergelijke steden. Een betere analyse van Leiden nu en een serieuze vergelijking met andere gemeenten op basis van diverse statistische uitgaven (onder meer van Beleidsinformatie Onderzoek Advies van de gemeente Leiden) had tot meer inzicht kunnen leiden.

Het moge duidelijk zijn dat ik deel IV met wisselend genoegen heb gelezen. Het bevat een aantal goede bijdragen en bijdragen die gedeeltelijk goed zijn. Andere vind ik echter onder de maat en zeker te beperkt voor het enige boek over dé geschiedenis van Leiden in de twintigste eeuw. En dat is ook mijn conclusie over het totaal: het is te fragmentarisch en te onvolledig. Ondanks de verwoede pogingen van enkele auteurs valt er te veel tussen wal en schip. Helaas zal ik *Leiden zoals het was* moeten blijven gebruiken. Voor diverse aspecten van de geschiedenis van Leiden in de twintigste eeuw vindt men daar meer informatie en overzicht…

COR SMIT

R.C.J. van Maanen e.a. (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.* 4 dln., Stichting Geschiedschrijving Leiden, Leiden 2002-2004

Met het vierdelige boekwerk *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* is bijna een eeuw na de publicatie van de eveneens vierdelige *Geschiedenis eener Hollandsche stad* (1910-1918) door de Leidse hoogleraar vaderlandse geschiedenis P.J. Blok een nieuw standaardwerk verschenen over de Leidse geschiedenis. De verwijzing naar Bloks lijvige werk komt duidelijk naar voren in de titel, hoewel de redactie, anders dan Blok, de geschiedenis van Leiden niet als exemplarisch ziet voor dé Hollandse stad maar juist op zoek is gegaan naar de eigenheid van de Leidse historie binnen de Hollandse en Nederlandse context. Ook de aanpak is een heel andere geweest dan die van Blok. Terwijl Blok de geschiedenis van Leiden alleen heeft geschreven, hebben aan de nieuwe geschiedschrijving maar liefst 38 verschillende auteurs meegewerkt. Dit ondanks het streven van de redactie om het aantal hoofdstukken beperkt te houden (deel I, p. 9).

De keuze om een boek te laten schrijven door een team van auteurs is begrijpelijk. In de praktijk is het vanwege financiële redenen vaak niet eenvoudig om één of enkele auteurs voor meerdere jaren vrij te stellen. Het afbreukrisico is bovendien duidelijk groter en er zijn slechts weinig historici die beschikken over het overzicht over meerdere tijdvakken en specialismen dat nodig is om met gezag een integrale geschiedenis te schrijven. Naar mijn weten is in de reeks van recente stads- en provinciegeschiedenissen alleen de geschiedenis van Rotterdam niet geschreven door een team van auteurs, maar door Arie van der Schoor, die de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd voor zijn rekening heeft genomen, en Paul van de Laar, die voor de moderne tijd tekende. Hiermee heb ik, niet toevallig, ook een van de meest geslaagde stadsgeschiedenissen genoemd.

De redacteuren en de auteurs konden gebruikmaken van een sinds Blok sterk uitgedijde historiografie. Zeker voor de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd is de oogst aan historische publicaties uit de laatste eeuw op vele terreinen indrukwekkend. Zowel de snelle groei van de geschiedschrijving in het algemeen, die gepaard is gegaan met het ontstaan van voortdurend nieuwe specialismen en vraagstellingen, als de omstandigheid dat Leiden de oudste universiteitsstad is met een bloeiende geschiedenisopleiding, hebben hun

sporen nagelaten. De snelle groei van de historiografie over een breed scala van onderwerpen heeft het werk niet alleen gemakkelijker gemaakt. Enerzijds konden de auteurs een veel completer en genuanceerder beeld dan Blok schetsen, anderzijds is het moeilijk om te ontkomen aan wat Jan Romein al plastisch "de vergruizing van de geschiedenis" heeft genoemd. Juist de voortgeschreden specialisatie maakt het schrijven van een synthese – een totaaloverzicht met een duidelijke verhaallijn – moeilijk.

Deze verbrokkeling van het geschiedbeeld is misschien nog het minst aanwezig in het eerste deel, dat de Leidse geschiedenis tot het beleg door de Spanjaarden in 1574 behandelt. Als niet-mediëvist heb ik van dit deel behoorlijk wat opgestoken, maar dit neemt niet weg dat ook in dit deel het verhaal van de Leidse geschiedenis niet goed uit de verf komt. Het wat langademige artikel van Ed van der Vlist – enkele zeer lange, moeilijk te begrijpen citaten komen de leesbaarheid niet ten goede – over 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' had bijvoorbeeld aan kracht gewonnen als passages over de stadsuitleg nadrukkelijker waren verbonden met het hoofdstuk over het economisch leven. Hetzelfde geldt natuurlijk voor de passages over het grafelijke hof en de bouw van de eerste stenen stadsmuur enerzijds en het hoofdstuk van Jan Marsilje over 'Bestuur en rechtspraak' anderzijds. Het laatstgenoemde hoofdstuk biedt een lezenswaardig overzicht van de verschillende bestuursinstellingen en hun taken die Leiden rijk was, maar het ontbeert een duidelijk overzicht van de politiek-bestuurlijke context waarbinnen het stedelijk bestuur moest opereren. Valt dit voor de periode van de Hollandse graven nog wel uit de tekst te distilleren, het streven naar centralisatie door de Bourgondiërs en de Habsburgers en de spanningen die dit opriep, blijven eigenlijk onbesproken. Waarom zijn de blijde inkomsten van de Bourgondisch-Habsburgse landsheren, die door Jeanne Verbij in haar hoofdstuk over 'Kerk en cultuur' wel worden genoemd, niet gebruikt om de problematische relatie tussen stad en centrale overheid in de zestiende eeuw te duiden? Nu zijn het zaken die in het door Simon Groenveld geschreven verhaal over de aanloop naar de Opstand wel worden aangestipt, maar voor de lezer hier uit de lucht komen vallen.

Het chronologische overzicht blijft in eerste instantie ook wat onduidelijk in het op zich informatieve hoofdstuk over het economisch leven. Voor iemand die gewend is te werken met het meer dan overvloedige bronnen-

materiaal uit de negentiende en twintigste eeuw valt op hoe weinig we door gebrek aan betrouwbare bronnen eigenlijk (kunnen) weten over de economie in deze periode.

De structuur van het hoofdstuk draagt weinig bij aan de inzichtelijkheid. Vreemd genoeg begint dit met een paragraaf over opstandige bewegingen van Leidse ambachtslieden, gevolgd door een bespreking van de gilden en hun bevoegdheden. Pas daarna komen de Leidse centrumfunctie, de bierbrouwerij en de lakennijverheid aan bod. Geslaagder is in mijn ogen het hoofdstuk van Hanno Brand over sociale omstandigheden en charitatieve zorg. Na een inleiding waarin de langetermijnontwikkeling van het Leidse welvaren wordt uiteengezet, volgen verhelderende paragrafen over de onzekerheid van het bestaan, de afhankelijkheid van de graanprijzen, de sociale ongelijkheid en de verschillen in wooncultuur. De bespreking van de ontwikkeling van de charitatieve instellingen is hierop een logisch vervolg. Zeer informatief is het hoofdstuk van Jeanne Verbij over 'Kerk en cultuur'. Het hoofdstuk geeft niet alleen een goed overzicht van de belangrijkste religieuze instellingen, maar bevat ook een aardig inkijkje in de geloofsbeleving van de middeleeuwse Leidenaar. Dat in hetzelfde hoofdstuk de ontwikkeling van het onderwijs en het culturele leven een plaats heeft gekregen, valt goed te verdedigen met het argument dat het geestelijke en intellectuele leven sterk door de kerk werden beheerst. De notie dat de verspreiding van het boek van grote invloed was op de Moderne Devotie (p. 191) is niet nieuw, maar zal voor minder ingevoerde lezers toch een *eye-opener* zijn. Voor mijzelf in ieder geval wel. In de paragraaf over het culturele leven zijn de laatste twee bladzijden gewijd aan inhuldigingen van graven en landsheren en vormen van grafelijke representatie (p. 198-199), zaken die in dit hoofdstuk wat uit de toon vallen. Zoals ik hierboven al heb betoogd, zouden deze zaken in het hoofdstuk over politiek en bestuur veel beter tot hun recht zijn gekomen.

Deel I wordt afgesloten met een bijdrage van Simon Groenveld over de woelige jaren tussen het begin van de Opstand in 1566 en het Ontzet van Leiden in 1574. Dit ouderwetse – in de goede zin van het woord – geschiedverhaal wijkt sterk af van de overige hoofdstukken van het boek, waarin doorgaans is gekozen voor een structurele benadering. Deze 'stijlbreuk' valt natuurlijk te verdedigen met het argument dat deze periode voor Leiden én het Leidse zelfbeeld een bijzonder cruciale was, maar het is dan wel vreemd

dat andere belangrijke periodes, zoals het tijdvak 1780-1815 en de Tweede Wereldoorlog, geen speciale aandacht hebben gekregen. Ook komt Groenvelds evenementiële geschiedenis enigszins uit de lucht vallen: hij verwijst nauwelijks naar de politieke en religieuze ontwikkelingen die Marsilje en Verbij hebben beschreven. De epiloog, ten slotte, vond ik in dit deel teleurstellend. Rudi van Maanen en Jan Marsilje vatten zo'n vijf eeuwen Leidse geschiedenis bondig samen. Dit is op zich best handig, maar zij gaan niet in op de vraag wat Leiden in de middeleeuwen bijzonder maakte.

Net als het eerste deel begint deel II met een informatief hoofdstuk over de ruimtelijke ontwikkeling, dit keer van de hand van Rudi van Maanen. De inleidende paragrafen, waarin de auteur plattegronden van 1576 en 1675 met elkaar vergelijkt, maken de lezer duidelijk welke enorme groei Leiden in de Gouden Eeuw doormaakte. In het vervolg geeft Van Maanen een duidelijk overzicht van de vele stadsuitbreidingen, de bouw van openbare gebouwen, de ontwikkeling van de infrastructuur en architectonische stijlveranderingen. De korte bijdrage van Dirk Jaap Noordam valt in dit deel enigszins uit de toon. Elf bladzijden tekst is gewoon te weinig om de demografische geschiedenis voldoende recht te doen. Waarschijnlijk had de redactie er beter aan gedaan om deze demografische geschiedenis te integreren met de ruimtelijke ontwikkelingen (totale bevolking), economische geschiedenis (migratiebewegingen, sterfte) en sociale geschiedenis (huishouden, huwelijken, huwelijksvruchtbaarheid).

De bijdrage van Simon Groenveld en Jan de Jongste over politiek en bestuur biedt een degelijke beschrijving van het politieke en bestuurlijke bedrijf ten tijde van de Republiek, maar besteedt weinig aandacht aan zaken als publieke opinie en representatie van de macht. Teleurstellend vond ik vooral de behandeling van de patriottentijd, die er met anderhalve pagina tekst bekaaid vanaf komt. Vergeefs zoekt de lezer bijvoorbeeld naar een bespreking van het Leids Ontwerp, en ook de veranderingen in politieke cultuur komen niet of nauwelijks aan bod. Een integrale beschrijving van deze cruciale periode, waarin de economische achteruitgang, de sociale en de politieke crisis met een cultureel-politieke benadering worden gecombineerd, zou ongetwijfeld meer recht hebben gedaan aan de grote politieke en culturele dynamiek van deze periode.

Het economisch leven is het onderwerp van een merkwaardig hoofdstuk

dat door liefst vier auteurs is geschreven. Na een beschrijving van de opkomst en het verval van de textielnijverheid volgt een analyse over de immigranten in deze nijverheidstak. Vreemd genoeg volgen daarna pas twee stukken over de gilden en Leiden als centrumplaats. Hoe deze zaken met elkaar samenhingen wordt niet goed duidelijk. Zou het niet logischer zijn geweest om te beginnen met de plaats van Leiden in het (inter)regionale handelsnetwerk, om daarna pas de textielnijverheid en de gilden te bespreken? Vreemd is ook dat de economische betekenis van de universiteit hier niet aan bod komt.

Meer samenhang heeft het uitstekende hoofdstuk over sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg door Ronald Sluijter en Ariadne Schmidt. Een modern thema als sociale samenhang wordt op interessante wijze uitgewerkt in paragrafen over buurtorganisaties en de arbeidsdeling in neringen. Mijn enige kritiekpunten zijn dat de universitaire gemeenschap volledig buiten beeld blijft en dat dit hoofdstuk een wat statisch karakter heeft. Ook het hoofdstuk over religie van Jan Wim Buisman is een knappe prestatie, waarin het naast elkaar leven van de verschillende geloofsgemeenschappen en het relatieve gebrek aan tolerantie in Leiden overzichtelijk en beeldend uit de doeken wordt gedaan. Minder aandacht dan de verhoudingen tussen de gemeenschappen krijgt de geloofsbeleving van de gemiddelde Leidenaar, maar dat is het gevolg van een bewuste keuze.

Kunst en cultuur krijgen aandacht in twee hoofdstukken. Christiaan Vogelaar behandelt in: 'Schilderijen en bouwen voor burgerij en stad' niet alleen de kunstproductie maar ook de kunstconsumptie. Een interessante constatering is dat de Leidse stadsbestuurders in vergelijking met andere steden weinig geld uitgaven aan representatie (p. 164-166). Het hoofdstuk van Johan Koppenol en Paul Hoftijzer over het sociaal-culturele leven heeft wel een erg opsommerig karakter, ondanks de pogingen van de auteurs om de verbeelding van Leidens rol tijdens de Opstand als vertrekpunt te nemen. Verschillende stukken uit dit hoofdstuk waren beter elders in dit boek op hun plek geweest. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de paragraaf over optochten, feesten en vuurwerk, die een prachtige illustratie had kunnen vormen van de politiek-bestuurlijke praktijk. De stukken over de opkomst van de achttiende-eeuwse genootschappen en de Leidse boekproductie hadden beter gecombineerd kunnen worden met het hoofdstuk van Benjamin Roberts en Willem

Otterspeer, dat een adequaat overzicht biedt over het onderwijs in al zijn geledingen en de wetenschappelijke cultuur.

Net als het eerste deel wordt deel II afgesloten met een epiloog van de redacteur. Simon Groenveld vat ruim twee eeuwen Leidse geschiedenis adequaat samen en gaat daarnaast uitdrukkelijk in op de eigenheid van Leiden. Hierbij somt hij een aantal kwalificaties op, waarvan sommige nauwelijks overtuigen als karakteristiek voor Leiden. Ook andere steden hadden een economische centrumfunctie of waren de residentie van een hoogheemraadschap of waterschap. Ook het feit dat Leiden (enige tijd) de tweede stad van Holland was, zegt toch weinig over het bijzondere van de stad in vergelijking met Delft of Dordrecht. Onderscheidend zijn wel de aanwezigheid van de universiteit en de textielnijverheid. Waar de aanwezigheid van de wetenschappelijke instelling een continue impuls gaf aan economie en intellectueel leven, zorgden de opkomst en neergang van de textielnijverheid juist voor grote schommelingen in welvaart en bevolkingsomvang. Ook de zo typerende tweedeling van Leiden, die tot op de dag van vandaag bestaat, kan grotendeels worden verklaard uit het naast elkaar bestaan van universiteit en textielnijverheid.

Het derde deel begint met de inval van de Fransen en eindigt met de eerste grote annexatie van 1896. Meer nog dan de twee eindpunten van de eerste twee delen (1574 en 1795) heeft deze keuze iets arbitrairs en lijkt zij toch vooral te zijn ingegeven om de geschiedenis na 1795 in twee gelijke perioden op te delen. Persoonlijk had ik de scheidslijn liever rond het einde van de Eerste Wereldoorlog (1917/1919) getrokken (invoering algemeen kiesrecht), maar dat is ongetwijfeld een kwestie van smaak.

Net als in deel II begint deel III met een overzichtelijk hoofdstuk over de ruimtelijke ontwikkeling van de hand van Rudi van Maanen. Wel vraag ik me af of de ontwikkeling van de infrastructuur niet wat meer uitgewerkt had kunnen worden. Wat was bijvoorbeeld het belang van spoor-, water- en landwegen voor de industrialisatie en de handel in de tweede helft van de negentiende eeuw? Het hoofdstuk 'Bevolking' van Heiko Tjalsma is een degelijk stuk werk, maar net als bij deel II had de informatie beter geïntegreerd kunnen worden met de hoofdstukken over de ruimtelijke ontwikkelingen, de economie en de sociale verhoudingen. Het mooie hoofdstuk van Cor Smit over de economie onderscheidt zich door een logische opbouw, waarin eerst

de ontwikkeling van de economische sectoren wordt besproken, gevolgd door een analyse van de productiefactoren kapitaal, kennis en arbeid. Het hoofdstuk eindigt met de opkomst van de vakbeweging, die in het onderhavige tijdvak nog geen partij was voor de fabrikanten.

Ook het hoofdstuk van Jaap Moes over de 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg' is een degelijk stuk werk. De typering van de sociale structuur in drie sociale lagen is wat statisch. Fraai vind ik de paragraaf over "de kunst van het overleven", dat de overlevingsstrategieën van de armen fraai in beeld brengt en tegelijkertijd een goede overgang vormt voor de bespreking van de diverse vormen van sociale zorg. Ook de hoofdstukken van Herman Amptmeijer en Cor Smit over politiek en bestuur en Vincent Sleebe over religie zijn geslaagd. Het eerste geeft een goed beeld van het verlies van stedelijke autonomie, de groei van het gemeentelijke takenpakket en de beginnende partijvorming in de tweede helft van de negentiende eeuw. Vincent Sleebe laat op overtuigende wijze zien hoe een verzuilde samenleving kon ontstaan. Het hoofdstuk over de Leidse schilderkunst in de negentiende eeuw is door Christiaan Vogelaar met kennis van zaken geschreven, maar het hoofdstuk valt door de geringe lengte en het geringe belang van de negentiende-eeuwse Leidse schilderkunst toch wat uit de toon. Het hoofdstuk van Boudien de Vries over het sociaal-culturele leven biedt een breed overzicht van het Leidse verenigingsleven in de negentiende eeuw. Wel blijven cultuuruitingen die zich buiten de burgerlijke verenigingen afspeelden enigszins of helemaal buiten beeld. Wat er gebeurde in de Stadsgehoorzaal en de Leidse Schouwburg wordt slechts aangestipt en de sportbeoefening komt in het geheel niet aan bod.

De verbrokkeling van het Leidse geschiedbeeld wordt wel het duidelijkst zichtbaar in deel IV, dat de twintigste eeuw behandelt. Terecht constateert Hans Blom, de redacteur van dit deel, in de epiloog dat de oorlogs- en bezettingsjaren de meest schokkende periode vormden die een stempel heeft gedrukt op de collectieve en individuele herinneringen van vele Leidenaren. Het is dan wel vreemd om te constateren dat de oorlogsjaren pas in deze epiloog iets uitvoeriger worden behandeld. Natuurlijk, in diverse hoofdstukken komt de oorlog ter sprake. Zo behandelt Vincent Sleebe de Leidse kerken tijdens de Tweede Wereldoorlog en de vernietiging van de joodse gemeenschap, Cleveringa's rede komt (uiteraard) ter sprake in Willem Otterspeers bijdrage

over de universiteit, en Frits Boersma behandelt het sociaal-economisch wel en wee tijdens de oorlog; het 'verhaal' van de Tweede Wereldoorlog krijgt niet meer tekst dan anderhalve bladzijde in de afsluitende beschouwing van Hans Blom. In het hoofdstuk van Vic Veldheer ontbreken de toch niet onbelangrijke politiek-bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1940-1945 bijna in zijn geheel. Ook voor de naoorlogse periode is dit hoofdstuk verre van overtuigend.

Dat de twintigste eeuw en vooral de naoorlogse geschiedenis voor historische overzichtswerken vaak de meest problematische periode is, blijkt ook uit andere hoofdstukken. In het hoofdstuk over economische en sociale verhoudingen behandelt Frits Boersma bijvoorbeeld wel de teloorgang van de Leidse (textiel)industrie, maar de opkomst van de dienstensector (detailhandel, horeca, overheidssector, universiteit, zakelijke dienstverlening) krijgt nauwelijks aandacht, terwijl juist de groei van deze sector voor veel nieuwe welvaart en werkgelegenheid heeft gezorgd. Ook de geschiedenis van de sociale ongelijkheid komt niet goed uit de verf. Weliswaar besteedt Boersma aandacht aan de nieuwe armoede van de jaren tachtig en negentig, maar het verdwijnen van klassentegenstellingen die het gevolg was van de emancipatie van de lagere klassen en de enorme groei van de middenklasse – op interessante wijze besproken door Hans Blom in de epiloog – komt niet aan bod. Toch lijkt hier de link evident: juist het verdwijnen van oude klassen- en standsverschillen, de succesvolle culturele en sociaal-economische emancipatie van grote delen van de lagere klassen, maakte het (opnieuw) voorkomen van armoede tijdens de laatste decennia van de vorige eeuw minder acceptabel.

Na deze bondige bespreking per deel rest de vraag welke indruk blijft hangen van deze duizend bladzijden tekst tellende Leidse geschiedschrijving. Zoals ik hierboven al schreef, heeft de verregaande specialisering van het historisch bedrijf al gezorgd voor een vergruizing van het geschiedbeeld. Door de keuze om te werken met een groot aantal auteurs, die allemaal een bijdrage op hun eigen vakgebied schrijven, is deze verbrokkeling van het geschiedbeeld in de Leidse geschiedschrijving nog eens dunnetjes overgedaan. Dit probleem is niet helemaal te vermijden. Toch had de redactie door het nadrukkelijker aanbrengen van dwarsverbanden een samenhangender beeld van de Leidse geschiedenis kunnen creëren. Ook had het vooraf formuleren

van enkele hypotheses voor een grotere eenheid kunnen zorgen, of in ieder geval voor enkele heldere verhaallijnen. Een tweede voordeel van een dergelijk aanpak is dat sommige bijdragen een minder beschrijvend of zelfs opsommerig karakter zouden hebben gekregen en meer analytische diepgang.

Rode draden voor deze geschiedschrijving hadden gevonden kunnen worden in de beeldvorming over het Leidse verleden. Het ietwat gespleten karakter van de stad met een van oudsher grote arme bevolking en een kleinere universitaire gemeenschap met een sterk (inter)nationale oriëntatie is er één van. De sterke traditie op het gebied van sociale voorzieningen – versteend in de talloze Leidse hofjes – had een tweede verhaallijn kunnen vormen. Een derde verhaallijn ligt besloten in de preoccupatie met het Beleg en Ontzet van Leiden. Een dergelijke aanpak, waarbij de beeldvorming een centrale plek krijgt, had ondersteund kunnen worden door een betere beeldredactie. De vier delen zijn rijk geïllustreerd met interessante afbeeldingen, maar de bijschriften zijn vaak te summier, waardoor talloze interessante aspecten niet worden belicht.

Deze kritische opmerkingen nemen niet weg dat ik redactie en auteurs wil complimenteren met dit handige en nuttige naslagwerk over de Leidse geschiedenis. Op enkele uitzonderingen na zijn de bijdragen van hoog niveau en weerspiegelen zij de stand van de geschiedschrijving. Dat Clio sinds de publicatie van Bloks *De geschiedenis eener Hollandsche stad* niet heeft stilgezeten, blijkt duidelijk uit de nieuwe stadsgeschiedenis. Onze kennis is vele malen breder dan een eeuw geleden, het gevolg van nieuwe onderzoeksvragen en -methoden en de groei van het historisch gilde. De lezer die meer wil weten over de Leidse geschiedenis vindt in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* een uitgebreid, goed gedocumenteerd, fraai geïllustreerd en doorgaans goed geschreven overzicht. Het is echter niet dé geschiedenis van Leiden – gelukkig maar, want ons vak ontwikkelt zich nog steeds en zal steeds leiden tot nieuwe inzichten – en ook niet een geschiedenis, maar een veelheid van geschiedenissen waartussen de verbanden ten dele nog moeten worden gelegd.

THIMO DE NIJS

Madelon van Luijk, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580*. Walburg Pers, Zutphen 2004. 448 p., ISBN 90-5730-293-4. € 39,50

Aan het eind van de veertiende en in de loop van de vijftiende eeuw kozen opvallend veel vrouwen voor een religieus bestaan in een meer of minder georganiseerd verband. Dat kon variëren van een strenge kloostergemeenschap waar de geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid werden afgelegd en waar de zusters afgezonderd van de wereld leefden, tot een huis waar de vrouwen een vroom leven leidden maar wel hun eigen bezittingen en werkzaamheden behielden. Het verschijnsel staat in de historische literatuur bekend als de tweede religieuze vrouwenbeweging.

In haar proefschrift, waarvan in 2004 de hier besproken handelseditie verscheen, stelt Madelon van Luijk zich ambitieus ten doel om deze tweede religieuze vrouwenbeweging te verklaren. Ze beschrijft zeer uitgebreid het ontstaan en functioneren van de religieuze gemeenschappen in de steden Leiden en Zwolle. Voor zover het archiefmateriaal dat mogelijk maakt, gaat ze in op wie de talrijke gemeenschappen gesticht hebben, hoe deze functioneerden in de stad en binnen de katholieke kerk, hoe de gemeenschappen aan hun inkomsten kwamen en hoe ze juridisch in elkaar zaten. Hiervoor is een respectabele hoeveelheid bronnen doorgewerkt. Als ik de lijst van geraadpleegd archiefmateriaal en de noten bekijk, dan denk ik dat Van Luijk een zeer groot deel van het materiaal dat van toepassing is op deze gemeenschappen heeft onderzocht. Maar dit leidt ook tot een kritiekpunt, namelijk dat ze al dit materiaal ook in het boek heeft willen gebruiken. Hoewel dit de handelseditie is van het proefschrift moet de lezer zich door een enorme hoeveelheid bewijsmateriaal heen werken. Vooral in de eerste hoofdstukken wordt zelfs de minst omstreden bewering ondersteund met talloze bewijsplaatsen. Van Luijk maakt veel gebruik van de prosopografie; een methode waarin de biografische gegevens van een groep mensen wordt geïnventariseerd. Het samenstellen van de prosopografie lijkt echter een doel geworden in plaats van een middel. Verder wordt er veel aandacht besteed aan het definiëren van allerlei begrippen. Academisch gezien is dit allemaal zeer correct, maar het bevordert het leesgenot zeker niet.

Een tweede punt van kritiek is de uitwerking van de vraagstelling en het

theoretisch kader van het onderzoek. Zoals al gezegd wil Van Luijk de schijnbaar plotselinge aantrekkingskracht van een religieus leven verklaren. De methode die ze daarvoor gebruikt is een vergelijkende studie van religieuze gemeenschappen in Leiden en Zwolle. Ze kiest hierbij vooral voor het beschrijven en niet voor het analyseren. Ze vindt ongeveer evenveel verschillen als overeenkomsten tussen de religieuze opleving in beide steden. Ik vraag me daarbij af of het dan nog wel mogelijk is om op basis hiervan algemene uitspraken te doen voor de hele beweging in de gehele Nederlanden. Bovendien is er veel meer bekend over de grote, geïnstitutionaliseerde kloosters dan over de informele huizen. Nu is het zeker voor onderzoek naar de middeleeuwen vrijwel altijd een probleem dat het bronnenmateriaal een vertekend beeld geeft en dat de bronnen die je zou willen hebben er niet zijn, maar Van Luijk houdt hier bij het trekken van haar conclusies te weinig rekening mee.

Op de achterflap van het boek staat dat devotie voor vrouwen lang niet altijd de enige drijfveer was om te kiezen voor het kloosterleven. Helaas komt Van Luijk in de uitwerking hiervan niet veel verder dan te wijzen op de samenhang met de toenemende urbanisatie. Dit is misschien een verband, maar geenszins een verklaring, te meer daar Van Luijk zelf constateert (op basis van literatuuronderzoek) dat het met het veronderstelde vrouwenoverschot in de steden nogal meeviel. Als ik al het materiaal dat Van Luijk bijeen heeft gebracht bekijk, kom ik tot de conclusie dat, voor zover er iets te zeggen valt over de beweegredenen voor vrouwen om zich in een religieuze gemeenschap te vestigen, oprechte devotie toch een belangrijke rol gespeeld lijkt te hebben. Verder lijkt de beweging van de Moderne Devotie een bron van inspiratie te zijn geweest voor vrouwen om zelf nieuwe gemeenschappen te stichten. Natuurlijk zal prestige soms een rol hebben gespeeld, zoals Van Luijk beweert, of de behoefte aan een plek waar je als ongetrouwde vrouw een redelijke bestaanszekerheid kon opbouwen. Van Luijk werkt deze beweringen echter niet uit in het onderzoek. Kort samengevat is het jammer dat de onderzoeksvraag te weinig terugkomt in het boek, waardoor de conclusies ook wat geforceerd overkomen.

Ondanks deze kritiek is dit boek toch de moeite waard als een studie naar de religieuze gemeenschappen in Zwolle en vooral in Leiden. Wie dit boek koopt op basis van de achterflap en in de hoop veel te weten te komen over de tweede religieuze vrouwenbeweging zal waarschijnlijk teleurgesteld wor-

den. Wie echter geïnteresseerd is in de dagelijkse gang van zaken in een religieuze gemeenschap in de late middeleeuwen zal aan dit boek veel plezier kunnen beleven. Als gedegen naslagwerk over het Leidse en Zwolse religieuze leven hoort dit boek zeker op studiezalen en in bibliotheken te staan. Voor de niet zo wetenschappelijk geïnteresseerde lezer, die het theoretisch kader en de onderzoeksvraag laat voor wat ze zijn, is het gewoon een interessant stuk Leidse (en Zwolse) geschiedenis.

ANNERIJE VAN DER VLIET

W. Kuyper, *Het Monumentale Hart van Holland.* Deel I: *Leiden in de 16de en 17de Eeuw en Aarlanderveen, Oudshoorn, Alphen en Zwammerdam zowel als Tekeningen voor Amsterdamse Torens en het Stadhuis op de Dam*. Stichting Arent van 's-Gravesande, Leiden 2002. 434 p., ISBN 90-9016348-4. € 45

Dit kloeke en rijk geïllustreerde (zij het alleen in zwart-wit) boek imponeert. Dat het samenstellen ervan ongelofelijk veel tijd en moeite gekost moet hebben, is haast overal aan af te zien. Zonder van een levenswerk te willen spreken, is hier toch een ongelofelijke hoeveelheid kennis samengebald. Het boek valt eigenlijk in drie delen uiteen, zoals ook al uit de lange ondertitel af te leiden is. Het hoofdwerk (het tweede deel) is de (geïllustreerde) beschrijving van alle monumenten in de gemeente Alphen aan den Rijn (inclusief het in 1965 geannexeerde deel van Zwammerdam). Dit is zonder meer als grondig te kwalificeren; vrijwel ieder pand of pandje met een wat oud aandoende gevel of andere bouwonderdelen is opgenomen en doorgaans vrij uitvoerig besproken. En aangezien Alphen heel veel oude boerderijen telt, is dat een omvangrijke klus. Wel is opvallend dat van tal van panden die gebouwd zijn na de inwerkingtreding van de Woningwet in 1902 volstrekt niets vermeld wordt over een afgegeven bouwvergunning (of Hinderwetvergunning), en evenzo bij oude panden die in nog niet eens zo lang vervlogen tijd verbouwd zijn. Gezien de rijkdom van het Alphense archief en de vroegere gemeenten, zou dat toch een eenvoudige operatie hebben moeten zijn. Nu worden zelfs van de moskee (p. 296) niet eens het bouwjaar en de naam van de architect vermeld. Daardoor blijft er veel in het vage en enigszins steken in uitvoerige architectuurhistorische beschrijvingen. Hoe interessant ook op zich voor

degenen die daar wat verstand van hebben, mist hierdoor een heel brok geschiedenis en een correctiemogelijkheid op de nu met natte vinger geponeerde bouwhistorie.

Vanzelfsprekend is op zo'n omvangrijk werk altijd wel detailkritiek te leveren. Het aantal aperte fouten valt wel mee, en aanvullingen zijn natuurlijk altijd wel mogelijk. Zo is het te betreuren dat de auteur geen kennis had van een tweede schilderij door Jan Abrahamsz. Beerstraten van rond 1662 waarop de in 1904 afgebroken kerk van Aarlanderveen is afgebeeld; gezien zijn uitvoerige analyse van het eerste schilderij, dat in de trouwzaal van het voormalige gemeentehuis hangt, zou zijn beeld van de bouwkundige vorm van die kerk nog veel scherper hebben kunnen zijn. Zeker waar veel panden in het Alphense bezit waren van Leidenaren, had op dat gebied nog veel aangevuld kunnen zijn, mede ook dankzij de getranscribeerde 'morgenboeken' bij het Hoogheemraadschap van Rijnland. Maar wellicht is hier het betere de vijand van het goede; iedereen kan tevreden zijn met wat er nu op tafel ligt. Het is dus goed dat deze inventarisatie verschenen is, zeker gezien de mateloze sloop- en bouwwoede in Alphen.

Het eerste deel is een soort bespreking van de architectuurgeschiedenis van Holland, waarin Alphen slechts een uiterst klein bijrolletje speelt. Heel het tijdvak 1570 tot 1700, met enige voor- en uitloop, wordt in grote lijnen geschetst, speciaal aan de hand van de 'grote architecten', waarvan met name genoemd worden Pieter Post, Arent van 's-Gravesande, Willem van der Helm, Adriaan Dortsman, Jacob Roman en Daniel Marot. Er is aan elk van hen en hun werk een hoofdstuk gewijd en vooral het werk dat ze in Leiden gerealiseerd hebben, wordt uitvoerig behandeld. Dat daarbij ook wel eens buiten Leiden en Rijnland gekeken is, blijkt afdoende uit de ondertitel van het boek; ook het Stadhuis en torens in Amsterdam worden meegenomen (en wellicht omwille van het verrassende van de identificatie van onbekende tekeningen en de verkoopbaarheid van het boek zo nadrukkelijk geëtaleerd). Ook dit is een gedegen stuk werk.

Het derde deel ten slotte is een soort polemisch pamflet waarin de auteur zijn afschuw etaleert over de plannen voor de aanleg van de Rijn-Gouwe lijn voor een sneltram door Leiden. Ook al ligt Alphen aan zowel Rijn als Gouwe, een dusdanig stuk over een actueel onderwerp misstaat in een boek met een zekere 'eeuwigheidswaarde' toch wel volkomen.

Ook al hadden deze drie delen beter als drie aparte publicaties kunnen verschijnen – dat het boek verschenen is zoals het is, lijkt niet rampzalig. Maar de "Gewezen Commies bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg", zoals de auteur zich aanduidt, heeft bij het schrijven meer azijn of vitriool gesprenkeld dan stroop gesmeerd. Sommige andere auteurs over bouwgeschiedenis worden niet bepaald zachtzinnig behandeld. Het geheel is sterk polemisch en negatief tegenover (oud-)collega's en broodheren. Daarbij komt een volstrekt archaïsch en individueel taalgebruik, ietwat weghebbend van een spelling van rond 1850 die tot het bittere einde wordt volgehouden. Zeker in het eerste deel slaat hij ook heel vaak allerlei zijwegen in die haast nergens toe leiden, en gebruikt hij een theorie die haast onleesbaar en onnavolgbaar is. Soms denk je bij een architectonische verhandeling: "heel knap", maar toch ook heel wat keren: "veel te ver gezocht". Ook de noten hebben haast stuk voor stuk de neiging uit te dijen tot een soort verhandeling. Kortom, het lezen is niet altijd een genoegen, ook al is het geponeerde nog zo belangrijk. Het doet een beetje aan een blanke pit met een heel ruwe bolster denken. Wie dit boek gaat lezen, is bij dezen gewaarschuwd: een merkwaardig boek, en dat is het.

PIET DE BAAR

J.A. Brongers, *Een vroeg begin van de moderne archeologie. Leven en werken van Cas Reuvens (1793-1835). Documentatie van een geleerden-leven.* Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort 2002 (Nederlandse Archeologische Rapporten: 23). 183 p., ISBN 90-5799-041-5
R.B. Halbertsma, *Scholars, Travellers and Trade. The pioneer years of the National Museum of Antiquities in Leiden, 1818-1840*. Routledge, Londen en New York 2003. 182 p., ISBN 0-415-27630-6

Een hedendaagse (oud-)beroepsarcheoloog die de daden van de allereerste echte beroepsarcheoloog van Nederland behandelt: dat neigt al gauw tot een soort afgodverering, en dit boek (rapport) heeft daar ook wat van weg. Dat wil overigens niet zeggen dat Brongers geen oog zou hebben voor ook de menselijke tekortkomingen van zijn 'held'. Diens leven en werk worden haast minutieus geanalyseerd. Als een van de baanbrekers van het nieuwe vak archeologie, zeker als universitaire studierichting, verdient Reuvens ook wel

een goede behandeling. Overigens was zijn 'school' uiterst beperkt; de meeste van zijn leerlingen kwamen bij klassieke talen terecht, wellicht omdat er domweg te weinig banen voor archeologen bestonden.

Het boek is een knap betoog. Wel is het af en toe erg wijdlopig met veel uitweidingen die maar weinig met Reuvens van doen hebben, en is het gebezigde taaltje wat eigenaardig. Ook zijn er wel eens tegenstellingen te constateren, zoals bij de doodsoorzaak van Reuvens: op p. 10 een hersenbloeding, op p. 17 een herseninfarct; als dat op hetzelfde neerkomt, had het taalgebruik voor niet-medici beter geüniformeerd kunnen zijn.

Reuvens was inderdaad een mannetjesputter waar het zijn vak betreft. Hoewel ook hij met vallen en opstaan het feitelijke opgraven en documenteren heeft moeten leren en verder ontwikkelen, kan hij zeker een verdienstelijk archeoloog genoemd worden. Vooral bij de opgraving van Arentsburg bij Voorburg heeft hij zijn sporen verdiend. Dit belangrijke *Forum Hadriani* is sedertdien bij tijd en wijle een *hot item* in de Nederlandse archeologie geweest; ook in 2005 stond het weer in het brandpunt van de belangstelling. Maar zeker zo verdienstelijk was zijn streven een eigen archeologisch museum te vestigen en dit Rijksmuseum van Oudheden van een steeds omvangrijker collectie vooral Egyptische, Griekse en Romeinse vondsten te voorzien. Dat daarbij kosten noch moeiten gespaard werden, en allerlei hooggeplaatsten, tot koning Willem I toe, in de arm genomen werden, is zeker een verdienste, al kostte het de Staat wel heel wat geld. Of dat nuttig besteed is, is een lastig te beantwoorden vraag, maar in het toenmalige tijdsgewricht moest het kleine Nederland toch proberen wat te bemachtigen uit de door Engelsen en Fransen (en in mindere mate Duitse collectioneurs) leeggeviste vijver van vooral Mediterrane schatgraverij.

Voor wie iets over deze Leidse hoogleraar en museumdirecteur wil weten, is het boek van Brongers een vrijwel onuitputtelijke *fundgrube*. Ook de zeer uitgebreide literatuurlijst en andere bijlagen kunnen daarbij een goede hulp zijn.

Dat geldt ook voor het haast tegelijkertijd verschenen boek van Halbertsma. Hierin speelt het museum de voornaamste rol, maar omdat in het behandelde tijdvak Reuvens als het ware het museum was, is de geschiedenis van het museum die van haar directeur en omgekeerd. Beide boeken behandelen dus grotendeels dezelfde zaken en hoewel dat ertoe zou horen te leiden

dat een vergelijking tussen de boeken gemakkelijk is, valt dat in de praktijk flink tegen. Brongers is doorgaans veel gedetailleerder en behandelt zaken uit het privé-leven van Reuvens (uiteraard) uitgebreider, maar ook de sfeer is geheel anders. Dat daarbij de vreemde taal een toch ietwat belemmerende rol speelt, zal te begrijpen zijn.

Vooral voor niet-Nederlandstaligen is dit een prima boek, dat op een vrij uitputtende wijze de wezenlijke zaken behandelt. Met name kan ook gewezen worden op de vrij grondige en goede uitleg van de voor buitenstaanders en -landers wat lastig te begrijpen relaties tussen een museumdirecteur en zijn chefs aan de universiteit en op het ministerie. Ook dit boek kan alleen maar veel lezers toegewenst worden.

PIET DE BAAR

Ingrid Appels (ed.), *Scheepvaart in Leiden. De bewogen geschiedenis van de Leidse binnenvaart en de ontwikkeling van de historische haven.* Stichting Historische Haven Leiden, Leiden 2004. 96 p., geen ISBN. € 15

Ter gelegenheid van haar twintigjarig bestaan bracht de Stichting Historische Haven Leiden in 2004 een boekje uit onder redactie van Ingrid Appels met de titel *Scheepvaart in Leiden*. Hoe die historische haven aan het Galgewater er gekomen is, komt uitgebreid aan de orde in de inleiding van oud-burgemeester Goekoop en een bijdrage van Henk Dessens. Dessens – tegenwoordig werkzaam bij het Nationaal Scheepvaartmuseum in Amsterdam – vertelt daarin ook hoe mensen die net als hij op varende monumenten wonen, vroeger door de Havendienst werden benaderd. Deze twee persoonlijke herinneringen geven een mooi inkijkje in hoe de gemeente omging (gaat?) met particulieren met buitenissige ideeën.

Vervolgens schetst Ingrid Appels een beeld van de betekenis van scheepvaart en kleine en grote scheepjes voor Leiden. Aalmannen, trekschuiten die opgevolgd werden door stoomboten, beurtschippers, kustvaarders en passerende vissersboten komen voorbij. Het is geen echt diepgravend artikel geworden en de illustraties nemen meer ruimte in dan de tekst, maar inhoud en beeld zullen toch een *eye-opener* zijn voor velen. De betekenis van de scheepvaart rond (en binnen!) de stad kan moeilijk onderschat worden.

Jammer van een paar kleine onnauwkeurigheden. Zo wordt de houthandelaar Van Hoeken steeds Van Houten genoemd.

Daarna komen er twee interviews met oudgedienden op het water. Ingrid Appels sprak met beurtvaartondernemer Groenewegen, Henk Dessens haalde een oud interview (1983) met een zeilschipper uit Zoeterwoude uit de la. Beide interviews zijn zeer de moeite waard en goede voorbeelden van *oral history*. Vooral het gesprek met de zeilschipper levert bijzondere informatie op over hoe dergelijke lieden voortploeterden.

Frits van der Mark schetst de geschiedenis van het Galgewater, dat inderdaad nooit een haven was, maar waar wel veel op het water gebeurde. Portretten van rondvaartondernemers Parmentier en Veringa, foto's van de brugwachters en een beschrijving van de schepen die tegenwoordig in de historische haven liggen, completeren het geheel.

Al met al is het een leuk boekje geworden. De historische artikelen zijn wat oppervlakkig – niet zo vreemd gezien de zeer korte tijd die Appels ervoor had – maar toch het lezen waard. Het boekje is bovendien zeer ruim en prachtig geïllustreerd en die beelden vertellen eigenlijk minstens zo veel over Leiden en haar schepen en scheepjes.

COR SMIT

Cor Elzenga e.a., *Leidens verre vrienden. Historie van de banden van Leiden met steden in andere landen*. Leiden 2005. 150 p., ISBN 90-9019548-3

De stad Leiden heeft stedenbanden met Oxford, Krefeld, Toruń, Juigalpa en Buffalo City, de verre vrienden uit de titel van dit boekje, dat is samengesteld en geschreven door een aantal mensen dat daar al jaren bij betrokken is. Na voorwoorden door de zes betrokken burgemeesters en een zeer korte inleiding, worden de betrekkingen per stad beschreven, afgesloten met samenvattingen in het Engels en Spaans en enige bijlagen over wederzijdse bezoeken.

Afgezien van de bijdrage van Wim van Stigt over Buffalo City (Zuid-Afrika) dragen de stukken een hoog kroniekgehalte: het is een opeenvolging van bezoeken over en weer en andere activiteiten. Dat blijken er heel veel te zijn geweest, meer dan menigeen zou verwachten. Wat dat betreft maakt het boekje duidelijk dat er op dit gebied veel gebeurd is (en nog steeds gebeurt)

en dat daar veel mensen bij betrokken zijn. Het opsommerige van de meeste bijdragen werd mij echter af en toe wat te veel. Van Stigt plaatst de activiteiten meer dan de anderen in een context, zodat inzicht wordt gegeven in de achtergronden en inzet van de band met Buffalo City (al is zijn geschiedenis van de Apartheid voor dit boekje misschien wat aan de lange kant). Waarom er een apart stukje over de activiteiten van diaconaal centrum De Bakkerij rond Buffalo City moest komen, is mij overigens niet geheel duidelijk.

De gekozen opzet leidt tot enkele herhalingen, maar vooral tot het ontbreken van een werkelijke geschiedschrijving van de ontwikkeling van dergelijke stedenbanden: de plaats daarvan binnen de Leidse politiek, bestuur en samenleving, de ontwikkeling in de inhoud en het karakter van deze banden, enzovoort. Dat is jammer, al wordt wel duidelijk dat het karakter van de banden met enerzijds Oxford en Krefeld, anderzijds Juigalpa en Buffalo City en daartussen (maar neigend tot de laatste) Toruń, ontzettend verschilt. Gaat het bij de eerste om uitwisselingen en onderling contact, met een accent op de relaties tussen burgers, bij de laatste gaat het vooral om een vorm van ontwikkelingssamenwerking op lokaal niveau. Politieke discussies over aard en inhoud van dergelijke banden, nadere beschouwingen over succes, mogelijkheden en onmogelijkheden, komen echter onvoldoende uit de verf, al komen ze hier en daar wel aan de orde. Dat het beleid van wethouder Laurier, met zijn nadruk op ontwikkelingsondersteuning, door internationale gremia als voorbeeld werd gepresenteerd, wordt merkwaardigerwijs alleen in het stukje van De Bakkerij gemeld. Dat diens krediet voor volkshuisvesting in Buffalo City tot de nodige problemen in de gemeenteraad leidde, wordt echter nergens gesignaleerd. In 2002 dreigden de stedenbanden wegbezuinigd te worden, vertelt de inleiding, maar de vraag waarom dat gebeurde, terwijl kort tevoren de ambities nog zo groot waren (en de internationale waardering groot!), wordt niet eens gesteld.

Leidens verre vrienden is zo grotendeels een boekje geworden met een hoog 'weet je nog wel…'-gehalte: vooral leuk voor wie ooit betrokken is geweest bij een van de activiteiten op dit gebied. Een wat andere opzet had het echter voor anderen veel interessanter (en wervender!) kunnen maken.

COR SMIT

Arjaan Wit, Marleen Riool en René van Doorn, *Rond de schans van Valdez te Leiderdorp tijdens het beleg van Leiden 1573-1574*. Oudheidkamer Leiderdorp, [Leiderdorp 2004]. 69 p., geen ISBN

Dit boekje werd samengesteld door een aantal enthousiaste betrokkenen bij de Oudheidkamer Leiderdorp ten behoeve van de Open Monumentendagen 2004, die in het teken van 'vestingen' stonden. Centraal staat de oude dorpskern van Leiderdorp, die tijdens het beleg van Leiden door de Spaanse bevelhebber Valdez tot een vesting werd omgevormd. Na een beschouwing over Leiderdorp vóór de komst van de Spanjaarden gaan de schrijvers achtereenvolgens in op de eerste Spaanse legering, de drie schansen in en om Leiderdorp, de tweede Spaanse legering, de aftocht en het (moeizame) herstel van Leiderdorp, waarna wordt afgerond met een korte terugblik op de strategie van Valdez en de mythevorming over Magdalena Moons.

Een dergelijk initiatief valt te prijzen. Gezien het feit dat al snel een tweede druk nodig was, voorzag het boekje ook zeker in een behoefte. Dat er voor deze publicatie niet of nauwelijks nieuwe bronnen zijn gebruikt, maar er vooral gewerkt is met bestaande literatuur, wil niet zeggen dat daar geen nieuw verhaal van gemaakt kan worden, namelijk over het beleg vanuit Leiderdorps perspectief. En dat is wat de auteurs eigenlijk proberen te vertellen. Dat verhaal biedt best wat aardige perspectieven. Het is alleen jammer dat dit gepaard gaat met de nodige fouten, waarbij het overigens niet altijd duidelijk is of het gaat om pure vergissingen, onbegrip of gewoon ongelukkige formuleringen.

Ik geef een paar voorbeelden. "In 1580 zijn de Spaanse troepen definitief uit de Nederlanden vertrokken" schrijven de auteurs (p. 45). Waarschijnlijk bedoelen zij hier alleen de legereenheid van Valdez. Over de opkomst van het protestantisme in deze regio: "Vooralsnog waren het de gewone man en vrouw die naar het nieuwe geloof overgingen" (p. 10). Er waren toch aardig wat edelen (bijvoorbeeld Douza) en ondernemers (bijvoorbeeld Van Hout, Van der Werf) actief als calvinist en ik durf er het nodige op te zetten dat juist de 'gewone' Leiderdorper rooms bleef. Op p. 13 wordt gemeld dat enkele steden de zijde van Willem van Oranje kozen, maar op zijn minst wordt de indruk gewekt dat dit al in 1569 (of eerder) het geval was, terwijl het toch pas in 1572 zo ver was.

De schrijvers zijn erg gespitst op de macht van Leiden, maar schieten wel erg door op pagina 8, wanneer zij de regionale adellijke families Van der Does, Nachtegael en Van Poelgeest puur als Leidse bestuurders schetsen en de bouw van de Huizen Ter Zijl, Berendrecht, Ter Mije en Ter Does op één lijn stellen met die van Steneveld. Inderdaad werd Steneveld in de zestiende eeuw gebouwd door de zoon van een Leidse blauwverver, maar de andere genoemde kastelen zijn toch echt ridderlijke hofsteden uit de dertiende en veertiende eeuw. Is dit wat ongelukkig op papier gezet of is er sprake van een gebrek aan kennis of inzicht? In ieder geval ontstaat zo bij de lezer die hier niet zo bekend mee is een verkeerd beeld van de geschiedenis van Leiderdorp.

Zo valt er nog wel wat meer op te merken en dat vind ik erg jammer, want het doet te veel afbreuk aan dit boekje, dat toch ook zijn aardige kanten heeft. Wat meer begeleiding, advies en een aandachtiger *screening* van de tekst door meer geschoolde historici had de auteurs eenvoudig voor dit soort ongelukken kunnen behoeden.

COR SMIT

Claudia Thunnissen en Rob Sperna Weiland, *Gerrit de Blanken (1894-1961), pottenbakker uit Leiderdorp. Virtuoze eenvoud.* Stichting Comité Doesbrug, Leiderdorp 2005. 212 p., ISBN 90-807996-2-9

Dit kloeke boek met veel prachtige kleurenfoto's diende allereerst als catalogus bij de tentoonstelling in Stedelijk Museum De Lakenhal in de zomer van 2005. Daar werd het vrijwel complete oeuvre van Gerrit de Blanken senior (zijn zonen Jan en Gerrit junior waren ook enige tijd in het bedrijf werkzaam, maar alle aandacht ging terecht uit naar de vader) voor het voetlicht gehaald. En dat mag gezien worden; De Blanken was een perfectionist die alles weggooide wat niet aan zijn hoge maatstaven voldeed. Vooral zijn glazuren waren eersteklas en daardoor heeft veel van zijn werk prachtige kleuren.

Dit boek is het product van heel lang en grondig zoeken. Allerlei archieven zijn doorgevlooid en er is met een hele schare mensen uit de omgeving van De Blanken gesproken over werkelijk alles dat maar ter zake zou kunnen doen. En die mondelinge mededelingen zijn waar maar enigszins mogelijk

nagetrokken in archieven en literatuur (met name ook kranten). Het geheel maakt dan ook een buitengewoon doorwrochte indruk, met heel uitvoerige noten, literatuuropgave, lijsten van personen met wie gesproken is, noem maar op. Een lijst van "Getraceerde tentoonstellingen en demonstraties draaiwerk", en het "Chronologisch overzicht" zijn feitelijk niet nodig omdat alles al in de tekst staat, maar voor wie in een oogwenk wat wil naslaan, is dit natuurlijk toch wel heel handig.

Vanzelfsprekend is het leven en werk van De Blanken zeer uitvoerig en nauwgezet beschreven. Enkele niet geheel opgehelderde zaken worden ook goed als zodanig gemeld. Maar werkelijk alle aspecten van het pottenbakken zoals door De Blanken – soms met medewerkers, waar zijn vrouw zeker bij genoemd moet worden – bedreven, worden behandeld. Omdat hij met diverse collegae in de omgeving (Leiderdorp, Zoeterwoude en Hazerswoude) relaties had of zelfs meegewerkt heeft, verschijnt er een hele kring aan bekenden en vakgenoten, zowat het hele pottenbakkerswereldje in die buurt. Het enige puntje van kritiek is dan ook dat een paar eenvoudige schetsjes van de pottenbakkerijen aan de Doeslaan en Hoge Rijndijk onder Zoeterwoude niet misstaan hadden. Nu duizelt het je al snel van de vele genoemde bedrijven, die er lustig op los verhuisden en het beeld daardoor behoorlijk vertroebelen, zeker als je ter plaatse niet goed bekend bent.

Kortom: een voorbeeldig boek.

PIET DE BAAR

Marina van Dongen, *Arend Jan van Driesten, 1878-1969, 'zoo innig-Hollandsch'.* Stichting Kunstkring Groenoord, Oegstgeest 2004. 163 p., ISBN 90-802721-4-0

In een al beproefde samenwerking tussen Stedelijk Museum De Lakenhal, de Kunstkring Groenoord en een kunsthistoricus is weer een prachtig boek verschenen, dat tevens als tentoonstellingscatalogus dient. Dit keer is een van de voornaamste vertegenwoordigers van de 'Leidse School' voor het voetlicht gehaald. Van Driesten was voor alles een landschapsschilder, al tekende, aquarelleerde en etste hij wel en maakte ook wat stillevens en andere voorstellingen.

Als je het boek doorbladert, imponeren de vele kleurenfoto's van zijn werk. Hoewel Van Driesten een flink oeuvre geproduceerd heeft, is een toch wel flink percentage daarvan in het boek afgebeeld. Bovendien worden hier *in extenso* gedrukt de documenten die uit zijn nalatenschap gered zijn en over zijn werk gaan. Overigens heeft een op zich vrij belangrijk papiertje toch een wat andere achtergrond dan voorgesteld. Op 23 januari 1898 schreef de bekende Abraham Bredius een kattebelletje aan een "Amice", waarin hij zeer opgetogen was over het werk van Van Driesten. De auteur gaat ervan uit dat dit een brief aan de vader van Van Driesten is, maar uit het feit dat het doortrekpapier is, flink door plakpapier en scheuren ontsierd, bij een in de tekst voorkomende schrijffout "(sic !)" is geplaatst (een auteur zal dat in zijn eigen tekst uiteraard nooit doen, maar de fout verbeteren) en onderaan "(get.)" staat als aanduiding dat het een afschrift is van een origineel dat ondertekend was met een handtekening, moet al meteen een andere conclusie getrokken worden. Zeker iemand die het karakteristieke en fraaie handschrift van vader Van Driesten kent – uit de duizenden door hem geschreven akten van de Burgerlijke Stand van Leiden, waar hij ambtenaar was – ziet meteen dat het een door vader Van Driesten geschreven kopietje is. De "Amice" heeft de originele brief van Bredius denkelijk aan Van Driesten senior laten lezen en die zal aanleiding gevonden hebben om een kopietje voor zichzelf of zijn zoon te maken, waarna dat steeds zorgvuldig binnen de familie bewaard is gebleven. Wie die denkelijk gemeenschappelijke goede kennis van Bredius en de Van Driestens is geweest, laat zich moeilijker nasporen.

Het is vanzelfsprekend dat er veel aandacht wordt geschonken aan de kring waarin de jonge kunstenaar zijn opleiding kreeg. Behalve zijn vader, een niet onverdienstelijk amateur-tekenaar, was dat Theofile de Bock te Renkum. Daarnaast trok hij zich op aan zijn kameraden Chris en Laurent van der Windt, Alex Rosemeier en De Boer, nu eens voorkomend met de voorletter K en dan weer H. Van 1916 (niet 1914) tot zijn dood woonde hij in Leiden en hoewel er wel eens uitstapjes werden gemaakt, is het leeuwendeel van zijn werk in of rond Leiden gemaakt. Met de titels van de werken kan men het wegens de ultrakortheid daarvan vaak niet oneens zijn, maar bij illustratie 52 bijvoorbeeld had wel vermeld mogen worden dat die *Moeder en kind* poseerden voor het bekende Spinozahuisje in Rijnsburg.

Al met al is het een boek dat met genoegen ter hand genomen zal worden

door bezitters van Van Driestens werk. Totdat er ooit een heuse dissertatie aan hem en zijn werk gewijd wordt, zal het boek nog menige goede dienst bewijzen aan de kunstgeschiedenis.

PIET DE BAAR

J.Th. Bader en Lia in 't Veld, *Jan Bader vertelt. De wereld van de bloembollen*. Sassenheim 2004. 272 p., ISBN 90-9018071-0. € 25

Deze autobiografie gaat over het wel en wee van de bollenteelt en de bollenstreek, gezien door iemand die van kindsbeen in dat wereldje meedraaide. Na de lagere school meteen in het diepe gegooid worden betekent, voor degenen die met een goed verstand en veel doorzettingsvermogen gezegend zijn, vaak een goede (maar wel harde) leerschool. Ook Bader, wiens vader al een paar jaar na zijn geboorte overleed, moest aan de bak en deed dat vol overtuiging. Al op je zestiende naar Engeland om daar de taal te leren en rond je twintigste in Amerika miljoenentransacties afsluiten, dat is toch geen alledaags werk, zeker niet in de vijftiger jaren. Tal van leuke anekdotes worden verteld, zodat de lezer een aardig idee krijgt van de moeilijkheden en kansen die die tijd bood. De bedrijven waar hij voor werkte en zaken mee deed, worden ook dusdanig besproken dat ze redelijk gaan leven, al wordt het niet snel een doorwrochte analyse. Het is meer het beschrijven met woorden dan een met cijfers onderbouwde stelling, maar een lezer die niet alle details wil, zal het zo wel best vinden. Er wordt veel 'vergane glorie' op een wel wat simplistische manier en toon opgerakeld, en dat leest goed weg.

Het geheel gaat vooral over de bollen, dus het werk. Daardoor blijft de persoonlijke wereld, met name de familie, toch wat onderbelicht. Zo kan men zich afvragen welke invloed Bader gehad heeft bij de beroepskeuze van zijn eigen kinderen en hoe zijn relaties waren ten opzichte van zijn eigen familie en zijn schoonfamilie, die grotendeels in de bollen werkzaam waren. Het blijft vrij duister of hij wel eens zaken met hen deed.

Om echt van het verhaal te kunnen genieten, is het niet ondienstig iets meer over de bollenteelt te weten. Zo is er een heel verhaal over zure tulpen, maar wat dat precies zijn, wordt niet duidelijk. De auteur gedraagt zich vaak ook als een *grand old man* met tal van raadgevingen aan zijn vakgenoten van

nu, maar of die dit wel wijze raadgevingen van een *éminence grise* vinden, zal nog moeten blijken.

Zoals altijd zijn er wel slakjes te vinden waarop zout gestrooid kan worden. Zo doet de bewering dat door Duitsers opgepakte Nederlandse verzetsstrijders naar Siberië gedeporteerd werden, vreemd aan, evenals voedseldroppings vanuit Zweden en het Marshallplan onder Eisenhower als president (dat was Truman) en meer van dat soort, maar toch ontsiert dat het geheel niet erg. Ook is wonderlijk dat bijna de helft van alle illustraties bestaat uit moderne foto's van bollenbedrijven uit 2003 dan wel uit een vakblad geknipte advertenties en dergelijke die allemaal uit 1920 dateren. Beschikte de auteur na zo'n lang leven in de bollen over zo weinig geschikte plaatjes? Maar zelfs dan had het plunderen van een vakblad uit de vijftiger jaren toch wat meer voor de hand gelegen.

Al met al is het een egodocument geworden dat voor geïnteresseerden uit de bollenstreek heel veel herkenbaars zal opleveren. Vooral om zijn sfeertekening zal het ook later nog wel eens gelezen worden, als de bollenwereld nog weer verder veranderd is en dit vooral in de vijftiger en zestiger jaren spelende (levens)verhaal echt geschiedenis zal zijn geworden.

PIET DE BAAR

Paul Bordewijk, *Goud in de grond. De geschiedenis van draadomroep en kabeltelevisie toegespitst op Stadskabel Leiden.* Primavera Pers, Leiden 2004 (Leidse Historische Studies: 1). 312 p., ISBN 90-5997-009-8. € 39,90

In 1993 werd Stadskabel Leiden verkocht, na een kort bestaan van vijftien jaar. Paul Bordewijk, oud-raadslid en oud-wethouder voor de PvdA, die zelf als gemeenteraadslid betrokken is geweest bij de besluitvorming rond de kabel, mocht de geschiedschrijving van de stadskabel voor zijn rekening nemen. Hij werd betaald uit de opbrengsten van de verkoop van de Stadskabel, die uiteindelijk in handen kwam van Casema. Het boek heeft een groot formaat en zou op gewoon formaat zeker het dubbele aantal bladzijden tellen. Dat Bordewijks boek ondanks het beperkte onderwerp zo'n dikke pil is geworden, komt doordat hij meer wilde dan alleen de geschiedschrijving bedrijven van de besluitvorming rond de aanleg en het functioneren van de

Leidse Stadskabel. Die kabel komt pas in de tweede helft van het boek aan de orde.

In de eerste helft begint Bordewijk bij de ontwikkelingen – vanaf 1794 – op het gebied van telegrafie en telefonie en hij komt vervolgens uit op de radiodistributie. Bij dit landelijke fenomeen konden abonnees via een 'draad' en een luidspreker radioprogramma's volgen die centraal werden gedistribueerd. Net als in andere gemeenten moest in Leiden worden besloten bij wie de exploitatie van de radiodistributie kwam te liggen. 'Onze' Dirk van Eck (SDAP) toonde zich in 1935 in de gemeenteraad een voorstander van gemeentelijke exploitatie boven particuliere, met als argument dat het leveren van goede waar boven het maken van winst moest staan. Een meerderheid van de raad was het met hem eens en zo werd het Leids Gemeentelijk Radio Distributiebedrijf opgericht, de voorloper van de Stadskabel. Het distributiebedrijf werd ondergebracht bij de Stedelijke Licht Fabrieken (SLF). De centrale ontvanginrichting kwam in het pand Hooigracht 12-14 en de antenne werd bevestigd aan de Hooglandse Kerk. Op pagina 46 wordt vermeld dat de werkloosheid in de jaren dertig zorgde voor de nodige opzeggingen, omdat de vijftig cent abonnementsgeld *per maand* niet meer opgebracht kon worden. Gezien een eerder genoemd bedrag van twee gulden per maand, zal hier vijftig cent *per week* worden bedoeld. Zeker geen gering bedrag. (Dirk van Eck wil dit bedrag dan ook verlagen naar *f* 1,50 per maand.) Het is slechts een van de weinige verschrijvingen in dit mooi verzorgde boek met aardige zwart-wit illustraties.

In de oorlog wordt de radiodistributie overgenomen door de PTT en raakt het Gemeentelijk Radio Distributiebedrijf in de vergetelheid. Het is terecht dat deze voorgeschiedenis van de Stadskabel in dit boek een plaats krijgt. Na de oorlog winnen de losse toestellen het van de distributie en omdat het net van de draadomroep ongeschikt blijkt voor het doorgeven van televisiesignalen, wordt uiteindelijk in 1975 de doorgifte van programma's definitief gestaakt.

Was aan de beschrijving van de ontwikkeling van de radio nog een Leids tintje te geven, dat kan niet gezegd worden van de volgende hoofdstukken, die de televisie tot onderwerp hebben. De ontwikkeling van de televisie was een landelijk gebeuren met een landelijk omroepbestel en een landelijk omroepbeleid. Toch wil Bordewijk ook hier – in zijn streven naar volledig-

heid – aandacht aan besteden. Hij begint weer met de technische ontwikkeling en uiteraard komen ook de omstreden uitzendingen ter tafel, zoals die van de VPRO met de naakte Phil Bloom. Om toch iets over Leiden te kunnen zeggen wordt de Leidenaar Herman Amptmeijer er met de haren bijgesleept. Bijgesleept, omdat hij niets met televisie had te maken. Hij verspreidde een – gedrukte – spotprent van koningin Juliana, waarvoor hij een maand in de gevangenis heeft gezeten.

Pas met de komst van kabeltelevisie komt het gemeentelijke beleid weer in beeld. We zijn dan even over de helft van het boek. De overheid wilde namelijk niet één landelijk net, met de PTT als exploitant, maar de gemeenten waren vrij om een eigen beleid over de kabel te voeren. Dit tweede deel, over de besluitvorming rond de kabel, is in al zijn gedetailleerdheid vrijwel geheel geschreven vanuit de bestuurlijke invalshoek en zal daarom vooral de politiek geïnteresseerden aanspreken.

In 1968 komt de kabeltelevisie voor het eerst in de gemeenteraad ter sprake, bij de behandeling van de begroting voor 1969. Het gaat om een voorstel van de PvdA-fractie die de ontvangst van buitenlandse tv-zenders mogelijk wil maken. In 1972 komt het onderwerp opnieuw aan de orde. Nu door het PAK (Progressief Akkoord, bestaand uit PvdA, D66, PPR en PSP). Het PAK ziet een actieve rol voor de gemeente weggelegd bij de ontwikkeling van kabeltelevisie. Als het voorstel erdoor is, wordt begonnen met de bekabeling van een nieuwbouwwijk, de Merenwijk. Niet door Casema (Centraal Antenne Systeem Exploitatie Maatschappij) zoals het PAK had voorgesteld, maar door de Stichting Kabelnet Merenwijk (SKM). Als de kabel er eenmaal ligt, is er nog een centrale antenne nodig en dat heeft heel wat voeten in de aarde. De strijd om 'de mast' barst los, waarin Leiden en de SKM tegenover Oegstgeest en Multivisie een centrale rol vervullen. Staatssecretaris Van Hulten moet eraan te pas komen om het conflict te beslechten en er zo voor te zorgen dat er niet in aangrenzende gemeenten twee masten komen. De mast komt uiteindelijk op een terrein van het ministerie van Defensie in Oegstgeest. Voor wat betreft de ontvangst wordt gekozen voor samenwerking in de vorm van een Gemeenschappelijke Regeling met Katwijk, Leiderdorp, Oegstgeest, Rijnsburg, Voorschoten, Warmond en Zoeterwoude.

Nog voor het conflict om de mast is beslecht, wordt in 1976 de Leidse Werkgroep Kabeltelevisie opgericht, die zich bezig moet houden met de aan-

leg van de kabel buiten de Merenwijk. Het beheer van de kabel komt te liggen bij een beheerscommissie, die in 1986 wordt opgeheven. Stadskabel wordt dan een zelfstandig administratief lichaam – tot de verkoop in 1993 – dat wordt beheerd door B en W.

Gedurende het bestaan van Stadskabel wordt voortdurend gestreefd naar uitbreiding van het aantal doorgegeven programma's. De satelliet en schotelantennes bieden nieuwe mogelijkheden. In het begin verschijnen er kabelpiraten die porno of speelfilms doorgeven. Burgemeester Goekoop zorgt voor enige commotie door op de piraat te verschijnen in het kader van de actie 'Regio Leiden helpt Polen'. Zoals dit onderwerp al aangeeft, maakt kabeltelevisie voor het eerst lokale omroep mogelijk en Bordewijk ruimt hier terecht een plaats in zijn boek voor in. In 1982 geven 34 geïnteresseerden gehoor aan een oproep van de gemeente om over dit onderwerp te praten. Zes hiervan gaan als initiatiefgroep optreden, onder wie Ton Hoogenboom van de piraat Radio 88, CDA-fractievoorzitter Joop Walenkamp en Joop Kamphuis van de Stichting Welzijn. In 1982 is inmiddels Omroep West voor Den Haag en de regio gaan uitzenden, maar Leiden acht zich bij monde van het College van B en W niet gerepresenteerd door deze regionale omroep. Voorgesteld wordt om te komen tot de vereniging Streekomroep Rijnland, die zich richt op het verzorgingsgebied van de mast. In eerste instantie streeft men naar radio-uitzendingen via de kabel. De eerste uitzending komt op 21 oktober 1983 tot stand vanaf de zolder van Stichting Welzijn. Overigens worden die eerste radio-uitzendingen niet – zoals Bordewijk stelt – alleen gemaakt door ex-Radio 88 piraten, maar door een grotere groep van vrijwilligers, die vol enthousiasme aan het radiopionieren ging. De groep verzorgde uitzendingen voor Leiden, de omliggende gemeenten (met uitzondering van Katwijk) en de Bollenstreek. Een zelfstandige lokale omroep voor Leiden is vanwege de netstructuur niet mogelijk. Op 12 mei 1984 vinden de eerste televisie-uitzendingen plaats, maar deze blijven incidenteel en veelal beperkt tot het onderwerp 3 October. Om een nieuwe geldbron aan te boren wordt op het televisiekanaal een kabelkrant gestart; een kanaal dat een tijdlang worden gedeeld met de kabelkrant van het *Leidsch Dagblad*. Als ook de piraat Freewave een gooi wil doen naar de legaliteit, komt na het nodige gesteggel een samenwerking tot stand en in 1994 fuseren Omroep Rijnland en Freewave tot Holland Centraal. Net als Omroep Rijnland heeft Holland

Centraal nog steeds de status van lokale omroep, al zijn de uitzendingen in de regiogemeenten te ontvangen. De regionale omroep – met betaalde arbeidskrachten – is Radio West, die in september 1996 met televisie-uitzendingen begint. Stadskabel is dan al een aantal jaren verkocht. In het jaar van de verkoop, 1993, biedt de kabel – dankzij glasvezelkabel en meer schotels – een pakket van 37 zenders.

Goud aan opbrengsten heeft de kabel de gemeente nooit geleverd. Wel dit boek dus, dat zeker iets toevoegt aan de (bestuurlijke) geschiedenis van Leiden. Dit geldt alleen niet voor het eerste deel over vooral de televisie vóór de komst van de kabel. Maar ook in het tweede deel, dat wel specifiek over de Leidse Stadskabel gaat, maakt Bordewijk het de lezer in zijn streven naar volledigheid niet altijd makkelijk en kost het bij tijd en wijle moeite om de kabelgeschiedenis te ontwarren.

AGNES VAN STEEN

DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

De Dirk van Eck-Stichting vraagt aandacht voor 'gewone mensen' uit het Leidse verleden. Zij doet dat onder meer met lezingen, filmavonden, de videoreeks 'Stadsbeeld in Beweging' en het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken.*

De stichting werd op 1 mei 1987 opgericht. Haar naam dankt zij aan Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de 'peetvader' van de Leidse sociaal-democratie, die zich als lid van de gemeenteraad jarenlang heeft ingezet voor de verbetering van de levensomstandigheden van zijn stadgenoten.

U kunt aan de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting bijdragen door een donatie over te maken op gironummer **35 66 42**, ten name van de Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die € 15 of meer doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen donateurs aantrekkelijke kortingen op de video's en boeken waaraan de naam van de stichting is verbonden.

ISBN 10: 90-73279-25-9
ISBN 13: 978-90-73279-25-4
ISSN 1387-8123